SRI VENKATESVARA ORIENTAL SERIES No 7

EDITOR :—P. V. RAMANUJASWAMI, M A.

SUVARNASAPTATI SASTRA

SĀNKHYA KĀRIKĀ SAPTATI

OF

ĪSVARA KRṢṆA

WITH

A COMMENTARY

Reconstructed into Sanskrit from the Chinese Translation

OF

PARAMĀRTHA

AND

Edited with English Notes, Introduction and Appendices

BY

N AIYASWAMI SASTRI,

Reader in Sanskrit, Sri Venkatesvara Oriental Institute, Tirupati

(Member, Sino-Indian Cultural Society, India.)

WITH A FOREWORD BY

PROF. P. P SUBRAHMANYA SASTRI,

B A. (OXON) M.A. (MADRAS)

TIRUMALAI-TIRUPATI DEVASTHANAMS PRESS

TIRUPATI

1944

[Price Rs. 6/-

FOREWORD

BY

Vidyāsāgara, Vidyāvācaspati, Bhārata Kalānidhi

P. P. SUBRAHMANYA SASTRI, B.A. (OXON) M.A. (MADRAS)

Professor of Sanskrit and Comparative Philology, Presidency College, Madras

The reorganisation of the teaching of Oriental languages dates back from 1910 A. D when the traditional method normally employed in the teaching conducted by our ancient Pāthaśālās was reinforced by the introduction of modern methods of studies and research in South Indian Universities. Sceptics there were who wondered whether such a blending of the East and the West would be really productive of any good to any one I am therefore doubly glad that the work I am now introducing, the Suvarṇasaptati, is the golden augury of the full fruition of such a contact.

Pandit Aiyaswami Sastri took his Śiromaṇi title in Oriental learning from the Madras Sanskrit College so notably founded 35 years ago by that far-seeing statesman, the late Mr. V Krishnaswami Iyer, to whom Madras owes many other benefactions. After his graduation, Pandit Aiyaswami Sastri had the benefit of learning Tibetan and Chinese at that International centre of Oriental Culture—the Viśvabhārati at Śāntiniketan, Bengal. Pandit Aiyaswami Sastri came under the favourable notices of eminent Orientalists like Dr. Sylvain Levi of Paris and Dr Tucci of Rome His best fruit in the domain of Indology is the publication of the present volume under the patronage of the Sri Venkatesvara Oriental Institute, which has been helping him forward in his researches in a fairly recondite field.

International studies have gone far towards shedding day light into the nooks and corners where Sanskrit lay hidden for thousands of centuries Pandit Aiyaswami Sastri is the proud torch-bearer bringing to light a Sanskrit work of the Fourth Century A D. known to us so far through its Chinese translation. The Sānkhya Kārikā of Īśvara Kṛṣṇa is a classic

Sānkhya Sanskrit work *circa* 300 A. D. Paramārtha, a Buddhistic monk of Ujjain translated the text and commentary into Chinese in 546 A D from a Sanskrit original which has been lost This Chinese translation has now been re-rendered into its original Sanskrit by Pandit Aiyaswami Sastri—the devotion of love and erudition certainly worthy of being recorded. One often knows the pitfalls which an earnest student usually encounters in translating one language into another But when one has to discover the original language from a translated account the difficulties and dangers are indeed too many However I have no doubt that Pandit Aiyaswami Sastri's efforts will prove satisfactory to all concerned.

It may well be mentioned now that Paramārtha's Chinese version bids fair to prove that its original must have been the 'mythic' *Māthara Bhāshya* which was current in Jain quotations in 450 A.D. If this conclusion gets strengthened, Pandit Aiyaswami Sastri would be hailed as a great discoverer of a lost Bhāsya.

Many European scholars and Indian Orientalists too were doubting the wisdom of manufacturing a new Sānkhya Kārikā, the 63rd, by Lokamānya Bāla Gangādhara Tilak to fill up a gap. Our present work puts an end to all such controversy by omitting it where it ought not to be and by giving portions of the commentary appearing under this Kārikā in its appropriate place under its previous Kārikā—a step in the historical reconstruction of the text well nigh impossible without the help of the present edition of the work. In all these respects Pandit Aiyaswami Sastri's edition will be an invaluable one in the hands of the scholars not only in India but wherever Sanskrit is learnt and appreciated And in giving all the necessary facilities to encourage Pandit Aiyaswami Sastri in his Indo-Chinese researches, the authorities of the Sri Venkatesvara Oriental Institute deserve our discerning thanks.

PRESIDENCY COLLEGE,
MADRAS,
6th July, 1944

P. P. SUBRAHMANYA SASTRI

PREFACE

The Suvarṇasaptati which is restored into Sanskrit from its Chinese version of Paramārtha is presented in this volume to the public interested in preservation and promotion of Indian cultural heritage and tradition The work was undertaken some years ago on the advice of the late Prof. Sylvain Levi of Paris who wrote to me to state "If you can succeed in rendering the *Māṭharavṛtti* to its original Sanskrit, that will be a fine piece of work" I have used for the Chinese the *Tripitaka in Chinese*, Vol 54, (Taisho ed) borrowed from the Adyar Library In rendering into Sanskrit I have strictly followed only the Chinese text, not Dr. Takakusu's French rendering. I have, however, consulted it and noted all his important suggestions and opinions My Introduction and Foot-notes will furnish all the necessary information in regard to the authenticity, authorship and date of the work and also on other allied topics over and above what the late Dr. Takakusu had accomplished. Two Appendices, one on Chandrakīrti's account of Sāṅkhya (about 600 A D) and the other on the Maṇimekhalai account (about 450 A. D) are added to this volume with a view to facilitating the Sanskrit scholars who may wish to make comparative studies on the subject. In the course of carrying out the present edition, I have prepared an Index Verborum, Chinese-Sanskrit to the Sāṅkhyakārikas, and also collected the important technical terms found in the Chinese Commentary into a separate Index Since no printing facilities for publishing these indices are available at present, I have kept them in abeyance to publish on another occasion. For the same reason I was obliged to put all the Chinese terms used in the Foot-notes in transliteration, not in Chinese characters, although I felt that it would cause some inconvenience to the interested scholars.

My sincere thanks are due to the authorities of the Sri Venkatesvara Oriental Institute, Tirupati, for publishing this volume in its series, and also to our Director, Sri P V. Ramanujaswami, M A, who took a keen interest to speed up the printing of the publication I am also much indebted to Prof. P P Subrahmanya Sastriar, B A (OXON) M A. (Madras) who was kind enough to write a foreword to this my publication.

S V O INSTITUTE,
TIRUPATI
16th July, 1944

N. AIYASWAMI SASTRI

CONTENTS.

ABBREVIATIONS

USED IN THE INTRODUCTION AND FOOT-NOTES

CHC.	=	Chinese commentary translated by Paramārtha
GB.	=	Gaudapāda's bhāsya published in the Chawkamba Sanskrit Series, Benares, 1905
Jaya	=	Jayamangalā, a commentary on the Sānkhya Kārikā ed. by H Sarma, Calcutta, 1933.
MV	=	Mātharavrtti published in the Chawkamba Sanskrit Series, 1922.
SK.	=	Sānkhya Kārikā, or Sānkhyakārikā-Saptati
STK.	=	Sānkhyatattvakaumudī published in the Chawkamba Sanskrit Series, 1919,

INTRODUCTION

Chinese Commentary and Matharavrtti

The Sānkhyakārikā is said to be the oldest of the works on Sānkhya philosophy now available It has been commented upon by many writers, among whom Gaudapāda and Vācaspati Miśra rank high. It has also the merit of having a translation[1] into Chinese by Paramārtha, a Buddhist monk of Ujjayinī. To the translation was appended a commentary of an unknown author Dr. Takakusu tells us that this commentary was identified by Beal as that of Gaudapāda, but without proof, either internal or external Max Muller says that he was informed by Mr Kasavara that this commentary resembles the commentary of Gaudapāda, but the name of Gaudapāda is not mentioned (*v.* India, p. 360, n. 5). Then Takakusu who translated the commentary into French and published it in the Bulletin de l'Ecole France d'extreme orient, Tome IV, reinvestigated the whole question and set forth the result of the investigation in his learned introduction to the translation. There he asserts that the Chinese translation does not represent the commentary of Gaudapāda and yet some relationship between them is not deniable, since there are numerous coincidences of expression, quotations and explanatory examples (p 3). This relationship can be explained in this way that either Gauḍapāda and the author of Paramārtha's original drew their information from a common source such as the *Ṣastitantra* of of Pancaśikha and the like or Gauḍapāda borrowed from the author of Paramārtha's original. Takakusu favours the second hypothesis (p. 4) and has shown in tabular statements their close relationship which cannot be accidental. According to him the first hypothesis gives rise to a difficulty in identifying the lost common source. As it is said that the

1 This translation was made by Paramārtha, A. D 557—569, of the Chan dynasty, A. D 557—589 *v.* B. Nanjio No 1300

Ṣastitantra was abridged by Īśvarakrṣṇa and it seems to have been lost long before the time of Gaudapāda, it is not probable that such a work could have been the common source (p 25)

Prof Belvalkar, comparing the Chinese commentary with the Mātharavrtti, a commentary on the Sāṅkhyakārikā, recently published in the Chowk. S S, says that this Mātharavitti is the original of the Chinese translation (*v* Bhandarkar Commemoration Volume pp. 171-184) But Lokamānya B. G Tilak as early as 1915, examining a manuscript of the said Vitti in the Deccan College Library on some important portions says that the two commentaries could not be taken as identical, (see Sanskrit Research Vol I, p 108) Professors A B Keith and S Suryanarayana Sastri also express the same opinion Thus it seems that there are two lines of opinion, one favouring the identity and the other rejecting the same Therefore a careful and detailed comparison of the two commentaries is needed to find out a proper solution of the question

I. Characteristic features of the two Commentaries doctrinal, expositional and otherwise

K 1. 1. The introductory note in Mātharavrtti is very lengthy, while in the Chinese commentary it is very short, but both agree in substance

2. MV. gives 3 kinds of worldly remedies to the corresponding 3 kinds of miseries, but CHC. has only one, for bodily misery

3. Mental misery is of 2 types in MV, whereas CHC. has 3 types.

K. 2. 4. MV. in the introductory note quotes *apāma soma*, etc, and explains at length, but CHC simply cites it and gives no explanation.

5. CHC and MV comment on *aviśuddhi* and *ksaya* differently , but agree on *atiśaya.*

6 MV. explains each of the five adjectives of the superior means, but CHC. simply enumerates them.

K 3. 7. CHC derives 11 organs from 5 fine elements here and below *ad* kk. 8, 10, 15 56, 59, and 68 , and from *ahankāra ad* kk. 22, 25, 27 and 36. MV. has uniformly derived them from *ahankāra* everywhere

K 4 8 CHC. gives a definition of perception which agrees with N. Sūtra I, 1, 4 except in the case of *avyapadeśya* for which CHC. has *aprakāśita* MV. does not define it here

9. CHC says that the inference proceeds from perception and divides it into 3, while MV gives a literal meaning of the term *anumāna* and does not divide it into 3 here

10. CHC. includes other 6 *pramāṇāh* (*upamāna* etc.,) in the *āptavacana*, whereas MV. brings them all under *anumāna* and explains them. Cp. GB. where *arthāpatti* is put under *anumāna* and other *pramāṇāh*, *sambhava*, etc.. under *āptavacana*.

K 5 11. MV describes anumāna as five-membered or three membered and bereft of 33 ābhāsas (9 *pakṣābhāsah*, 14 *hetvābhāsah* and 10 *nidarśanābhāsah*) and explains 3 *avayavah* with their examples After describing the five membered *parārthānumāna*, it enumerates 3 types of inference and gives 2 examples for *pūrvavat*, one for *śesavat* and 2 for *sāmānyato drsta*, (see Table VII, K. 5 below). But CHC simply divides it into 3 and gives one example for each, and its conception of *pūrvavat* and *śesavat* is quite different from that of MV

12. MV. explaining *āptavacana*, speaks of 3 kinds of verbal functions and 3 types of *laksanā*, while CHC has nothing of that sort.

K. 6 13. CHC. says that there ought to be Purusa because the evolutes like mahat ahd others are intended for other's sake (*parārtha*) ; but MV asserts that there exists Purusa because Pradhāna though *jada*, discharges its function of evolution.

K. 7 14. CHC. and MV. agree here except in a few cases of examples. Both of them explain the non-perceptions through the 4 types of non-existence with similar examples GB has not this

K. 9 15. CHC. in the introduction refers to the opinions of 3 teachers, viz., 1 some teachers, 2. Vaiśesikas and 3. Śākyas, while MV, refers to these 3 teachers, 1. Vaiśesikas, 2 Jīvakas and 3 Bauddhas.

K 10. 16. No agreement in any respect.

K 11 17. MV explains *tathā ca pumān*, saying that Purusa is akin to Pradhāna in all respects including *ekatva*, but not so CHC. *v.* Footnote on p 16, n 2.

K. 12 18. MV has two interpretations for *anyonyajanana*, only the first one agrees with CHC.

K 13. 19. MV. in the introductory raises some objections and explains the verse as if to meet that objection. CHC. proceeds as if this verse gives special characteristics of each guṇa.

K 16. 20. *Parināmatah salilavat* is explained differently by CHC. and MV *v.* Footnote p 23, n. 3.

K 17. 21. MV and CHC. interpret differently *kaivalyārtha-pravrtteśca*, *v* note on p. 25, n 3

K 18 22. MV gives as an alternative interpretation for *janmamarana*, etc., what CHC. and GB interpret actually, (*v.* Footnote on p 28), but in all other respects they agree.

23. *Ayugapatpravrtti* is left unexplained by CHC. and MV. GB has explained it.

K. 19 24. *Kaivalya*, *v.* Footnote on p 29, n. 2

K 22. 25. The synonyms of Pradhāna, Mahat and Ahankāra given by CHC. differ from those of MV. *v.* Footnotes under these words on p 32.

26. According to MV. each of the 5 gross elements comes from its respective fine element adding to its own property the properties of the preceding fine

elements in the series CHC has nothing of that sort

K 23 27. Yamas and Niyamas in CHC. are different from those in MV which explains them from the view-point of Yoga Sūtra ; *v* Footnote on p 33, n 1.

28 CHC and MV differ with regard to bāhyajñāna. GB. agrees with CHC. here, *v*. footnote on p.34, n. 1.

29. CHC. explains 8 supernatural powers fully ; while MV. enumerates them simply, *v* Footnote on p 34, n. 4

K 25 30. MV. and CHC differ in explaining Sāttvika, Vaikṛta and Tāmasa Ahankāra, *v* Footnote.

31. CHC derives 5 gross elements along with the fine elements from *ahankāra*, *v* Footnote.

K 26. 32. CHC. is a detailed one, while MV is a summary.

K 27 33. CHC. on *gunaparināmaviśesāt* is more sensible than MV.

34. *Sthānaniksepa*. CHC. has descriptions of positions and functions of 11 organs complete, while MV. is incomplete.

K. 28 35 CHC. is detailed here, but MV is very brief

K 29. 36. The functions of 5 vital airs are described in detail by CHC, but the mention in MV. is comparatively brief

K 30. 37. MV's explanation of gradual functioning of 4 organs (3 internal and 1 external) is clearer than that of CHC.

K. 31 38 CHC and MV. differ in explaining *na kena cit kāryate karanam*.

K. 32 39. CHC. differs very much from MV in assigning functions to the organs, *v*. Footnote here.

K 34 40 MV is slightly detailed

K. 35 41. MV. does not explain *dvārin*, but CHC. does so in detail.

K. 36	42.	MV is brief and does not explain *pradīpakalpa*.
K 38		The same point as noted under item 26 in this table
K. 39.	43	The conception of Moksa in MV. is purely that of an Advaitic Vedantin.
	44	CHC. and MV. differ with regard to sphere of birth, *v*. Footnotes here.
K 40	45.	Subtle body, in view of CHC. consists of Buddhi, Ahankāra and Pañcatanmātra, while according to MV 11 organs are also included in it GB. seems to share the view of CHC. *v*. Footnote.
K. 42	46.	MV. does not explain *natavat*.
K. 43.	47.	The basis of the 3 kinds of bhāvas is mahat in CHC. but 15 organs in MV.
K 44.	48	There is a slight difference between CHC. and MV in naming and order of 8 upward worlds and downward worlds, *v*. Footnotes here
	49.	CHC. enumerates conveniently at the end of the commentary 4 *nimittāh* and 4 *naimittikāh*, while MV. states them in pairs just after explaining each quarter of the verse Then it also explains the nature of the 3 bondages
K 45	50.	CHC and MV seem to differ in understanding *vikrtibandha* and *prakrtibandha*, *cp*. the text below with Footnotes
	51	Both of them describe 4 nimittas and 4 naimittikas in a manner noted in the previous verse
K 46	52.	No agreemen between CHC and MV here
K 48	53.	MV has a fanciful etymology of the word *tamas*, while CHC takes it as a synonym of avidyā, adṛsti.
	54.	CHC says that 8 types of *tamas* are *prakrtibandha* and 8 types of *moha*, *vikrtibandha*
	55	Its conception of *tāmisra* is different from that of MV
K 49	56.	The order and naming of the 11 defects of organs are different in CHC. and MV. *v*. Footnote here.

K 50 57. Illustrative explanations of 9 *tustis* are made in dialogic form in CHC and not so in MV

58. *Upādāna* in CHC. includes 8 items; while MV takes it to be of 4 items only; *v* Footnote.

59. Occupations to acquire property in CHC. are 5 whereas MV. has only 2 clearly mentioned

60 The explanation by CHC. of 9 *tuṣṭis* in general is more detailed than that of MV

K 51 61 The attainments called *duhkhavighāta* are differently conceived in CHC. and MV. *v.* Footnote here.

K 53 The difference between CHC. and MV. here is the same as in 48 (K 44) above.

K 54 62 MV does not explain why the animal world or third *sarga* is called *mūlasarga and stamba*, but CHC explains this very well

K 55 63. CHC and MV. differ in explaining *tasmād duhkham samāsena*, *v* Footnote here

K 56 64. There is no agreement, especially with regard to *svārtha iva parāttha*, etc.

K 57. 65 MV. is very brief, while CHC. is a little more explanatory.

K. 61 66. CHC. introduces a discussion regarding the ultimate cause of the world in a natural manner, while MV does not do so

67. CHC. cites the opinions of Svabhāvavādins second, and that of Purusavādins third, while MV. cites them in a reverse order.

K 62 68 CHC explains fully all the 4 arguments put forth in favour of Purusa's aloofness from bondage and liberation; while MV. explains only one That shows clearly it is a summary of the CHC in that respect.

K 63 69. This K is not translated by Paramārtha.

K 64 70. CHC and MV. partly differ and partly agree, *v.* Footnotes here.

K 65 71. There is no agreement.

K 66 72 There is no agreement.

K. 68 73 The explanation is different in MV and CHC of this K. According to MV. Pradhāna = subtle body

K 69 74 There is no agreement

K 71 75. The line of teachers in CHC is different from that, in MV.

76 MV has a fanciful explanation of the word *siddhānta*

K 72 77. CHC. cites *esa pratyayasarga*, etc. in connection with 50 topics (*artha*), while MV quotes KK 47 and 48

78 Both quote the verse *astitva*, etc., but explain differently.

K. 73 79. CHC. has not this K.

II. Matters which are found only in either of the two commentaries.

K 1. 1. MV. has many details contemptuous of the medical profession.

K. 4. 2. MV. has a clear explanation of each of the other 6 pramāṇas, *arthāpatti*, etc.

K. 5. 3. MV speaks of 3 functions of the words, etc.

K 10 4. CHC describes the two-fold impermanence.

5 MV. speaks of two-fold *hetu*, *kāraka* and *jñāpaka*

K. 15 6. MV. asserts *sadutpatti* somewhat in detail

K. 16 7. CHC has 2 kinds of effect, *pariṇāmaja* and *apariṇāmaja*.

K 17. 8. A large portion of CHC. at the end has no parallel in MV.

K. 21. 9. MV in the introduction, describes 6 kinds of contact with examples

K 22 10. MV in explaining the term ahankāra from the view-point of Mantraśāstra, gives some other details.

K 27 11. CHC. arguing in favour of those who do not adhere to the Sānkhya views, cites a saying of the Lokāyatikas (*yena śuklīkṛtā*, etc). There is no quotation here in MV.

12. CHC says that 11 organs have 2 functions to perform, *i.e*, 1. *heyaparihāra* and 2 *śarīrasaṁrakṣana*

K 37 13. MV gives some details regarding the nature of the intellect and cites in this connection 3 verses. Again it says that in the philosophical system of the sage Kapila there is nothing to be performed except the realisation of 25 principles, and quotes for this point an āryā (*hasa, piba*, etc)

14. CHC has no such details, but simply cites the *pañcaviṁśati-tattvajña*, etc., to enhance the value of true knowledge.

K 39. 15. MV states how the subtle body enters the womb, quoting the view of Vedāntins and Paurāṇikas.

K 43 16. CHC. describes which of the 8 bodies nourishes itself on which food

K 51 17. According to CHC a man realises 8 attainments through the medium of 6 contemplations which are given 6 designations *ūhapada*, etc No trace of these details is found in MV. or any other commentary.

18 CHC. describes 8 preliminaries to acquire true knowledge These preliminaries are unknown to MV and other commentators, *v.* additional notes

19. CHC. describing *dānasiddhi*, narrates an anecdote of a Brahmin ascetic. MV. has nothing of that sort

K 58. 20 CHC. says that *tamas* is another name for Pradhāna, because of its nature of invisibility and

quotes the K. 15 (*bhedānām parimāṇāt*, etc.) in order to prove its existence,

K 61. 21. CHC. argues why Svabhāva could not be accepted as the ultimate cause of the world.

K 62. 22. According to MV. the subtle body and Pradhāna are synonyms.

K 69. 23. CHC. enumerates 5 characters of a pupil to whom a teacher may impart the true knowledge

III Quotations found both in CHC. and MV.

K 2. 1. *Apāma somam*, etc.

2. *Satśatāni niyujyante*, etc. (N B. CHC. has a different reading)

3. *Pañcaviṃśati-tattvajño*, etc., the same is cited *ad* K. 37 also. (*N.B* MV cites this verse *ad* K. 22)

K. 5. 4 *Āgamo hyāptavacanam*, etc

K 12 5. *Rajaso mithunam sattvam*, etc.

K 17 6 *Puruṣādhiṣṭhitam*, etc from Saṣṭitantra.

K 27 7. *Yena śuklīkṛtā haṃsāḥ*, etc, the same *ad* K. 61. (*N.B.* MV cites this verse *ad* K. 61 only).

K 61 8. *Ajño jantuḥ anīśa*, etc

9. *Kālaḥ pacati bhūtāni*, etc.

K 71 10 *Tama eva khalv idam*, etc, with different readings.

K 72 11. *Astitvam ekatvam*, etc (*N.B* All these quotations are also found in GB. except the last 2.)

IV. Quotations found only in CHC

K 1 1. *Nābher adho vātasthāna*, etc. from some medical treatise.

K 2 2. *Paśo, tava, pitā*, etc. from Veda.

3. *Eka indro' surendra*, etc. (*N.B.* GB has this ver)

K 16 4. *Divyamādau ekarasam*, etc (*N. B* MV. and GB. have this in prose.)

K 17 5. *Sarve yūyam vedadhana*, etc (2 verses).

6. *Majjāsthini*, etc. (two verses)

K 30. 7 *Yugāvasāna samaye*, etc (two verses.)

K 61 8. *Caturvedāh pathanti bhūto bhāvi*, etc. (Cf. MV *ad* 61 *purusa eva idam sarvam*, etc)

K. 65 9. *Yathā dhānyam sajalaksetram*, etc.

V Quotations only in MV.

K. 1 1. *Sthānam nimittam*, etc

2. *Tat tapah sa japah*, etc.

3. *Ihopapattir mama*, etc.

4. *Arke cen madhu*, etc

5. *Punar dāhah*, etc

6. *Puspitāksah śalāksī ca*, etc.

7 *Yāni kāni ca mūlāni*, etc

8 *Vaidya vaidya namah*, etc.

K 2. 9 *Tarati mrtyum*, etc

10. *Madhyamapindam*, etc.

11. *Ādhatta pitaro*, etc.

12. *Paśyema śaradah*, etc

13. *Brhmane brāhmanam*, etc.

14 *Yathā pankena*, etc from Bhāgavata

15. *Vrksān chitvā*, etc

K 4 16 *Daksinena tu vindhyasya*, etc

K 5 17. *Svakarmanyabhiyukta*, etc

K 9 18. *Sad eva saumya idam*, etc , from Sruti

K 15 19. *Na asato vidyate bhāva*, etc

K 17 20. *Etāvān eva purusah*, etc

21 *Maśakodumbara*, etc

K 22 22 *Apyaksarasāmyāt*, etc -from Nirukta.

23. *Utpattim pralayam*, etc

K 23 24 *Dhāranārtho dhrñ*, etc

25. *Abhaksya parihāra*, etc

26 *Sa yām prathamām*, etc. from Śruti.

27 *Visayā vinivartante*, etc. from Smaraṇa.

28. *Sa ya idam avidvān*, etc from Śruti

29. *Brahmārpanam*, etc. } from Śravaṇa.

30 *Anāśritah karmaphalam*, }

31 *Ahimsāpratisthāyām*, etc.
32. *Vaiparītye tu*, etc.
33 *Vitarka himsādayah*, etc
34 *Sthānyupanimantrane*, etc
K 37 35. *Ahankāro dhiyam*, etc. (3 verses).
36. *Hasa piba lala*, etc
K 39 37. *Vetha yathā pañcamyām*, etc from Śruti
38. *Somavrstyannaretāmsi*, etc. from Purāṇa.
39 *Dehe mohāśraye*, etc.
40 *Yathā darpanābhāva*, etc.
K 51 41. *Esa ātura cittānām*, etc.
K. 68 42. *Na abhuktam ksīyate karma*
43 *Avaśyam eva bhoktavyam krtam*
44 *Yathā edhāmsi samidho'gnih.*

VI Explanatory examples and illustrations common to CHC. and MV

K 2 1 *Atiśaya,* e g the poor feel unhappy at the sight of the rich, the beautiful at the sight of the ugly and the wise

K. 4 2. *Pramāna,* e g, the weighing scale weighs the weight (in CHC) and Sandal (in MV)., *cp.* Nyāya sūtra II, 1. 16.

K 7 3 Prakiti and Purusa do not exist like the second head and third hand of anybody other than God. These examples are again employed for *atyantābhāva.*

4 Non-perception because of the defects in organs, e g the deaf and blind do not hear and perceive the sound and colour.

5 Non-perception because of the subtlety, e.g., the atoms of the smoke, snow, etc.

6 . ... because of veiling, e.g., a thing veiled with a wall, etc.

7. . ... . because of *abhibhava*, overcoming, e g, the stars and the moon overcome by the sunlight, etc.

K 8. 8. Pradhāna is similar and dissimilar to the evolutes, e g, of the 2 sons, one is similar to his father and another is not so. MV.: a son is akin to his father in some respects and not similar in some other respects.

K. 9 9. What does not exist cannot be produced, e.g., the oil does not come out from sands.

10. *Upādānagrahanāt* e.g., whoever wants curd, takes up only milk. (CHC has this in a quite different form)

11. *Sarvasaṃbhavābhāvāt* e g grass, stone and sand, etc. would not produce gold, silver and others.

12. *Śaktasya śakyakaranāt* e g., a potter and a lump of clay, etc

K. 10 13. The evolutes are dependent e.g, a son is dependent when his father is alive.

K 11. 14. Pradhāna is *triguṇa* e g., a black cloth comes out of black threads (MV. the black thread is the cause, then the cloth is also black)

15. Pradhāna and its evolutes are common (*sāmānya*): e g., a dancing girl is common to many people.

K 12. 16. These guṇas function through mutual co-operation: e.g, the three sticks of an ascetic being united together hold the pot.

K 15 17 Pradhāna is non-existent like a second head and a third hand

18. It can be cognised like the weight and dimension of Himavant though they are not cognised.

19 *Bhedānām parimānāt* e g potter, clay and pot.

20 *Śaktitah pravṛtteh* e.g potter

21 *Kāraṇakāryavibhāga* e g. clay and pot.

K 16 22. Pradhāna being single, does not cause evolution: e g., a single thread does not produce a cloth.

23. *Samudayāt* · e.g., many threads produce a cloth

24. *Pariṇāmataḥ*. e.g., milk and curd.

25. *Pratipratigunāśrayaviśesāt* just as water of originally one taste varies in its taste on account of the nature of the basis, so the 3 worlds, though coming from one Pradhāna, vary in their nature. (*NB* CHC has this ex in metrical form).

K. 18 26. *Traigunyaviparyayāt* · e.g, a man has 3 sons, etc. (N. B CHC. and MV vary in assigning different characters to each son.)

K 19 27. *Sāksitvam kaivalyam* like an ascetic (N.B CHC. gives this ex. in connection with Mādhyasthya, *v* Footnote)

K. 20. 28. *Acetanam cetanāvad iva* like a pot, etc

29. *Karteva bhavaty udāsīnah* e g., a Brahman who gets into the company of thieves is also considered to be a thief

K 21. 30 Purusa unites with Pradhāna like a king with a servant, and Pradhāna also unites with Purusa like a servant with a king.

31 *Pangu andhavat* This parable occurs in all commentaries, CHC GB. and MV etc. MV's version slightly differs from that of CHC. *v.* Footnote.

32 The union of Purusa and Pradhāna creates mahat etc, just like a union of man and woman gives rise to a son

K 29. 33. Just as a parrot causes motion to a cage, so the vital air-forces, prāṇa, etc. cause the organs to move. (N.B MV. gives the same illustration but explains differently, *v.* Footnote)

K. 30. 34. Organs function in order e g, a man seeing something of height on a highway recognises whether it is a post or a man from its respective characteristics

35. Organs perform their respective functions just like an army of dacoits.

K. 35. 36. Organs, illuminating the objects transmit them to the intellect just like ministers collecting taxes from

people, remit it to the king (N. B. MV. gives this ex. *ad* K. 37 and explains differently)

K 38. 37 Both CHC. and MV illustrate the aspects of ether, ākāśa in a similar manner

K. 39 38 Pradhāna creates 5 gross elements for various purposes of lodging the subtle and gross bodies, etc. just as servants build the palace for a prince

K. 41. 39 The shadow disappears in the absence of a post (in the K.) CHC. and MV add there is no light without fire.

K. 42. 40 Pradhāna creates 3 kinds of creation, gods, men and beasts, just as a king performs what he likes in his country.

K 43 41. Sanaka and others realise 4 bhāvas, *dharma*, etc. just like a man comes upon a treasure accidentally.

K. 46 42 The guna, sattva, if predominent, subdues other 2 guṇas rajas and tamas, just as the rays of the sun veil the stars and fire

K 49 43. A man of defective organ is unable to obtain liberation An illustrative dialogue between a deaf man and a friend is quoted in CHC. and MV

K 52 44 *linga* and *bhāva* are always related to each other like fire and heat

45 They arise simultaneously like the 2 horns of a cow

K 60 46 Pradhāna acts for Purusa not expecting anything in return from him like a benevolent man, etc

K 61 47 Prakrti, being seen by Purusa conceals herself like a woman of good conduct.

K 66 48 The relation of Pradhāna and Purusa is similar to that of debtor and creditor.

K 67 49 Dharma and others perish on account of true knowledge just as seeds, being burnt by fire germinate no more

VI'. Explanations with different examples and illustrations

K. 4. 1. CHC has for *āptvacana* ex. "*svarga*" and '*uttarāvatī*'. *cp* GB MV.: ex there are heavenly nymphs and a pleasure-garden (*nandana vana*).

K. 5. 2 CHC. has for *pūrvavat* ex.: on the sight of the black clouds one knows that there will be necessarily rain MV 'on the sight of the black clouds above in the sky, one infers the rain to come, or seeing the river in flood, one is aware that it has rained in the hills.'

3 CHC. has for *śesavat* ex perceiving the new muddy water in a full flood in the river, one infers that the rain has fallen in the hills. MV.: 'having tasted a few drops of water of the sea, we infer that the remainder also is salty.

4 CHC. has for *sāmānyato drsta* ex · seeing the mango trees with flowers blossomed in Pātaliputra, one infers that so also in Kosala MV 'on the sight of the mango trees with flowers in a place, one infers that the mango trees have blossomed in the other places also. Or some person says that the sky is bright. Some other person says that the moon ought to have arisen. Thus 2 things go together', (*Arthasangati*)

K 7 5 CHC has for *atidūra* ex. non-perception of things situated on the other shore MV , ... of Devadatta, Visnumitra and Yajñadatta though they exist, etc

6. CHC. has for *sāmīpya* ex one does not see something that has entered the eye. MV .. .. .. collyrium (*kajjala*).

7. CHC. has for *manonavasthāna* ex. one does not perceive the object before the eyes when he is contemplating some other object. MV· 'one does

not see even the king walking (in his front) when his mind is unsteady.'

8. CHC. has for *samānābhihāra* ex 'some particular beans mixed up in the heaps, are hardly perceivable, being homogeneous' MV : *Mudgarāśi kuvalaya āmalakamauktikakapotanikurumbe ksiptam samānam na upalabhyate.*

K. 9 9. CHC. has for *kāranabhāva* ex. 'the sprout of the barley follows its own species' MV. 'Kodravas come out from Kodravas and the grains of rice from the grains of rice.'

K. 12 10 CHC. has for *anyonyajanana* ex. 'three persons depending upon one another execute one object,' etc. MV.: 'a lump of clay being shaped by the potter produces the pot.'

11. *Anyonyavrtti* CHC has for *sattva* ex. 'a lady of the royal family', for *rajas*, 'a man born in the royal family', for *tamas* 'a huge black cloud'. MV. has for *sattva* ex 'some lady', etc. Again in the introductory to K 13, MV. gives 3 examples, viz., 'a lady endowed with beauty and youth', etc. for *sattva*, 'a ksatriya lady', for *rajas*, and 'cloud' for *tamas.*

K. 13. 12 CHC has for *upaṣṭambhaka* ex. 'a mad elephant', etc MV...'a mad bull', etc.

13. CHC. Guṇas are contradictory to one another like the families of the enemies MV.: 'the enemies do not perform anything (in union)'

K. 14. 14. CHC has for *kāranaguṇātmakatva*, ex. a cloth made of threads MV. bitter flavour is produced from a bitter *nimba* tree and the sweet flavour of grapes from the sweet.

K. 15. 15. CHC. has for *samanvaya* ex 'a piece of sandal wood'. MV.. *bhūṣaṇa* and others, etc.

K. 17. 16. CHC. has for *saṅghātaparārthatva*, ex. bed, seat and others. (*śayana āsanādi*). MV.: sofa, chariot, house and others

K. 27 17. The mind is both cognising organ and motor organ, CHC. illustrates thus a man is sometimes called a performer of some duty and sometimes orator. MV.: Devadatta, while among cowherds, performs the duty of a cowherd and while among wrestlers, performs the duty of a wrestler.

K. 29. 18. CHC. says: organs have each an individal function just as everyone has his own wife. MV.: the function peculiar to each of the organs is similar to a family woman.

K. 33. 19. CHC. says 3 internal organs cause the external organs to function just as a king does his people. MV. 3 internal organs are equal to masters and 10 external ones to servants

20. Mind grasps a thing past, e. g. the king Māndhātar (in CHC.), Yudhisthira and Bhīmasena (in MV.), it grasps a thing future, e g. God Kalki (in MV.) and the destruction of people to come (in CHC.)

K. 39. 21. CHC. Just as a tree having apertures at the root, takes in food and grows, so also the food substance getting into (the body) through its way nourishes the gross body. MV: Just as a man supplies the refreshing water to the vegetable garden through one and the same way; so also the food substance of mother enters the navel of the child.

K. 46. 22. CHC. illustrates the four-fold creation of intellect, *viparyaya*, etc by narrating an anecdote of a teacher and 4 pupils. MV. narrates no such anecdote, but simply states. *samśaya buddhir viparyayas sthāṇur ayam puruṣo vā iti*, etc

K. 61. 23 Prakriti is most delicate. CHC. explains it by an illustration of a man's appreciation of one woman

after another while MV does it by that of the modesty of a daughetr-in-law.

VIII. Explanatory examples and illustrations found only in CHC.

K. 4. 1 CHC. has for *pramāna* an additional ex. 'cubit and others (*hastādi*) measure long and short'.

K. 6. 2 *Āptavacana-yathā śakro devendrah uttarāvatī*, cf. GB

K. 11. 3. *Aviveki-yathā gauś ca aśvaś ca anekātmakau*, cf. GB

K. 16. 4. Prakiti, being single, cannot produce evolutes, CHC. has additional ex. 'a man by himself cannot give rise to a son'.

5. CHC adds as an explanatory ex to a verse quoted 'if the water is placed in golden vessel, it is very sweet, etc'

K. 18 6. One Purusa pervades many bodies. CHC. adds ex. 'the only one God, Visṇu, etc'

K. 27. 7. The function of the mind is *sankalpa.* A man, e g. having heard that in a certain place there is some wealth and meal, murmurs in his mind, 'I will go there and get it', cf. *Tattvasangrahapañjikā* (GOS) p. 16

K. 29. 8. All the organs have a common function to perform just as several men have a common maid-servant.

K. 31. 9. All the organs function themselves through the mutual impulsion and without the intervention of an instigator CHC explains this by an illustration of certain brahmacārin in detail.

K. 41. 10. 'No cold without water, no touch without wind, no motion without ether', cf. GB.

K. 67. 11. Causes, dharma and others, by the influence of true knowledge, produce no effects, future life; e.g. if there be no umbrella, there would be no shadow of it.

IX. Examples and illustrations found only in MV.

K. 2. 1. Just as a pot of particular dimension is made of clay of a particular dimension, so the fruits of the Vedic rites have an end, since they are results of the Vedic sacrifices, which are measured by a certain number of days.

2 Purusa by his mere presence is the cause of Prakiti's motion, just as a lodestone for that of iron.

K. 6. 3. The same as 2

K. 7. 4. For *atyantābhāva* MV. has an additional ex horn of the hare, etc.

K. 8. 5 Pradhāna is not perceived because of its subtlety, like an atom.

K 9 6 For *asad akaranāt*, MV. has the following exs. *kūrmaromabhyah pataprāvaranam vandhyāduhitrbhrūvilāsah śaśavisānam khapuspam.*

K 12 7 *Anyonyajanana :* just as Devadatta and Yajñadatta get to know each other, so 3 guṇas existing in the intellect, become aware of one another.

K 14. 8. Pradhāna does not exist, MV. adds, like a third hand, horn of the hare and the play of eyebrows of a barren woman's daughter.

K 16. 9. *Samudayācca :* MV adds, 'the streams of Ganges constitute the Ganges', cf GB

10. *Salilavat* MV adds ex the juice of the sugarcane is transformed into sugar (*guda*), etc.'

K. 17. 11. *Adhisthānāt*, ex. 'a chariot being managed by a driver, moves', cf GB.

K. 18. 12. 'One Purusa pervades many bodies.' MV. adds ex. '*purusa* is like the moon in the water'.

K. 30. 13 Though there *is* sequence (*krama*) in the functioning of organs, it is too quick to be recognised; hence it is said to be simultaneous, *yugapad.* It is

equal to the saying that a hundred of tender leaves is pierced at a time by a pin

K 33 14 *Ahankāra* also grasps things of 3 times, e g, 'I am, was and shall be master in this house'

K 37 15 The intellect makes Purusa, enjoy things like a hetaera ; *v* footnote

16\. 12 organs prepare things neither for their own sake, nor for the intellect, but for Purusa like maid-servants in the house of a rich hetaera , *v.* footnote.

K 38 17 MV illustrates fully the 3 aspects of the other 4 elements, wind, etc also GB illustrates the 3 aspects of the wind only

K 40. 18 *Bhāvair adhivāsitam yathā tilapatana-vastra-vāsanavat* (*sic*)

K 51 19. True knowledge is acquired either by self reasoning or by resorting to a teacher or by a self-study of Sānkhya canon This is made clear by an illustration , *v* footnote.

K. 52. 20. *Linga* and *bhāva* arise simultaneously like the two breasts of a girl

K 59 21 Purusa suffers no more from 3 kinds of torments, Pradhāna being retired , e g., a water-carrier suffers no more from carrying water when the pot is removed.

K. 60. 22. MV introduces an axiom in connection with the nature of relation between Pradhāna and Purusa : *tat pradhānapumsos śikhipicchavad ekapakṣaciti an-yāyah*

K. 61 23 Prakrti, being perceived by Purusa, retires from his vision like an immoral woman.

K. 66 24. MV describing the relation of Pradhāna and Purusa adds *yathā vā vrddha-samyogād apatyam na bhavati prayojanābhāvāt.*

In the foregoing tables, we see that CHC. differs from MV. in many respects, and thus in Table I there are about 17 cases (7, 8, 10, 11, 17, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 42, 44, 46, 54, 57 & 60) where CHC differs from MV. doctrinally and about 13 cases (17, 18, 19, 20, 21, 24, 30, 31, 37, 63, 70, 73 & 78) where the passages are differently interpreted in CHC. From Table II. we learn that in about 23 places CHC. and MV have something of their own to add Tables III IV. and V. tell us that CHC. has 20 quotations and MV. has 55, of which only 11 citations are common while others are distinctive, and thus CHC. and MV. differ in this respect also Table VII. shows that one and the same point has been explained with different examples in the two commentaries The last 2 tables tell us that one commentary has some examples where the other has none In the presence of these several deviations between the two commentaries, it is clear how futile it is to make any attempt to identify them. We should not however take these differences as denying entirely the relationship between them, because as Tables I. and VI. show CHC and MV have also some affinities with regard to explanatory examples, illustrations and modes of expression The affinities are of such a nature that they cannot be considered as accidental. It will not be unreasonable, therefore, to suppose that one commentary borrowed such matter from the other.

Now the question of priority of the two commentaries naturally arises. Since CHC. was translated by Paramārtha in 546 A. D, that period is to be taken as *terminus ad quem* for it. The date of MV. is uncertain It cannot be placed in a very ancient period, i.e., pre-Paramārtha one, because it contains a quotation from *Hastāmalakastotra* of Śankarāchārya, c. A.D. 800 and a few quotations from *Bhāgavatapurāna*. Moreover the author of the Vṛtti explains the Sānkhya teaching in the light of Vedāntic ideas; e. g, his conception of Mōksa is the same as that of Advaita Vedānta. This tendency is found among the later writers such as Vijñānabhiksu and others, who take great pains to reconcile the two teachings of

Sānkhya and Vedānta. It is clear therefore, that MV. was written in a period later than c A.D 1000.[1] But it cannot be brought down below 1350 A.D , because Guṇaratnasūri probably of that period, quotes MV as Mātharaprānta in his commentary on *Ṣaddarśanasamuccaya* of Haribhadra (B. I. p. 96) It is, therefore, quite natural that MV should have borrowed matter from the original of CHC

Original of CHC.

Its existence in India till 1050 A.D. is proved by Dr. Takakusu from the fact that Alberuni, who after staying in India for 13 years, wrote a detailed book called *Indica* on the Religion, Philosophy, Science and Literature of India, gives some details on Sānkhya philosophy which agree with CHC. in most of the instances. Takakusu draws this conclusion after carefully examining and comparing all the citations of Alberuni and CHC. and thereby shows that these citations are more in agreement with CHC. than with GB. Therefore, he says (Intro. pp. 25, 35) that the Sānkhya work from which Alberuni draws his information on Sānkhya philosophy, is only CHC. and not GB Most of the Sānkhya quotations of Alberuni taken by Takakusu for comparison, are also found in MV. The reason for this is not far to seek. It happens so because MV. is more detailed and in a closer agreement with CHC. than with GB The quotation which is not in favour of his conclusion is that of a comparison of the chariot conducted by a driver, found only in GB. (*ad* vers. 17.) and not in CHC. Yet Takakusu explains away this by saying that the comparison is brief and the quotation is not sufficient to indicate what the original is (p. 30). This comparison is also met with in MV. and Jaya. Hence it is certainly a genuine and traditional one in the Sānkhya school, though it might have its ultimate origin in the Upanisads like Katha. It is, therefore, possible

1. We are told by Prof S Sūryanārāyana Śāstri that the same date is assigned to it by Prof. Umesh Miśra in a paper on "Gaudapādabhāsya and Māṭharavṛtti" contributed to the Sixth Session of the All India Oriental Conference, v. Jour. Orien Res Vol V, p 33, n 11

that either Paramārtha left this comparison untranslated or GB also was a source of information for Alberuni in this respect The latter hypothesis is more plausible, since it is reported that Alberuni himself mentions Gaudapāda Again Alberuni has two lists of 8 kinds of divine beings In the first list the class iv. is called 'soma' and in the second list 'pitaras'. GB has in both 'soma'. CHC. gives in the first list 'asura' and in the second 'yama'. Takakusu says that the introduction of 'asura' and 'yama' is perhaps due to Buddhistic influence MV. in the first place has 'pitaras' and in the second place 'pitrya'. Thus there is no complete agreement between Alberuni and MV. in this respect, and therefore the latter can hardly be claimed to be the source of information for the former

The most favourable evidence for the conclusion above referred to is the parable of Sthāṇudarśana found in CHC. *ad* ver. 46. The parable is introduced in connection with the illustration of 4 degrees of the intellect. The 2 versions of the parable as given by Paramārtha and Alberuni are generally in closer agreement, though the latter has made some slight modifications here and there, for in both versions the 4 degrees of the intellect are represented by 4 pupils headed by a teacher, the time of the event is early in the morning and the conversations between the pupils and the teacher are almost the same except in the case of the fourth pupil According to Alberuni it is the teacher who attains the perfection, while in CHC. it is the fourth pupil who attains it. The version of Alberuni in this respect may be regarded as an improvement over the Chinese one; otherwise the teacher in the parable would stand unconnected with the environments. GB. has no such parable, but simply gives a detached example each for the 4 types of the intellectual creation. MV. also fails to record this parable as has been pointed out in Table VII, 22 This is a strong point, I think, to prove that MV. could not at all be the original of CHC. I should like to point out here one more instance in Alberuni's account which could be traced only to the CHC. and not to MV. In connection with the comparison of the

rain water the taste of which differs according to the receptacles that hold it Alberuni cites as an example the golden vessel and earth, etc This examble of golden vessel, etc. is found only in CHC. though the comparison of rain water is given both by GB. and MV. From such close coincidences between Alberuni's quotations and CHC, we may say that the Sānkhya book which Alberuni reports to have been composed by the sage Kapila and quotes in his *Indica*, seems to represent the original of the Chinese translation. Thus, it goes without saying, that the original of CHC in all probability was in existence in India at least till the 11th century A.D.

We may strengthen the conclusion from some other quarters also Kumārilabhatta, c. A.D 750 in his *Śloka-vārtika*, Anumāna 105, in speaking of *Hetvābhāsāh*, refers to an inference[1] with an example *śayana ādi* which is set forth by Sānkhyas to prove the existence of Purusa (*v* k. 17 *sanghātaparārthatvāt*). Śāntaraksita also, in his *Tattvasangraha*, k. 307, refers to this inference with the example *śayyāsanādi*. Now this example is employed only in the CHC MV. and GB. use as example *paryanka* and others. Again Kamalaśīla in his commentary on *Tattvasangraha* quotes S KK (9, 10, 11, and 15) and explains them all and these explanations almost agree verbatim with CHC. Moreover he describes the function of the mind with an illustration (*v* p 15) which is traceable only in CHC. (*ad* k. 27) and gives in connection with *upādānagrahana*, another illustration which strikingly coincides with CHC and not with GB. or MV. From these observations we may, with a greater degree of confidence, take for granted that the original of CHC. was in existence and known to the writers above stated and that that original could never be identified with MV. This supposition will better explain why the readings in KK. as cited by

1 This inference, according to Dharmakīrti (*Nyāyabindu* III, 90) is referred to by Dinnāga himself under a *viruddhahetu* called *iṣṭavighātakṛt* It is not, however, probable that a person like Kumārila, who speaks generally on the first hand knowledge, should in the *Slokavārtika*, have borrowed this matter from Dinnāga and the like sources This will be clear also from the different treatment of this inference by them (*v* *Slokav* anumāna, kk 105—7 and *Nyāyabindu* III 90 & 91 with Tīkā)

Bhattotpala, a native of Ujjayini, c. A. D. 1000, and Cakrapāṇi c. A. D. 1100, accord with that of CHC. (*v.* KK 27 and 36).

Authorship of CHC.

Next comes the question as to who is the author of this original of CHC. Chinese and Japanese writers attribute generally SK to Īśvarakṛṣṇa and the commentary to Bodhisattva Vasubandhu and believe that the Bodhisattva wrote the commentary when he took up the refutation of the erroneous doctrines of the Sāṅkhya philosophy Paramārtha, the translator, mentions not a word on the subject of the authorship of CHC. So the tradition ought to have come from another source, viz, the works of K'oue-ki, a direct disciple of Hiuan-tsang, who recorded many things in his works from the oral tradition of his master. He, in his commentary on *Vijñapti-mātratāsiddhi*, says "There was a heretic master, Kapila by name (with face and hair red) Among his disciples, the principal ones formed 18 sects whose chief was Fa-li-cha (Varṣa, *i.e*, Vārṣagaṇa). He went to the country of Karṇa-suvarṇa[1] and held discussion with a Buddhist Master on the theory that the world begins with existence, but ends with existence no more (le monde commence par exister, mais finit par ne plus exister) claimed that the Buddhist was not equal to the Sāṅkhya follower, and composed a poem of 70 verses expounding the doctrine of Sāṅkhya philosophy The king favoured the teacher and presented him gold. The work was called *Suvarnasaptati* to indicate thereby the great fame it had acquired. The part in prose is the work of Bodhisattva Vasubandhu" (Intro pp 37-38).

But the account given by Paramārtha in his life of Vasubandhu is quite different. He says — "Nine hundred years after the passing away of Buddha there was a heretic P'in-cho-ho-po so (Vindhyavāsa) by name He was called so because

1. Identified with Modern Burdwan, Birbhum and Munshidabad districts in Bengal, see Radhakumud Mukherjee, Asoka, p 15 and life of Hiuen tsang, Beal's translation p 131

he lived in that mountain. There was a king of Nāgas, P'i-li-cha-kia-na (Varsagaṇa or Vārsagaṇa) by name, living in a lake under the tract of the Vindhya mountains (p 40) Vindhyavāsa went to meet Vārsagaṇa for studying the Sānkhya doctrine. Vindhyavāsa composed Sānkhyaśāstra, and went to Ayodhyā, where he held discussion with Buddhamitra, the teacher of Vasubandhu on the subject of impermanence *(anityatva)* and defeated him. The king, Vikramāditya presented 3 lakhs of gold to Vindhyavāsa The latter returned to his grotto, died and became a stone Vasubandhu was irritated and composed a Śāstra of 70 realities *(Paramārthasaptati)* refuting the Sānkha-śāstra The king Vikramāditya, being pleased, awarded him 3 lakhs of gold " (pp 48–49) In this account of Paramārtha there is not found the tradition which attributes to Vasubandhu, the commentary of SK It seems, therefore, that the tradition given by Koue-ki did not exist in the time of Paramārtha, that is is not a very ancient one.

Then Takakusu, examining the authenticity of Paramārtha's life of Vasubandhu and declaring that it contains many real matters on the historical events in the life of Vasubandhu, draws the following conclusion Vindhyavāsa was certainly the compiler of Sānkhyaśāstra, the substance of which he received from his master, Vārṣagaṇa or Varsāgaṇa (Tak. writes the second alternative form as Vṛsagaṇa, it is, I think a misspelling) This Sānkhyaśāstra is a treatise in verses called *Suvarṇasaptati* according to Kouei-ki That is the text which was carried to China in A D 546 and translated by Paramārtha. The Chinese translation is called *seng k'ia-lun* (*Sānkhyaśāstra*) or *Kin-tsi che lun* (*Suvarṇasaptati*) Now we know the 70 verses of the Śāstra are the work of Īśvarakṛṣṇa. We may, therefore, suppose that Vindhyavāsa was another name of Īśvarakṛṣṇa, and that he wrote all at once the verses and the commentary If we are authorised to go to that extent and attribute the verses and commentary to Īśvarakṛṣṇa, we may understand the ease of the transition between the verses and commentary of the Chinese text,

Moreover the attack raised against Buddhistic dogma on the verse 8 (Read 9) will be very natural on the part of the promoter of one hostile action. (p 58).

As to Vārsagaṇa, Takakusu further says that he is, in all probability, the same Vārsagaṇya mentioned in the *Mahābhārata*, the author of the work from which there are two quotations drawn in the *Yogabhāsya* III, 52, and in the *Sānkhyatattvak*, p. 447 But the reading Vārsagaṇa is to be preserved for the following reasons The Chinese original is *P'i-li cha-kia-na* in Paramārtha's life. (Jap *Bi-ri-sha-ga-na*) and *Fa-li-cha* in K'ouei-ki (Jap *Bat-ri-sha*) which is translated as "rain". The first *P'i-li-cha-kia-na* will be better restored into *Varsāgana* (Tak. *Vrsaganya*), however, he may be identified with *Vārsagana* or *Vārsaganya.* The version of K'ouei-ki says. the chief of one of the 18 sects of Sānkhya called himself *Fa-li-cha* (i e., *Varsa*) who is translated as "rain". His party is called "raingroup" i.e., *Vārṣagana* or *Vārṣaganya.* K'ouie-ki further makes the rain-group an author of the *Sānkhyaśāstra* and enemy of Vasubandhu. Though his etymology be inexact, he gives us a glimpse of reality. The Nāga, living in a hut under the tract of Vindhya, the master of Vindhyavāsa, was called Varsāgaṇa. (Tak Vṛsagaṇa) or Vārsagaṇa and his pupil or associate might have been a Vārṣagaṇya. And the fact will be something like this: Vārsagaṇya, i e, Vindhyavāsa revised or re-wrote the *Sānkhyaśāstra* which is preserved in Chinese for us and constituted by SK. and its Bhāsya, and Vindhyavāsa was in reality Īśvarakrsṇa who belonged to the family of Kauśika and who was abbreviator of the well-known book of Pañcaśikha, *Ṣasṭitantra* The identification of the names, Vindhyavāsa and Vārṣagaṇya resolved the difficulty contained in the work of K'ouei-ki (pp. 58. 59)

Thus Takakusu identifies Īśvarakṛṣṇa with Vindhyavāsa and Vārṣagaṇya, the pupil of Varṣāgaṇa or Vārṣagaṇa and makes him the author of SK and the commentary thereon. The opinion that the author of SK. and the commentary is one

and the same, i e., Īśvarakṛṣṇa is also supported by Prof. Keith on the authority of Guṇaratna's passage in the commentary on *Saddarśanasamuccaya* of Haribhadra. The passage goes thus —*Īśvarakṛṣṇah tu pratiniyatādhyavasāyah śrotrādi-samuttho'dhyaksam iti prāha* Relying upon this prose passage which looks like a direct quotation from Īśvarakṛṣṇa himself, Keith supposes that Īśvarakrsṇa might have written the commentary also, (*v.* BSOS III. p. 554.) But he strangely fails to point out any line similar to the passage in CHC. Since no passage similar to the above one is found in CHC, it is clear that the passage is not a direct quotation To say with Keith that the original of CHC is inaccurately preserved by the translation of Paramārtha is an over-estimation of the fact. Therefore the passage above referred to will not be a decisive evidence to prove Īśvarakṛṣṇa's authorship of the commentary. If we go through the contents of CHC. carefully, we shall certainly be convinced that the author of SK. and that of the commentary could not be one and the same person Nor is it possible to attribute it to Paramārtha, because, if it were the case, he or his pupils would in all probability have recorded it.

Now it is reported that the *Anuyogadvārasūtra*, a Jain work not later than about 450 A.D, mentions a Māthara as one of the Sāṅkhya works. Guṇaratna also mentions, along with the logical treatises on Sāṅkhya philosophy, a *Māṭhara-bhāṣya* which may be the same as Māthara above referred to. From this we need not necessarily conclude that he mentions the Bhāṣya on a personal knowledge of it. He might have copied what other ancient works like the *Anuyogadvārasūtra* had recorded. But this much is certain that the *Māṭharavṛtti* as printed now is known to him, since he quotes a verse (*hasa piba*, etc.) from the Vṛtti (*v* p. 53) which he names '*Māṭhara-prānta*',[1] 'Māthara's traditional corner', not '*Māṭharabhāṣya*',

1 The word *prānta* is given by A A Macdonell two meanings, 'end (*anta*) and corner' (kona) of which the latter sense is appropriote here. Accordingly the word Māṭhara is to be taken ending in some *taddhita* suffix meaning something pertaining to Māthara ācārya, i e, 'Mathara's tradition I, therefore, translate *Māṭharaprānta* as Māṭhara's traditional corner.

(Māthara's actual commentary)' Just after this verse he, with this introductory, *śāstrāntare'pyuktam*, cites also a well known verse (*Pañcaviṁśati-tattvajña*, etc), which is found in CHC., in a place corresponding to that of the verse in MV. It is not, however, certain that he meant the original of CHC. by *Śāstrāntara*, because the verse (*Pañcaviṁśati*, etc.) is also found in all the Sānkhya works We may at any rate take for granted that he makes a clear distinction between *Māthara-bhāsya* and *Mātharaprānta*, a distinction which is important and suggestive.

Prof Keith contends that the *Māthara or Mātharabhāsya* mentioned in the above two works is not a commentary on SK., but on Sastitantra, because Guṇaratna speaks of it as *Ṣastitantroddhārarūpam Mātharabhāsyam* Strictly speaking, *Sastitantroddhārarūpa* need not be construed along with Mātharabhāsya Each work is taken there as an independent logical treatise on Sānkhya philosophy (*Sānkhyānām tarkagranthāh*) Nor can stress be placed upon the order of the works mentioned therein If we understand with Keith, that the Bhāsya is a commentary on *Ṣastitantra*, because it is mentioned there just after the *Ṣastitantra* and just before the *Sānkhyasaptati*, we shall have to place Gaudapāda after *Tattva-kaumudi*, i e , Vācaspati Miśra in date and Ātreyatantra, i.e., *Carakasamhitā* after Gaudapāda So this passage will not serve as a conclusive proof for the contention of Keith. But reading the '*Bhāsya*' together with *Ṣastitantroddhāra*, as Keith suggests, a reading which is certainly a better one, there is a good deal of plausibility in saying that the Bhāsya is a commentary on SK. Īśvarakrṣṇa himself is credited to have abridged the *Saṣtitāntra* in his SK. and the difference between the two, says the last verse, consists in that the former contains parables and polemical discussions, while the latter is bereft of them. If a commentary supplies portions of *Ṣastitantra*, parables, etc , which are said to be omitted in SK., it deserves certainly the appellation '*Ṣastitantroddhārarūpa*' With this accords better also the fact that CHC. deviates from the text

of SK and later Sānkhya works in some cardinal points and so it seems in that respect to follow some earlier works like *Ṣastitantra.* In such a case we are no doubt entitled to consider CHC. as representing an earlier period of development in Sānkhya philosophy To make this point clear I will quote one or two instances.

I have already pointed out in Table I. that the system of deriving 16 evolutes adopted in CHC, is quite different from that of SK. thus :—the latter sets forth expressly in KK 22, 25 that 11 organs and 5 fine elements proceed from the *ahankāra* and 5 gross elements from 5 fine elements, while the former commenting on KK 3, 8, 10, 15, 56, 59 and 68 derives them all from the 5 fine elements, despite the fact that CHC goes without offending the text, KK 22, 25, 27 and 36 It seems that up to the time of Īśvarakṛṣṇa and sometimes later also the system of deriving the evolutes was unsettled, because his contemporaneous and some earlier and later works give quite different accounts of the system) The commentary on the *Śataśātra* of Vasu 200 A D for example speaking of the doctrine of Kapila gives the sequence of the evolutes in this order ...... From *ahankāra* arise 5 subtle elements, from them 5 material elements and from them the 11 organs (*v* Tacci's translation, p 20, GOS, XLIX) *Maṇimēkalai* (about 500 A D) adopts another scheme according to which from the Mahat arise ether, mind and individuation, from ether, wind, from wind fire, from fire water and from water earth. From these 5 elements arise 5 organs of cognition, ear, etc. with their qualities, sound, etc, and from the above mentioned arise 5 organs of action, tongue, etc. (*v.* Appendix II below. The epic, *Mahābhārata* on the other hand, presents two distinct schemes one of which derives 11 organs, individuation and intellect from nature, while the other adopts the order thus: from the unevolved is produced the great self, from it individuation from it the five elements and 11 organs are produced and from the fomer on the one hand, the qualities of sound, etc. are produced and on the other 5 vital airs (*v.* Keith · Sāṇkhya philosophy,

p. 41). Thus we see that 4 or 5 schemes of derivation of the evolutes were current during the periods prior to and also perhaps later than Īśvarakṛṣṇa

Another equally important item in which CHC in all probability represents an earlier stage of the system is the conception of the subtle body. SK. gives no clear idea of it. Reading K. 39 together with KK. 22, 24 and 25, we may, however, form an idea that it consists of 18 principles, intellect, individuation, 11 organs and 5 fine elements, and all the commentators explain to this effect except perhaps GB But CHC. takes it to comprise only 7 principles, intellect, individuation and 5 fine elements—a conception for which I find no corroborative evidence anywhere other than GB which seems to agree with CHC., in this respect. Apart from this there are also some other valuable matters in CHC. such as 6 types of contemplation and 8 preliminaries to acquire the true wisdom, etc., which are not known to have parallels in the other commentaries It is not therefore improbable that these facts should have their origin in some very ancient works like *Ṣaṣtitantra*

It is said in Table I, 8, that the definition of perception given by CHC. almost agrees with N. Sutra I, 1, 4, except in the case of *avyapadeśya* for which CHC. has *aprakāśita* or *anadhigata*, a point in which the author of CHC. expresses his own opinion as in other points, despite a suitable explanation of perception defined in K. 5 by the author of SK. As for inference, it is as usual, divided into 3 types, *pūrvavat*, *śesavat*, *sāmānyato drsta*, as we find in the N Sutra I, 1, 5. Two interpretations of these terms are suggested in Vātsyāyana's Bhāsya. The first interpretation in which the terms *pūrvavat*, etc. are understood with possessive suffix, (*matub*) runs thus — the *pūrvavat* is where an inference takes place, of the effect to come through the cause, e g, from the sight of clouds we infer the rain to come, *śesavat* where an inference arises of the cause past, through the effect · e.g seeing the river swollen we infer the rain past in the hills, and the *sāmānyato drsta* applies where an inference happens of something, which is neither

the cause nor the effect through something which is also neither the cause nor the effect, e g., from seeing the colour of a Kapittha fruit, we infer it has also taste[1] The second interpretation is made in considering the terms, *pūrvavat*, etc ., as having comparative suffix (*vati*) CHC. gives no explanation of the inference, *pūrvavat*, etc., but simply saying that the inference is capable of distinguishing the three inferable objects (effect, cause and something neither the cause nor effect) and (their) periods (future, past and present), has, for 3 types of inference, 3 examples of which the first two agree with that of Vātsyāyana above mentioned[2]. We may gather from these examples that its conception of *pūrvavat*, etc , is no other than that found in the first interpretation given by Vātsyāyana. With regard to *Sāmānyatodrsta*, CHC. does not agree with Vātsyāyana. For this type of inference CHC. has the example . on the sight of the trees with flowers blossoming in the city of Pātalipura, we infer a similar state of affairs in Kosala, but Vātsyāyana gives as example the inference of the sun's motion. Thus according to CHC *Sāmānyato drsṭa* covers the subject which is not visible (*paroksa*), while in Vātsyāyana it has a supersensuous (*atīndriya*) object. I therefore very much doubt whether the Bhāsya of Vātsyāyana could have been the source of CHC. for information regarding the inference, *pūrvavat* and *śesavat* If we read the N. Sūtra I, 1, 4, along with the Sutras II, 1, 37 and 38, we are certainly justified in surmising that the author of N Sūtras had understood the terms, *śesavat*, etc , in a manner similar to that given in N. Bhāsya, as the first interpretation So Vātsyāyana seems to have recorded what Sūtrakāra meant as the first interpretation, and not giving his own opinion on the subject. If such was

1. This example is taken from the Nyāyamañjarī of Jayantabhatta Vātsyāyana cites the ex thus Because the sun is now perceived in a place different from one in which he was seen before, we infer, therefore, that he has motion as is the case with Devadatta But Jayanta Bhatta criticising this ex says that this is virtually a *śesavat* inference , *v* Nyāyamañjarī, ed Vizianag S S, p 131

2 Dr H Ui, from this agreement of CHC and Vātsyāyanabhāsya, opines that the former follows the latter , *v* Vaiśeṣika philosophy, p 88.

the case, it is unlikely that CHC. followed the N. Bhāṣya in that respect, nor can we find any ancient logical treatises such as *Upāyahrdaya*, Tsing-mu's commentary, etc., where we may trace the unique set of 3 examples as met with in CHC. (*v* Tucci : Buddhist texts on logic, Introduction, G S O. XLIX). It is most likely therefore that CHC follows in this respect also some source of its own, viz., some work of Sānkhya origin like *Ṣastitantra*[1].

SUMMARY.

Having made these observations we may not be far from truth in declaring the fact that the text and CHC. were not written by one and the same person and that the original of CHC may be the same Mātharabhāsya mentioned in the Jaina works, which is not however to be confounded with MV. known as *Mātharaprānta* in Gunaratna's commentary. According to Takakusu, Paramārtha has not translated any work of his contemporaries, and all the works carried by him to China are earlier than A.D. 500 Moreover if we are right in identifying the original of CHC with Māthara-bhāsya mentioned in the *Anuyogadvārasūtra* not later than about 450 A D and if we allow a century or so for the commentary to become popular so as to be quoted in that Sūtra, the commentary would be placed somewhere near 350 A. D This date will certainly be in consonance with that of Īśvarakṛṣṇa, about A D. 300, who is said by Paramārtha to be an older contemporary of Vasubandhu whose date is fixed by N. Peri at about 320 A.D (*v.* BEFEO, XI, 311, ff.)

1 This my hypothesis is happily corroborated by the evidence of Jayamangalā, a commentary on SK which refers this triple classification of inference to *Sasṭitantra* as noticed by M Hiriyanna (*v* Jour Or Reas Mad. III, 2, p 107, n 3) Though there is no clear proof either in CHC or in the Bhāsya of Vātsyāyana to show that the orginal of CHC is older than the Bhasya, there is an indication in the latter to make us believe that Īsvarakṛsna was prior to Vātsyāyana in date, cp Bhāsya, *caritārthatā viśesa iti cet, ad* III, 2, 68 with SK 68b *caritārthatvāt*, etc

I should like to mention one more point here. We must accept on the authority of Paramārtha that Iśvarakṛṣṇa composed 70 verses only and not a single verse less or more, because it is stated in the life of Vasubandhu that Vasubandhu wrote a work called *Paramārthasaptati of* 70 verses in imitation of, and for the express purpose of refuting the *Suvarnasaptati* i e, SK. Omitting the verse 63 which is not translated by Paramārtha and the verse 71 which CHC. attributes to some wise man, we have exactly 70 verses in SK The verse 71 also ought to have been embodied in SK. before it was carried to China in 546 A D as the verse has been translated into Chinese and explained in CHC From the contents of the verse we may guess that the author of the verse must have a personal knowledge of *Sastitantra* and therefore that he is likely the same person as the commentator himself This hypothesis will certainly strengthen the statements made previously in connection with the explanation of *Ṣaṣṭitantrod-dhārarūpa.*

Now I feel reluctantly compelled to contradict the theory[1] of the late Lokamanya B G. Tilak who held that there ought to have been in existence one verse after the verse 61 of SK and constructed that missing verse from the observations made in GB. and MV. in explaining K 61 तत्र सुकुमारतर वर्णयति ईश्वरं कारणं ब्रुवते, etc. And he said that that verse was omitted, but the explanatory portion of it was tacked on to its previous verse This change was introduced by some commentator who was anxious to interpret SK. with Vedantic views. He also said that this change must have taken place before SK. was rendered into Chinese A careful perusal of the whole text of CHC. will convince every one that nowhere its author explains any line of SK. in the light of Vedantic views, and as previously remarked it is MV. later than 1000 A.C. (*v*, p XXX, above), not even GB that does so. So there had been no incentive of any kind on the part of the author of CHC. the

1. See his paper on "A Missing Verse in the Sānkhya Kārikas" in the "Sanskrit Research", Vol I, part 2, pp 107—117.

earliest of all commentators to drop the alleged verse Again all allusions to other systems of thought such as *Īśvarākarana-vāda* etc are made in CHC in a quite different context, *i e.* in upholding the correctness of the Sānkhya view of *Purusakaivalya* attainable only by *Prakrtipurusabhedadarśana*, not in the context of elucidating the *Sukumārataratva* of Prakrti as GB and MV. do Prakrti is stated in CHC. to be *Sukumāratara* in comparison with other Tattvas, but not with other causes of the world, such as Īśvara, Kāla, etc as in GB and MV. It is therefore absolutely out of question to suppose with B G Tilak that CHC, lends support to the theory of a verse being dropped after the verse 61 of SK.

श्रीरस्तु ।

[1]सुवर्णसप्ततिशास्त्रम् ।

पूर्वखण्डः ।

दुःखत्रयाभिघाताज् जिज्ञासा तदभिघातके हेतौ ।
दृष्टे सापार्था चेन्नैकान्तात्यन्ततोऽभावात् ॥ १ ॥

Ch त्रिविधदुःखाभिघाताज् जिज्ञासा तदभिघातके हेतौ ।
दृष्टेऽपार्था[2][चेत्]न, [हेतो]रनैकान्तिकानात्यन्तिकत्वात् ॥

अस्या आर्याया[3] उपोद्धात[4] उच्यते । पुरा किल महर्षिराकाशजातः (ब्रह्मसुतः ?) स्वाभाविकधर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यचतुर्गुणात्मकः कपिलो नाम बभूव । अन्ध तमसि मज्जज्जगदिदमवलोक्य [अस्य] महाकारुण्यमुदपादि अहो खलु जगद् [इदम्] अन्धे तमसि वर्तत इति । [एवं] लोकं विचिन्तयन् एकं ब्राह्मणमासुरिसगोत्रं वर्षसहस्रयाजिनमद्राक्षीत् । निगूढात्मा तमुपेत्य वाचमेवमुवाच भो आसुरे रमसे गृहस्थधर्मेण इति । इमां वाचमुक्त्वा अन्ततः प्रतिजगाम । भूयोऽपि वर्षसहस्रे पूर्णे प्रत्यागम्य तथैवाभ्युवाच । एवमुक्ते ब्राह्मणो मुनिं प्रत्युवाच सत्यं भगवन् रमे गृहस्थधर्मेण इति । तदा महर्षिः श्रुत्वैतत् पुनर्निरगात् । स पश्चाद्भूय अभ्युपेत्य [तामेव] वाचमभ्युवाच । ब्राह्मणस्त प्रत्याह एवमेवेति । महर्षिस्तु अपृच्छत् ।

---

1. Three eds add a note here. इमानि तीर्थिककपिलमहर्षिप्रोक्त-पञ्चविंशतितत्त्वानि, न बुद्धधर्मं ।

2. Ibid अहेतु for अपार्थ.

3. lit कारिका

4. lit प्रवृत्तिनिमित्तम् These introductory remarks agree with MV in substance. Jaya gives a similar account briefly *ad* verse 70.

उत्सहसे शुद्धं ब्रह्मचर्यं वस्तुं न वा इति। ब्राह्मण आह उत्सहे तथा वस्तुमिति। अथ गृहस्थधर्ममपहाय प्रव्रज्याचर्यामाचरन् कपिलशिष्यो बभूव।

[1]पर आह। कस्माद्धेतोरस्य ब्राह्मणस्य जिज्ञासा समुत्पन्ना। उत्तरमाह। त्रिविधदु:खाभिघातात्। किं पुनस्त्रिविधं दु:खम्। (१) आध्यात्मिकम् (२) आधिभौतिकम् (३) आधिदैविकम्। [तत्र] आध्यात्मिकं यद् वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यात् प्रवर्तते व्याधिदु:खम्। यथोक्तं चिकित्सा [तन्त्रे][2]। "नाभेरधो वातस्थानमुच्यते। हृदयादधः पित्तस्थानमुच्यते। हृदयादूर्ध्वं सर्वं श्लेष्मसम्बन्धि। वातमुत्कटं सन् श्लेष्मपित्ते अभिभूय वातरोगमुत्पादयति। पित्तश्लेष्मणी अप्येवम्॥" इदमुच्यते शारीरं दु:खम्। मानसं दु:खं—प्रियवियोग: अप्रियसंयोगः प्रार्थितालाभः [3]एतत्त्रिविधं मानसं दु:खम्। ईदृशं दु:खमाध्यात्मिकं दु:खमभिधीयते। आधिभौतिकं तु यन्मर्त्यपशुपक्ष्युरगतटसेतुभेदादिना प्रवर्तते दु:खम्। [इद]माधिभौतिकं दु:खमुच्यते। आधिदैविकं यत् शीतातपवातवर्षाशन्यादि[4]र्नानाविधो दैवोपघातो मर्मभेदी। [इद]माधिदैविकं दु:खमभिधीयते। [एतैः] त्रिभिर्दु:खैरभिघातात् [1245, c. 2] समुत्पन्ना जिज्ञासा दु:खाभिघातके हेतौ[5]।

पर आह। एतद्दु:खत्रयाभिघातको [द्विविधो]ऽयं हेतु:[6] विस्पष्टं

---

1. lit बाह्य, an opponent, a Tirthika. All questions in CHC are introduced like this. I have rendered them all 'पर आह'
2. Cf चरक, सूत्रस्थान, 20, 9.
3. मानसं प्रियवियोगादप्रियसंयोगाच्च द्विविधम्—MV.
4. Three eds. read विद्युत् for अशनि
5. हेत्वर्थम्.
6. lit. दु:खहेतु The meaning seems to be that what is the cause of *duhkha* is also destroyer of *duhkha* This point is explained at length in MV, p 4. Dr Takakusu reports that a Japanese Commentator Fujii has explained thus: 'Les moyens ordinaires, medicine, etc. étant de ce monde, participent de la douleur, c'est pourquoi il est dit: par des moyens de douleur on détruit les douleurs'. Takakusu further remarks that this explanation is a forced one and that the word *duhkha* is a mistake of the copyist.

प्रत्यक्षः । प्रथमः, अष्टाङ्गायुर्वेदोक्तः शारीरदुःखस्याभिघातकः । द्वितीयः, प्रियाः षड् विषया मानसदुःखस्याभिघातकाः । इमौ हेतू प्रत्यक्षावेव । कथ पुनर्जिज्ञासा । समाधीयते । नायमर्थो युज्यते[1] । द्विविधदोषसत्त्वात् । जिज्ञासा न युक्तिविरुद्धा । स द्विविधो दोषश्च [हेतोः] (१) अनैकान्तिकता (२) अनात्यन्तिकता चेति ॥ १ ॥

पर आह । यदि अष्टाङ्गायुर्वेदादिक दोषद्वययुक्तत्वान् न हेतुरल[2] दुःखाभिघाताय । चतुर्षु वेदेषु तु हेत्वन्तरमस्ति । अयं हेतुरैकान्तिकमात्यन्तिकञ्च फल प्रापयति । अतो भवतो जिज्ञासा अपार्था । उक्तं हि वेदे[3] ।

अपाम सोमममृता अभूमागन्म ज्योतिरविदाम देवान् ।
कि नूनमस्मान् कृणवदरातिः किमु धूर्तिरमृत मर्त्यस्य ॥ इति ।

उत्तरमाह ।

[4]दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः ।
तद्विपरीतः श्रेयान् व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात् ॥ २ ॥

Ch दृष्टवदानुश्रविकः अविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः ।
एतद्विविधहेतुविपरीतः श्रेयान् व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात् ॥

दृष्टो हेतुरायुर्वेदोक्तः अनैकान्तिकानात्यन्तिक[रूप]दोषयुक्तः । आनुश्रविको हेतुः उपदेशश्रवणलब्धः ब्रह्मण आरभ्य [कपिल]महर्षिपर्यन्तम् । अतश्चत्वारो वेदा आनुश्रविका उच्यन्ते । इमे वेदा अपि द्विधा दुष्टाः यथा

---

1 Read '*pu-jan*' for '*pu-wu*' as Takakusu suggests

2 Yuan and Ming eds read ऐकान्तिक for अलम्

3 Rgveda VIII 48, 3 This hymn is also found in Taittiriya Samhitā III 5 with a slightly different reading

4 Read '*ju*' 'as' for '*ju*' 'you' (Takakusu).

आयुर्वेदो दृष्टः । किञ्च पुनर्दोषत्रययुक्तः । (१) अविशुद्धिः । यथोक्तं वेदे[1]

हे पशो तव पिता माता बन्धवः सर्वेऽपि त्वामनुमन्यन्ताम् ।
इद शरीरं त्यक्त्वा दिवि जन्म लप्स्यसे ॥ इति ।

यथोक्तमश्वमेधे[2] ।

षट् शतानि निहन्यन्ते पशूनाम् । षट्शतपशवस्त्रिभिरूनाः ।

[यदि ततोऽपि] ऊना·, तदा न दिवि जन्म प्राप्नुयन्ति आनन्दादिपञ्चवृत्त्यर्थम् । यद्यनृत ब्रूयान्मनुष्यः, देवा महर्षयश्चाहुर्नैतत्पापमिति । एवमादि[3]पापमानुश्रविके हेतावस्ति । तस्मादविशुद्धः । (२) क्षयः[4]। यथोक्तं वेदे[5] ।

शक्र [इन्द्रो]ऽसुरेन्द्रश्च निर्निमित्तं युगे युगे ।
कालेन समतीतानि कालो हि दुरतिक्रम ॥ इति ।

यदायं धर्मः क्षीयते तदा दाता स्वर्गान्निवर्तते । अतः [4]क्षययुक्तः । (३) अतिशयः यथा आढ्यमवलोक्य दरिद्रः खिद्यते । सुरूपं वीक्ष्य कुरूपः प्राज्ञञ्च दृष्ट्वा

---

1 Dı Takak compares thıs wıth Rgveda I, 163, 13:
उपप्रागात्परम यत्सधस्थमर्वा अच्छा पितरं मातरञ्च । अद्या देवान् जुष्टतमो हि गम्या अथाशास्ते दाशुषे वार्याणि ॥
Compare also wıth Taıttırīya Brāhmaṇa III. 6 6
अन्वेनं माता मन्यताम् । अनु पिता । अनु भ्राता सगर्भ्यः । अनु सखा सयूथ्य· ।

2 Thıs ıs a part translatıon of the verse cıted ın GB. and MV. —
षट् शतानि नियुज्यन्ते पशूना मध्यमेऽहनि । अश्वमेधस्य वचनादूनानि पशुभिस्त्रिभि ॥
In the Chınese text as prınted now, there ıs no punctuatıon to ındıcate the end of the quotation.

3 So read thıee eds But the text reads 'एवमादि पापानन्तरम्' Three eds. readıng supported ın Nankıng ed.

4. lit. प्रतिनिवृत्ति

5. Thıs verse ıs cited ın GB. wıth a slightly different ıeading बहूनीन्द्रसहस्राणि देवानाञ्च युगे युगे । etc.

मूर्खः खिद्यते । तथा स्वर्गेऽपि उत्तमवर्गं दृष्ट्वा हीनवर्गः खिद्यते । तस्मादतिशययुक्तः । एते त्रयः, पूर्व[मुक्तौ] द्वौ, ताभ्यां सह पञ्च दोषा· इति वेदो न[दु·खाभिघाताय] हेतुः ।

पर आह । तथा चेत्को हेतु· श्रेयान् । उत्तरमाह । एतद्द्विविधहेतुविपरीतः श्रेयानिति । यौ द्वौ हेतू आयुर्वेदोक्तो वेदोक्तश्च । एतद्द्विविधहेतुविपरीते इष्टहेतौ जिज्ञासा । अय हेतु [1245,c 3] पञ्चगुणयुक्त· । (१) ऐकान्तिकः (२) आत्यन्तिक. (३) विशुद्ध· (४) अक्षयः[1] (५) समान. इति । तस्मात् पूर्वद्वयादुत्कृष्टः । पर आह । अयं हेतु कुतो लभ्यते । उत्तरमाह । [2]व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानादिति । व्यक्तम्, महानहङ्कार. पञ्च तन्मात्राणि पञ्च [कर्मे]न्द्रियाणि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि मन· पञ्च महाभूतानि च । एतानि सप्त व्यक्तमित्याख्यायन्ते । प्रकृतिकृतत्वात् । अव्यक्तं प्रधान मूलकारणम् । ज्ञ· पुरुषः । एतत्पञ्चविंशतितत्त्वप्रमेयज्ञाना न वृद्धिः न क्षय· दुःखत्रयादैकान्तिकमोक्षश्च भवति । यथोक्ता मोक्षे गाथा[3] ।

पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे वसेत् ।
जटी मुण्डी शिखी वापि मुच्यते नात्र संशय ॥ २ ॥ इति ॥

पर आह । कथं मूलप्रकृतिविकृतिपुरुषाणां प्रविभागः । उत्तरमाह ।

---

1. lit अप्रतिनिवृत्ति

2. This phrase is explained in all commentaries that the 'flawless means' (निर्दुष्टोपाय) is secured by virtue of the discriminating knowledge of *vyakta*, *avyakta* and *purusa* This 'means', according to STK, is *sattvapurusānyatāpratyaya-sākṣātkāra* According to Jaya it is *tattvajñāna.* But GB. treats the phrase as an argument to maintain the superiority of the 'means'· It is superior because it discriminates *vyakta, avyakta* and *purusa.*

3. This verse, being rendered literally, may read thus: यदि पञ्चविंशति[तत्त्वानि] जानाति । स्थानानुसारी वा मत (or मार्ग)ानुसारी वा वसेत्, जटी मुण्डी वा, मुच्यते न सशय ॥ This verse is again cited below *ad* verse 37, where the last line reads समं मोक्ष लभते ।

मूलप्रकृतिरविकृतिः महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥ ३ ॥

Ch. मूलप्रकृतिरविकृतिः महदाद्याः प्रकृतयो विकृतयश्च ।
षोडशको विकार एव पुरुषो न प्रकृतिः विकृतिर्वा ॥

मूलप्रकृति· सर्वजननी । अन्यस्मादनुत्पत्तेर्मूलप्रकृतिरिति व्यपदिश्यते । ्लप्रकृतिर्महदादीनां जनकत्वान्मूलेति नाम लभते । अविकृतिः अन्यस्मादनुत्पत्ते· । महानहङ्कार: पञ्च तन्मात्राणि, एतानि सप्त प्रकृतयो विकृतयश्च । महान् मूलप्रकृतित उत्पन्न इति विकृतिः । अहङ्कारं जनयतीति प्रकृतिः । अहङ्कारो महत उत्पन्न इति विकृतिः । पञ्च तन्मात्राणि[1] जनयतीति प्रकृतिः । पञ्च तन्मात्राणि अहङ्कारादुत्पन्नानि इति विकृतयः । महाभूतानि [2]इन्द्रियाणि च उत्पादयन्तीति प्रकृतयः । [तत्र] शब्दतन्मात्रमाकाशं श्रोत्रेन्द्रियञ्च जनयतीति प्रकृतिः यावद्गन्धतन्मात्र पृथिवीं घ्राणेन्द्रियञ्च जनयतीति । एव सप्तापि प्रकृतयो विकृतयश्च । षोडशको विकार एवेति । आकाशादिपञ्चमहाभूतानि श्रोत्रादिपञ्च[बुद्धी]न्द्रियाणि जिह्वादिपञ्च-कर्मेन्द्रियाणि मनश्च इतीमे षोडश धर्मा अन्यस्मादेवोत्पन्नत्वाद् अन्यानुत्पादकत्वाच्च विकार एव । पुरुषो न प्रकृतिर्विकृतिर्वेति । पुरुषोऽत्र आत्मा उच्यते । ज्ञानात्मकत्वात् । स आत्मा नोत्पादको नान्यस्मादुत्पन्नः । पूर्वत्रयाद्भिन्न इति न प्रकृतिर्न विकृतिः ॥ ३ ॥

पर आह । इमे [व्यक्ताव्यक्तज्ञाः] त्रयः पदार्थाः केन प्रमाणेन ज्ञाप्यन्ते । लोके प्रमाणं हि [प्रमेय]ज्ञापनसमर्थम् । यथा तुलाहस्तादीनि दीर्घं ह्रस्वं गुरु लघु वा ज्ञापयन्ति । उत्तरमाह ।

---

1 Three eds read पञ्चभूतानि पञ्चेन्द्रियाणि च for पञ्चतन्मात्राणि

2. According to the classical Sankhya the 11 organs are products of *vaikṛta-ahankāra*. But CHC. here and below *ad* verses 8, 10, 15, 56 and 68 states that they come from the 5 fine elements Commenting on K. 22 it, however, says that 16 categories, 11 organs and 5 fine elements come from *ahankāra* in accordance with the text, so also on KK. 26. 27 and 36.

दृष्टमनुमानमाप्तवचनञ्च सर्वप्रमाणसिद्धत्वात् ।
त्रिविधं प्रमाणमिष्ट प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि ।। ४ ।।

Ch: दृष्टमनुमानमाप्तवचनञ्च सर्वप्रमेयानि ज्ञापयन्ति ।
अतः प्रमाणं त्रिविधमिष्टं[1] प्रमेयसिद्धि· प्रमाणात् [हि] ।।

अस्मिन् [1246] शास्त्रे त्रिविधं प्रमाणं स्थापितम् । (१) दृष्टम् (२) अनुमानम् (३) आप्तवचनञ्चेति । दृष्टं प्रमाणम् इन्द्रियविषयाभ्यामुत्पन्न [यद्] एतज् ज्ञानमप्रकाशितमव्यभि[2]चारि असन्दिग्ध[3]ञ्च, इ[4]दमुच्यते दृष्टं प्रमाणम् । अनुमानं प्रमाणं दृष्टपूर्वकम्[5] । तत्त्रिविध (१) पूर्ववत् (२) शेषवत (३) सामान्यतो दृष्टमिति । यो[6]ऽयमर्थः प्रत्यक्षानुमानप्रमाणाभ्यां नाधिगम्यते । आप्तवचनेन पुनरयमधिगम्यते । यथा स्वर्गः उ[7]त्तरावती(?) । [अयमर्थ] प्रत्यक्षानुमानाभ्या

---

1. lit. स्थापितम् Candrıkā reads उक्त foı इष्ट

2. lıt नानैकान्तिक *Anaıkāntıka* beıng equıvalent to *vyabhıcārın*, I have taken ıt as *avyabhıcārın*

3. lıt. अद्वय *Sandeha* is said to be an *ubhayakotıka*, hence *asandıgdha*.

4. Cf Nyāyasūtra I, 1. 4, and the definıtıon of *pramāna* ın STK (p 119) तच्चासदिग्धाविपरीतानधिगतविषया चित्तवृत्ति. ।

5 Cf. Nyāyasūtra I 1, 5.

6 lıt. यदि

7. Chınese · *peı yu-tan yueh* Dr H Uı of Japan in a letteı to me comments on these characters *pei*, north, northern. *yu*, ıs coıectly *yu* (R 192) The latter *yu* is a popular character. *yueh* represents usually *va-* (sometımes-*vat*, *var-*, etc) See Nangio, Nos 34, 150, 555 (Sıngālo vāda) and 774 *Yu tan va* may be *Uttara-vatı* *Peı* ıs added because the *dīpa* is ın noıthern part of Sumeıu." He further says that he ıs not yet quıte sure whether *Uttaravati* was really used in ancient Indian works or not, but the above 3 characters cannot be the transliteration of *Uttara-kuru* as Dr Takakusu supposed.

नाधिगम्यते । आप्तवचनेन पुनरधिगम्यते । आप्तवचनं यथोक्तं गाथा[1]याम् ।

आगमो ह्याप्तवचनमाप्तं दोषक्षया[द्विदुः] ।
क्षीणदोषोऽनृतं वाक्यं न ब्रूयाद्धेत्वसम्भवात् ॥ इति ।

सर्वप्रमेयानि ज्ञापयन्ति इति । यदवशिष्टं प्रमाणमवशिष्टं प्रमेयञ्च; [एतत्सर्वम्] अस्मात् त्रिविधात् प्रमाणान्न बहिर्भवति । उपमानादि [2]षट्प्रमाणानामाप्तवचनेऽन्तर्भावात् । प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धीति । प्रमेयैः पञ्चविंशतिपदार्थैः सर्वसङ्ग्रहात् । सिद्धिः एतत्पञ्चविंशति[पदार्थ]वित्तिः । कथ ते प्रमेयमिति नाम लभन्ते । प्रमाणस्य गोचरत्वात, प्रमेयमिति सिद्ध्यति । प्रत्यक्षानुमानाप्तवचनैः संक्षेपेण सिद्धास्त्रयः [व्यक्ताव्यक्तज्ञा पदार्थाः] पञ्चविंशतिधा तु विस्तृताः ॥ ४ ॥

पर आह । उक्तानि त्रिविधप्रमाणानि । किं प्रमाणलक्षणम् । उत्तरमाह ।

प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्ट त्रिविधमनुमानमाख्यातम् ।
तल्लिङ्गलिङ्गिपूर्वकमाप्तश्रुतिराप्तवचनन्तु[3] ॥ ५ ॥

Ch प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टमनुमानं त्रिविध ज्ञातम् ।
लिङ्गलिङ्गिपूर्वकम्, आप्तश्रुतिराप्तवचनमुच्यते ॥

प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टमिति । श्रोत्रं शब्देऽध्यवसाय जनयति । यावद् घ्राणं गन्धेऽध्यवसायं जनयति । अध्यवसायकमेव, न तु ज्ञापकम्, इदमुच्यते दृष्टं प्रमाणम् । अनुमानं त्रिविधं ज्ञातमिति । (१) पूर्ववत् (२) शेषवत् (३) सामान्यतो दृष्टमिति । एतत्त्रिविधं ज्ञान दृष्टप्रमाणहेतुकमिति त्रिविधस्य प्रमेयस्य त्रिविधस्याध्वनश्च विभेदनक्षमम्, इदमनुमा[4]नमुच्यते । यथा कश्चित् कृष्णमेघं [5]दृष्ट्वा जानीयाद् वृष्टिरवश्यं [भविष्यति] इति । यथा नद्यां पूर्ण नूतन

---

1. This verse is quoted both in MV and GB.

2. अर्थापत्ति, सभव, अभाव, प्रतिभा, ऐतिह्य, उपमान These are six pramāṇas. See MV and GB.

3 Jaya reads आप्तवचनञ्च

4. Cf. Nyāyabhāsya *ad* I. 1, 5.

5. Three eds. omit मेघ.

पङ्किलं जलं दृष्ट्वा जानीयादवश्यमुपरि वृष्टिरभूदिति । यथा वा पाटलिपुरे आम्रतरुं पुष्पितं दृष्ट्वा कोसलदेशेऽप्येवमिति जानीयात् । लिङ्गलिङ्गिपूर्वकमिति । लिङ्ग लिङ्गि[1]ना सयुक्तं न तु वियुक्तम् । लिङ्गदर्शनादनुमितिः साध्यते । आप्तश्रुतिराप्तवचनमुच्यते इति । यथा ब्रह्मणा मनुना च उक्ताश्चत्वारो वेदा धर्मशास्त्रञ्च ॥ ५ ॥

पर आह । त्रिविधमनुमानमुक्तम् । [तत्र] केन प्रमाणेन कस्य प्रमेयस्य सि[2]द्धि बुध्यते । उत्तरमाह ।

सामान्यतस्तु दृष्टादतीन्द्रियाणां प्रतीतिरनुमानात् ।
तस्मादपि चासिद्धं परोक्षमाप्तागमात्सि[3]द्धम् ॥ ६ ॥

Ch. सामान्यतो दृष्टानुमानादतीन्द्रियाणि प्रमेयानि सिध्यन्ति ।
अनुमानादप्रकाशितश्चेत् तदाप्तागमाद् दृष्टम् ॥

सामान्यतो दृष्टेति । यदिदमनुमानप्रमाणे सामान्यतो दृष्टं प्रमाणमुक्तम् । [यौ] प्रकृतिपुरुषौ, इमौ विषयावतीन्द्रियत्वात्सामान्यतो दृष्ट प्रमाणं साधयति । महदादिकार्याणि[4] (१) सुख (२) दुःख (३) मोहश्चेति त्रिगुणयुक्तानि । इमे कार्यगुणाः । विना प्रधानगुणान् कार्यगुणा न सिद्ध्यन्ति । अतः कार्यगुणेन प्रधानमनुमीयते । तस्मात्प्रकृतिः सामान्यतो दृष्टानुमानेन सिद्धा । पुरुषेण एकान्ततो वर्तितव्यम् । महदादिविकाराणां परार्थत्वात् । अतः पुरुषोऽपि सामान्यतो दृष्टानुमानेन सिद्धः । यदि दृष्टानुमानाभ्यां कश्चिदर्थोऽसिद्धः । तदा [तदुत्थ]ज्ञानबहिर्भूतत्वाद् आप्तवचनेनाध्यवसीयते । यथा शक्रो देवेन्द्र उत्तरावती[?] इत्यादि ॥ ६ ॥

---

1. Ibid. लिङ्गिन् omitted

2 lit. लाभ.

3. Jaya reads प्रसिद्धि for प्रतीति. Chinese translation also seems to read प्रसिद्धि, and दृष्ट for सिद्ध

4 Chinese '*mo*' result, *kārya*. Sung and Yuan eds, read '*wei*' not, thus giving a negative sentence 'महदादीनि त्रिगुणायुक्तानि' which is inappropriate here.

पर आह । प्रकृतिपुरुषौ न स्तः । अदृष्टत्वात् । यथा अनीश्वरस्य द्वे शिरसी त्रयो बाहवः । समाधीयते । वस्तुतः सतामर्थानामष्टविधा अनुपलब्धयः । का अष्टविधाः । आर्यया प्रदर्शयति ।

अतिदूरात्सामीप्यादिन्द्रियघातान्मनोऽनवस्थानात्
सौक्ष्म्याद्व्यवधानादभिभवात्समानाभिहाराच्च ॥ ७ ॥

Ch The same.

लोके वस्तुतः सतां वस्तुनामतिदूरादनुपलब्धिः । यथा तीरा[1]न्तरपतिता-नामनुपलब्धिः । सामीप्यादनुपलब्धिः । यथा अक्षिगतस्य वस्तुन अग्रहः । इन्द्रियघातादनुपलब्धिः । यथा बधिरान्धौ शब्दरूपे नोपलभेते । मनोऽनवस्था-नादनुपलब्धिः । यथा अन्यालम्बनचित्तः [पुरोवर्तिनं] विषयं नोपलभते । सौक्ष्म्यादनुपलब्धिः । यथा धूमोष्मत्रुटिनीहार[परमाणवः] गगनगताः सूक्ष्मा नोपलभ्यन्ते । व्यवधानादनुपलब्धिः । यथा कुड्येन व्यवहितं वस्तु नोपलभ्यते । अभिभवादनुपलब्धिः । यथा सूर्योद्गमे नक्षत्रं चन्द्रश्च न प्रकाशते । समाना-भिहारादनुपलब्धिः । यथा माषराशिगतं माषधान्यं समजातीयं, दुर्ज्ञानम् । एवमष्टधा सतां वस्तुनामनुपलब्धिः । असतामपि वस्तुनां चतुर्धा अनुपलब्धिः । (१) प्रागभावादनुपलब्धिः । यथा मृदा भाजनं [यदा] न कृतम्, तदा भाजनं नोपलभ्यते । (२) प्रध्वंसाभावादनुपलब्धिः । यथा घटो ध्वस्तो न पुनरुपलभ्यते । (३) इतरेतराभावादनुपलब्धिः । यथा गवि अश्व[त्व] न दृश्यते, अश्वे गो[त्वं] न दृश्यते । (४) अत्यन्ताभावादनुपलब्धिः । यथा अनीश्वरस्य द्वे शिरसी त्रयो बाहवः । एवं द्वादशविधाः सतामसताञ्चानुपलब्धयः । तस्माद् यदुक्तं भवता प्रकृतिपुरुषौ न स्तः, अनुपलब्धत्वाद् इति । एतन्न युज्यते ॥ ७ ॥

पर आह । यदि प्रकृतिपुरुषौ नोपलभ्येत । द्वादशानां मध्ये केन नोपलभ्येते । समाधीयते । एकस्मात्कारणान्नोपलभ्येते । किमेकं कारणम् । आर्यया प्रदर्शयति ।

---

1. lit. अमुष्मिन् तीरे पतितानाम्.

सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिर्नाभावात्कार्यतस्तदुपलब्धिः ।
महदादि तच्च कार्यं प्रकृतिविरूपं सरूपञ्च[1] ॥ ८ ॥

Ch प्रकृतिः सौक्ष्म्यान्नोपलभ्यते, न कारणमुपलब्धमसद् इति ।
महदादि तस्य कार्यं प्रकृतिविरूपं सरूपञ्च ॥

प्रकृतिः सौक्ष्म्यान्नोपलभ्यते, न [2]कारणमुपलब्धमसदिति । इति । प्रधानं सदेव नोपलभ्यते । सौक्ष्म्याद् [1249, c. 3] यथा धूमादि[परमाणवः] सौक्ष्म्यान्नोपलभ्यन्ते । तथा प्रधानमपि । न तु द्वितीय शिर· तृतीयो बाहुरिवात्यन्तमसत्त्वान्नोपलभ्यते । पर आह । यदि नोपलभ्यते । कथं तर्हि ज्ञायते अस्तीति । उच्यते । कार्यं प्रतीत्य स्वकारणं दृश्यते । कार्यं प्रधानकृतमिति सामान्यतो दृष्टानुमानात्प्रधानमस्तीति ज्ञायते । पर आह । किं तत्कार्यम् । उच्यते । महदादि तस्य कार्यम् । प्रधानान्महानुत्पद्यते । महत अहङ्कार· । अहङ्कारात्पञ्चतन्मात्राणि । पञ्चतन्मात्रेभ्यः षोडश [विकारा] उत्पद्यन्ते । महदादि कार्यं त्रिगुणं दृश्यते । अतः प्रधानं त्रिगुणमिति ज्ञायते । प्रकृतिविरूपं सरूपञ्चेति । कार्यं द्विविधं (१) प्रकृतिविरूपं (२) प्रकृतिसरूपञ्चेति । यथा एकस्य द्वौ सुतावुत्पन्नौ । एकः पितृसरूपः अपरस्तु [पितृ] विरूपः । [एवं] एतत्कारणकं कार्यं प्रकृतिसरूपं विरूपञ्च । इति पश्चाद्विस्तरेण वक्ष्यते । ईदृश कार्यमस्मिन् शास्त्रे ॥ ८ ॥

अत्र पृच्छामः । यदि शिष्या नियो[3]ज्याः, किं प्रधानादौ [कार्यं] सत्, उतासत् अहोस्वित् सच्चासच्च । कथमेवम् । आचार्याणां प्रतिपत्तिवैषम्यात् । केचिदाचार्या वदन्ति मृत्पिण्डादौ घटादि कार्यमस्ति । इति । वैशेषिका वदन्ति कार्यं प्रागसत् पश्चात् सभवति । इति । शाक्यैः पुनरुक्त मृत्पिण्डे घटो नैवास्ति न च नास्ति । इति । एभिस्त्रिभि [स्त्रेधा] उक्तत्वात् । समाधीयते । प्रथम शाक्यमतं खण्डयामः । पश्चाद्वैशेषिक[मतं] खण्डयामः । यदाहुः शाक्याः न सन् न चासन्निति ।

---

1. Three eds. read न कारणाभावान्नोपलभ्यत इति

2. Paramārtha leaves untranslated 'कार्यतस्तदुपलब्धि' of the kārikā and also seems to read तस्य कार्यं for तच्च कार्यं.

3. K'e-tsê नियोज्य ?

तन्न युज्यते । स्वभावतो विरोधात् । यदि न सन्निति । तदा सिद्धोऽसन्निति । यदि नचासन् इति । तदा सिद्धः सन्निति । अयं सश्चासश्चेति न सिद्ध्यति । एकत्र मिथो विरोधात् । यथाह कश्चित्, अयं पुरुषो मृतो जीवति चेति[1] । एतद्वचनं मिथो विरुद्धमिति न साधीयः । शाक्यवचनमप्येवम् ।

(त्रिपिटक उक्तम्[2] । अय कल्पो न युक्तः । कुतः । शाक्यानामेतद्वादासम्भवात् । यदा ते वदन्ति न सन्निति । [तदा] नासद्वाद· । [यदा] वदन्ति न चासन्निति । [तदा] न सद्वादः । सदसद्वादमुक्तत्वात् खण्डनं न सिद्धम् ।)

अधुना वैशेषिकमतं खण्डयामः । वैशेषिका भ्रान्ताः[3] । अस्मन्मते तु कारणे कार्यं नियतमिति पञ्चकारणानि प्रदर्शयति । कानि पञ्चकारणानि ।

असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसंभवाभावात् ।
शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्यम् ॥ ९ ॥

Ch. असदकरणाद् अवश्यमुपादानग्रहणात् सर्वसभवाभावात् ।
शक्तस्य शक्यकरणात् कारणमनुसृत्य कार्यभावात् सत्कार्यमुच्यते ॥

(१) असदकरणादिति । लोके हि असतः करणं न सिद्ध्यति । यथा सिक्ताभ्यस्तैलम् । सतः करणं शक्यते । यथा तिलपीडनेन तैलोद्गमः । यदि कार्य-

---

1. This example is given in MV in connection with the refutation of the opinion of [ā]jīvakas who maintain that the effect is both existent and non-existent in the cause Dr Takak. in a foot note, relying upon the commentary on the Śataśāstra (translated in 608 A D and not included in the editions of the Chinese Tripitaka) tells us that the opinion referred to here as that of Śākyas, ought to be that of Rsabhas. Cf H. Ui · Vaiśesika Philosophy p 54, n. 3, where a similar view is recorded as that of the Jñātiputras

2. This is a note by Paramārtha himself. (Takak.)

3. Chinese text reads *yeh chih.* Three eds. *hsieh, bhrānta.* I have preferred the latter reading.

[1247] मत्र नास्ति । ततो नोद्भवेत् । पश्यामः खलु महदादि प्रधानाज्जातम्[1] । अतो ज्ञायते प्रधाने महदाद्यस्तीति । (२) अवश्यमुपादानग्रहणादिति । यदि कश्चित्कार्यं प्रार्थयते । अवश्य तन्निमित्तमुपादत्ते यथा कश्चिन्मन्यते श्वो मम गृहे ब्राह्मणा भोक्तारः । अतोऽद्य पयो गृह्णामीति[2] । यदि पयसि दधि न स्यात् । कुतो न जल गृह्णाति । कार्यार्थिना उपादनग्रहणाज् ज्ञायते प्रधाने महानस्तीति । (३) सर्वसंभवाभावादिति । यदि कारणे कार्यं नास्ति । तदा सर्वं सर्वमुत्पादयेत् । तृणपाषाणवालुकादीनि सुवर्णरजतादीन्युत्पादयेयुः । एतत्कार्यासभवाज् ज्ञायते हेतौ कार्यमस्तीति । (४) शक्तस्य शक्यकरणादिति । यथा कुलाल· सज्जोपकरणो मृत्पिण्डात् [शक्यं] घटशरावादि रचयति । न तु तृणवृक्षादिभ्यो घट शरावं [3]वा । इति प्रधान शक्त करोति महदादि । अतः प्रधाने महदाद्यस्तीति ज्ञायते । (५) [4]कारणमनुसृत्य कार्यभावादिति । यज्जातीयं कारणं कार्यमपि एवजातीयकम् । [5]यथा यवाङ्कुरोऽवश्यं यवजातिमनुसरति । यद्यसत्कार्यम् । तदावश्य कार्यं कारणविरूपं स्यात् । तथा सति यवान्माषाद्यङ्कुरः सिद्ध्येत् । एवमसंभवाज् ज्ञायते सत्कार्यम् । वैशेषिकादयो वदन्ति कारणे कार्यं नास्तीति । एतन्न युज्यते । अतो ज्ञायते कारणे कार्यं नियतमिति ॥ ९ ॥

अन्तराप्रश्न परिसमाप्य पूर्वोक्तार्थः पुनः प्रस्तूयते प्रकृतिविरूपमिति । वैरूप्यं नवविधम् ।

हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् ।
सावयवं परतन्त्र व्यक्त विपरीतमव्यक्तम् ॥ १० ॥

Ch हेतुमदनित्यमनेकमव्यापि सक्रियं लिङ्गम् ।
सावयवमाश्रितं परतन्त्रं व्यक्तम् [एवं] प्रकृतिविभिन्नम् ॥

---

1. Ibid. जात is omitted.
2. Cf. Tattvas pañj. p 19 (Gos)
3 Three eds add न तृणवृक्षेभ्य .
4. Ibid कारण omitted
5. Ibid. यथा omitted.

(१) हेतुमदिति । महदादि पञ्चभूतपर्यन्तं सर्वं हेतुमत् । [तथा हि] प्रधानं महतो हेतुः । महानहङ्कारस्य हेतु· । अहङ्कारः पञ्चतन्मात्राणां हेतुः । पञ्चतन्मात्राणि इन्द्रियादिषोडशतत्त्वानां हेतवः । प्रधानन्तु न तथा । हेतुतोऽनुत्पन्नत्वात् । अत उक्तं विरूपमिति । (२) अनित्यमिति । महदादि प्रधानादुत्पन्नम् । उत्पन्नत्वाद् इदमनित्यम् । अनित्यं द्विविधम् (१) अचिरकालावस्थाय्यनित्यं (२) क्षणिकानित्यमिति । यावत्परस्परविरोधिप्रत्ययो नागतः तावत्कालं [विद्यमानं] अचिरकालावस्थायि यथा पर्वतारण्यादि, अग्निभयेऽनागते सति तदल्पकालं तिष्ठति[1] अग्निभये आगते तु पञ्चमहाभूतादि पञ्चतन्मात्रेषु लीयते । पञ्चतन्मात्राणि अहङ्कारे लीयन्ते । अहङ्कारो महति लीयते । महान् प्रधाने लीयते । अत इदं महदाद्यनित्यम् । न तथा प्रधानम् । नित्यत्वादलीनत्वाच्च । (३) अनेकमिति । महदादि अनेकम् । प्रतिपुरुषं वैषम्यात् । अहङ्कारोऽप्येवम् । प्रधानन्त्वेकमेव बहुपुरुषेषु [1247 c, 2.] साधारणत्वात् । (४) अव्यापीति । प्रधानपुरुषौ सर्वत्र पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवि च व्याप्नुतः । महदादि कार्यन्तु न तथा । असर्वगतत्वात् । तस्मात्प्रकृतिविभिन्नम् । (५) सक्रियमिति । महदादिकार्यं [2]संसारमुक्तिपादयिषु त्रयोदशविधकरणैः[3] सूक्ष्मशरीरं संसारयति संसारे, विकासयति संकोचयति गमयति आगमयति च । न तथा प्रधानम् । संकोचविकासासंभवात् । (६) लिङ्गमिति । महदादिविकारः प्रधानं प्रति निवृत्तश्चेत् तदा नोपलभ्यते । इदं लिङ्गमाख्यायते । यथा पञ्चमहाभूतादि पञ्चतन्मात्रेषु लयं प्राप्नोति । पुनर्महाभूतादि नोपलभामहे । यावन्महान् प्रधाने लीयते । महानपि नोपलभ्यते । न तथा प्रधानम् । लयप्राप्त्यभावात् । (७) सावयवमिति । महदादि सर्वं सावयवम् । अवयवानां भेदात्[4] । न तथा प्रधानम् । नित्यत्वाद् अवयवानामभावाच्च । (८) आश्रितमिति । यत् महान् प्रधानमाश्रितः । अहङ्कारो महान्तमाश्रितः । पञ्चतन्मात्राणि अहङ्कारमाश्रितानि । पञ्चमहाभूतादिषोडशकः सर्वः पञ्चतन्मात्राण्याश्रितः ।

---

1. *Ting-chu* literally means 'to cease'.

2. lit. जननमरण

3. lit. करणाश्रयेण

4. lit. वैषम्यात्

न तथा प्रधानम् । अन्येनानुत्पन्नत्वात् । (९) परतन्त्रमिति । महदादेः प्रधानादुत्पन्नस्य कार्यस्यास्वतन्त्रत्वात् । यथा पितरि जीवति पुत्रो न स्वतन्त्रः । न तथा प्रधानम् । कारणस्य परतन्त्रत्वाभावात्[1] । अनेन नवविधेन कारणेन व्यक्ताव्यक्तयोर्वैषम्याद् विरूपमित्युक्तम् ॥ १० ॥

वैरूप्यमभिधाय सारूप्यमिदानीमुच्यते । प्रकृतिसरूपमित्यार्यया प्रदर्शयति ।

त्रिगुणमविवेकि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि ।
व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा च पुमान् ॥ ११ ॥

Ch त्रिगुणमविवेकि . .. ।
[एवं] प्रधानं व्यक्तञ्च सरूपम्, पुमान् सारूप्यवैरूप्यविपरीतः ॥

सारूप्यं षड्विधम् । [तत्र] प्रथमं त्रिगुणमिति । व्यक्त त्रिगुणम् । व्यक्तमिति यदुत महानहङ्कारो यावत्पञ्चमहाभूतानि । एतत्त्रयोदशविधं सर्वं [2]सत्त्वरजस्तमोरूपत्रिगुणम् । व्यक्तस्य त्रिगुणत्वाद् अव्यक्तं त्रिगुणमिति ज्ञायते । कार्यस्य कारणाव्यतिरिक्तत्वात् । यथा कृष्णतन्तुभ्यः कृष्णपटः । कार्यकारणयो सरूपत्वाद् व्यक्तं त्रिगुणं ज्ञायते । व्यक्तस्य च प्रधानकृतत्वात् प्रधानं त्रिगुणम् इति व्यक्ताव्यक्तयोः सारूप्यमुक्तम् । (२) अविवेकीति । व्यक्तं गुणा इति विवेक्तुं न पार्यते । यथा गौरश्वश्चानेकात्मकौ । न तथा गुणा व्यक्तञ्च[3] । प्रधानं त्रिगुणमप्येवं समानमविवेकि इति व्यक्तमव्यक्तञ्च सरूपम् । (३) विषय इति । महदादि व्यक्तं पुरुषस्योपभोग्यत्वाद् विषय इत्युच्यते । प्रधानमपि तथा । पुरुषस्योपभोग्यत्वात् । (४) सामान्यमिति । महदादि व्यक्त [1247, *c*. 3] सर्वपुरुषाणां साधारणोपयोगि । यथा[4] एकस्या दास्या बहवः प्रभवः सन्ति । [सर्वेषां] साधारण्येन नियोज्यत्वात् । तथा प्रधानमपि सर्व-

---

1. Read '*shu*' for '*wei*' (Takak)
2. lit सुखदु खमोह.
3. lit गुणा व्यक्तञ्च, तेषां भावो न तथा
4. गणिकावत्—MV. मूल्यदासीवत् GB. मल्लदासीवत्—Jaya. घटवत्—STK.

पुरुषाणां साधारणोपयोगि । तस्मादुक्तं सरूपमिति । (५) अचेतनमिति । महदादि व्यक्तं सुखदुःखमोहभेदान्न विजानाति । ज्ञानस्य पुरुषमात्रलब्धत्वात् । पुरुषव्यतिरिक्ता धर्मा अचेतनाः । तथा प्रधानमपि । व्यक्तमव्यक्तञ्च सममचेतनम् । तयोर्भावः सरूपः । ([1]६) प्रसवधर्मि [एवं] प्रधानं व्यक्तञ्च सरूपमिति । महानहङ्कारं प्रसूते । अहङ्कारः पञ्चतन्मात्राणि प्रसूते । यावत्पञ्चमहाभूतानि । प्रधानं महान्तं प्रसूते इति व्यक्ताव्यक्तयोः सारूप्यम् । पुमान् सारूप्यवैरूप्यविपरीत [2]इति । व्यक्ताव्यक्तयोः षड्विधं सारूप्यमस्ति । पुरुषस्य नैतत्सारूप्यमस्ति । तस्मात्सारूप्यविपरीतः वैरूप्यविपरीतश्चेति । व्यक्ताव्यक्तयोर्नवविधं वैरूप्य[मुक्त]म् । तत्राष्टविधविपरीतः पुमान् । अत उक्तं वैरूप्यविपरीत इति । पुरुषाणामनेकत्वान् न प्रधानसारूप्यम् ॥ ११ ॥

पर आह । व्यक्तमव्यक्तञ्च त्रिगुणमुक्तम् । इमे त्रयो गुणाः किमात्मकाः । आर्यया उत्तरयति ।

प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः ।
अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः ॥ १२ ॥

---

1. This number is according to three eds The text reads च or अपि

2. MV and GB. commenting on *tathā ca pumān*, say that *purusa* is akin to *pradhāna* in respect of its being different from *vyakta* on the 9 items enumerated in the verse 10 including *anekatva* In other words Purusa, like Pradhāna is *one* This is quite contrary to the text since the manifoldness of Purusa is maintained in the K. 18 CHC is, therefore, right in saying that Purusa is reverse to the similarities mentioned in K. 11 and to the dissimilarities mentioned in K 10 excepting *anekatva.* This point is noticed by STK. and Jaya The theory of oneness of the Nature and manifoldness of the Spirit is referred to in the Upāyahṛdaya p. 7 (GOS.)

Ch: प्रीत्यप्रीति .. .... ।

मिथुनवृत्तयश्च त्रिगुणधर्मा· ॥

प्रीत्यप्रीतिविषादात्मका इति । सत्त्वं रजस्तम इतीमे त्रयो गुणा· । प्रीतिः सत्त्वस्यात्मा । रजसोऽप्रीतिरात्मा । तमसो विषाद आत्मा । इति त्रयः स्वभावा दृश्यन्ते । प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्था इति । कि कुर्वन्ति इमे त्रयो गुणाः । आद्य· प्रकाशं प्रभां कर्तु समर्थ· । मध्यमस्तु जनन प्रवृति कर्तु समर्थः । अन्तिमः नियमं बन्धं कर्तुं समर्थ· । इदं त्रिगुणान्वय कार्यम् । अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च त्रिगुण-धर्मा इति । के धर्मास्त्रिगुणस्य । तेषा धर्माः पञ्चविधाः । (१) अन्योन्याभि-भवेति । सत्त्वमुत्कटश्चेद् रजस्तमसी अभिभवति । यथा महान् सूर्यरश्मिश्चन्द्रनक्ष-त्रादीनभिभवति । रज उत्कटश्चेत् सत्त्वतमसी अभिभवति । यथा प्रकाशमानः सूर्यरश्मिः नक्षत्राणि चन्द्रश्चाभिभवति । तम उत्कटश्चेद् रजस्सत्त्वे अभिभवति । यथा सूर्यस्य महता प्रकाशेन नक्षत्राणां चन्द्रस्य च प्रकाशो न दृश्यते । (२) अन्योन्याश्रयेति । इमे गुणा· परस्पराश्रया·[1] सर्वकार्यकरणसमर्था· । यथा त्रिदण्डी परस्पराश्रया [2]कुण्डिकादीनवष्टभ्नाति । (३) अन्योन्यजननेति । कदा-चित्सत्त्व रजस्तमसो जनयति । कदाचिद् रजस्सत्त्वतमसी जनयति । कदाचित्तमो रजस्सत्त्वे जनयति । यथा त्रय· पुरुषा· परस्परमाश्रयन्तो युगपदेकमर्थं कुर्वन्ति । तथा महदादिस्था गुणा परस्परमाश्रयन्तः संहत्य जननमरणे कुर्वन्ति । (४) अन्योन्यमिथुनेति । सत्त्वं[124२] कदाचिद्रजसा मिथुन, कदाचित् तमसा मिथुनम् । रजः कदाचित्सत्त्वेन मिथुनं, कदाचित् तमसा मिथुनम् । एवं तमोऽपि कदाचित्सत्त्वेन मिथुन, कदाचिद्रजसा मिथुनम् । यथोक्ता गाथा व्या[3]समहर्षिणा ।

रजसो मिथुन सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनम् रज· ।
उभयोः सत्त्वरजसोर्मिथुनं तम उच्यते ॥ इति ।

---

1. Read '*i*' for '*szu*' (Takak)

2 Read '*kuan*' foı '*kuan*' (Takak).

3 Po-so = व्यास (Takak) This verse is cited ın MV. and GB तथा चोक्त विष्णुगीतायाम्—Jaya.

Chınese ıeads सत्त्व रजसा मिथुनं रज सत्त्वेन मिथुनम् । कदाचित्सत्त्वरजसी तमसा मिथुनीभवत. ॥

(५) [1]अन्योन्यवृत्तीति । इमे त्रयो गुणा अन्योन्यमर्थं कुर्वन्ति । यथा राजकुलस्त्री सुप्रियरूपशीला । अय सत्त्वगुण उच्यते । एतत्सत्त्वपरिणतं रूप भर्तुर्बन्धोश्च प्रीति करोति । इद स्वार्थकरणमुच्यते । [सैव] सर्वासां सपत्नीनां शोक जनयति । इदमन्यार्थकरणमुच्यते । अन्येषां विषादमपि जनयति । यथा दास्यादय. सदा तत्परिचर्याखिन्ना मोचनमलभमाना विषादाविष्टचित्ता भवन्ति । इदमुच्यते अन्यार्थजननम् । इदमेव सत्त्वगुणस्य स्वपरार्थकरणमुच्यते । रजः स्वपरार्थं जनयति । यथा कश्चिच्चोरो राजकुलस्त्रियं बध्नाति । तदा राजवश्यो ऽश्वारूढो दण्डं गृहीत्वा आगम्य परित्रायते । राजवश्यो रज.परिणतः । राजवश्यो भयगोचरोऽपि स्त्रियः अहं मोचनं लप्स्ये इत्यानन्दं जनयति । इदमन्यार्थजननमुच्यते । चोरस्य निग्रहात् शोकं जनयति । इदमुच्यते स्वार्थजननम् । अन्ये चोरा राजदर्शनात् स्थाणुवन्न चलन्ति । इदमुच्यतेऽन्येषां मोहजननम् । रजः स्वपरार्थं जनयतीत्युक्तम् । तमः स्वपरार्थं जनयति । यथा महान् घनः कृष्णमेघ. विद्युदादीनारभते । मेघस्तमःपरिणतः । सर्वे कृषीवला धा[2]न्योपजीविनो मोदन्ते । इदमुच्यतेऽन्यार्थजननम् । मोहमपि जनयति । यथा काचिद्युवति. भर्तृवियुक्ता इमं मेघं विद्युतश्च दृष्ट्वा खिद्यते भर्ता न प्रतिनिवृत्त इति । स्त्रियो मोहं जनयति [मेघ] इतीदमुच्यते स्वार्थजननम् । शोकमपि जनयति । यथा वणिजः पथि वर्तमानाः सक्लिन्ना भारवहनासमर्था खिन्नहृदया भवन्ति । इदमुच्यतेऽन्यार्थजननम् । एवं पञ्चविधास्त्रिगुणान्वया धर्माः ॥ १२ ॥

किञ्चास्ति गुणानां लक्षणम् ।

सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलञ्च रजः ।
गुरु वरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः ॥ १३ ॥

---

1. STK and Candrikā do not treat *anyonyavrtti* as a separate function of guṇas MV. GB. and CHC. all agree one another in explaining this function to some extent

2. Three eds. read धान्यवापिन.

Ch : सत्त्वं लघुप्रकाशकलक्षणमिष्ट[1] रज उपष्टम्भकचललक्षणमिष्टम् ।
तमो गुरुवरणकलक्षणमिष्टं, प्रदीपवद्विरुद्धसंयोगः ॥

सत्त्वं लघुप्रकाशकलक्षणमिष्टमिति । लघु सूक्ष्मम् । प्रकाशक प्रदीपकम् । तत् सत्त्वमाख्यातम् । सत्त्वमुत्कटञ्चेत् सर्वाणीन्द्रियाणि लघूनि मृदूनि विषयग्रहणसमर्थानि भवन्ति । तदा मन्तव्य सत्त्वमुत्कटमिति । रज उपष्टम्भकचललक्षणमिष्टमिति । उपष्टम्भकमुन्मन· अन्याविगणयितृ । यथा मत्तगजः कलहं मृगयमाणः द्विषन्त गजमागतं स्थगयते । रज उत्कटञ्चेत् तदा मनुष्यः [1248 c 2] सदा कलह मृगयते । सदा चलचित्त एकत्रावस्थानासमर्थश्च भवति । तदा मन्तव्यं रजोगुण उत्कट इति । तमो गुरुवरणकलक्षणमिष्टमिति । तमोगुणो यद्युत्कट·, [तदा] सर्वशरीरं गुरु । इन्द्रियाणि [तमो] वृतत्वाद् विषयग्रहणासमर्थानि । तदा मन्तव्यं तमो गुण उत्कट इति । पर आह । यदि गुणाः परस्परविरुद्धाः द्विष्टकुलवत् । कथमेकां वृत्तिं कुर्वन्ति । उच्यते । सत्यमेव गुणाः परस्परविरुद्धाः । [तथापि] एकपुरुषतन्त्रस्यास्वतन्त्रत्वाद् युगपदेकां वृति लभन्ते । यथा प्रदीपार्थं मिथो विरुद्धानां संयोगः । प्रदीपार्थं हि त्रयः पदार्था [मिथो विरुद्धा अपि] संयुज्यन्ते । तैलवर्तिकयोर्विरुद्ध· अग्निः । तैलमपि अग्निवर्तिकयोर्विरुद्धम् । एवमपि मिथो विरुद्धाः पदार्थाः पुरुषार्थं वृत्ति कुर्वन्ति । तथा त्रयो गुणा अपि विरुद्धस्वभावत्वेऽपि वृत्ति कुर्वन्ति ॥ १३ ॥

पर आह । [2]षट् सारूप्याणि पूर्वमुक्तानि । [तत्र] एकविधमुपलब्धं मया । अवशिष्टानि पञ्च नोपलब्धानि । त्रैगुण्यं साधितम् । अवशिष्टानि पञ्चापि साधयितव्यानि । आर्ययोत्तरमाह ।

अविवेक्यादिः सिद्धस्त्रैगुण्यात्तद्विपर्ययाभावात् ।
कारणगुणात्मकत्वात्कार्यस्याव्यक्तमपि सिद्धम् ॥ १४ ॥

---

1 Read '*wei*' for 'chê' in confirmity with the commentary. (Takak).

2. Read 'lu' for 'i' (Takak).

Ch. अविवेक्यादिः सिद्धो [1]गुणाद्विपर्ययाभावात् ।
कार्यगुणः कारणगुणमनुसरति [अत] अव्यक्तं सिद्धम् ॥

अविवेक्यादिः सिद्ध इति । अविवेक्याद्यः पञ्च धर्मा यथापूर्वमुक्ता व्यक्ते सिद्धाः प्रधानेऽपि सिध्यन्ति । तत· सिद्धत्वात्कार्यस्य । गुणाद्विपर्ययाभावादिति । अमी अविवेक्याद्य पञ्चधर्मा व्यक्ते सिद्धत्वात् प्रधानेऽवश्यं सन्तीति ज्ञायते । कथमेवम् । त्रैगुण्यात् । अपृथक्स्थायि त्रैगुण्यञ्चेत् । [तदा] मिथोऽविवेकीति ज्ञायते । यद्यविवेकि, तदा विषय इति ज्ञेयम् । यदि विषय इत्युच्यते । तदा सामान्यं ज्ञेयम् । यदि सामान्य स्वीक्रियते, तत अचेतन ज्ञायते । यदि विषयः, यदि सामान्यम्, यदि चाचेतनम् । ततः प्रसवधर्मि ज्ञायते । यदि ज्ञायते इमे षड् धर्मा व्यक्ते सन्तीति । तदा ते षड् धर्मा· प्रधानेऽपि सन्तीति ज्ञायते । कथमेव ज्ञायते । [2]विपर्ययेऽभावात् । मूलप्रकृतिविवर्जितञ्चेत् तदा कार्य षड्धर्म न स्यात् । यथा तन्तुतिरस्कृत[श्चेत्], तदा नास्ति पटो व्यतिरिक्त· । यत्रैव पटस्तत्रैव तन्तवः । तन्तुपटौ ह्यविविक्तौ । कार्य कारणाधीनम् । कार्यकारणे च न विविक्ते । कार्यगुणः कारणगुणमनुसरति [अतो]ऽव्यक्त सिद्धमिति । लोकेऽस्मिन् सर्वे कार्यगुणा नियमेन कारणगुणमनुसरन्ति । यथा कृष्णतन्तुकृत. पट· । स हि नियमेन तन्तुकार्ष्ण्यमनुसरति । तथा व्यक्ताद्यपि त्रैगुण्यात् पञ्चधर्म सिद्धम् । कार्यस्य षड्धर्मत्वाज् ज्ञायतेऽव्यक्तेऽपि षड् धर्मा सन्तीति ॥ १४ ॥

पर आह । लोके यदि वस्तु नोपलभ्यते । तदा तद्वस्तु असदिष्यते । यथा द्वितीयं शिरः । [1248,c 3] तथा प्रकृतिरपि नोपलभ्यते । कथं ज्ञायते सास्तीति । उच्यते । हिमवतो भारस्तत्परिमाणञ्च न ज्ञायते । नहि वक्तुं शक्यते परिमाणं नास्तीति । तथा प्रकृतिरपि । केन हेतुना ज्ञातु शक्यते अस्तीति ।

भेदानां परिमाणात् समन्वयाच्छक्तितः प्रवृत्तेश्च ।
कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्य ॥ १५ ॥

---

1. or गुणविपर्यय, etc.

2. lit. यदि विपर्यय तदाभावात् Here *mūlaprakṛti = traiguṇya*, hence *mūlaprakṛtivivarjita. = traiguṇyavivarjita.*

Ch भिन्नजातीनां सपरिमाणत्वात् समस्वभावत्वात् शक्ति[तः] प्रवृत्तेश्च ।
कारणकार्यविभागाद् वैश्वरूप्यस्याविभागात् ॥

अस्ति प्रधानम् । कथं ज्ञायते । भिन्नजातीना सपरिमाणत्वादिति । लोकेऽस्मिन् [1]यद्वस्तु सकर्तृकम् । तद्वस्तु परिमाणपरिच्छिन्नम् । यथा कुलालः सपरिमाणान्मृत्पिण्डात् परिच्छिन्नपरिमाणं घट कुरुते । अयं घटो यदि निष्कारण· । [तदा] घटः परिच्छिन्नपरिमाणो न स्यात् । घटश्च नोत्पन्नः स्यात् । दृश्यते तु घटः परिच्छिन्नपरिमाण· । तस्माज् ज्ञायते सकारणमिति । यथा तन्तुनिष्पन्नं पटादिकम् । तथा सर्वपदार्थोऽपि । एषु धर्मेषु (=तत्त्वेषु) महदादि व्यक्तमपि परिच्छिन्नपरिमाणम् । कि [तत्] परिच्छिन्न परिमाणम् । महानेक·, एकोऽहङ्कारः, पञ्च तन्मात्राणि[2], एकादशेन्द्रियाणि, पञ्च महाभूतानि । [एवं] व्यक्तमिदं सपरिमाणं दृष्टमस्माभिः । इति सामान्यतो दृष्टानुमानेन[3] ज्ञायते प्रधानमवश्यमस्तीति । यदि प्रधानमसत्, व्यक्तमिदमपरिच्छिन्नपरिमाणं स्यात् । किञ्च पुनरसद्भवेत् । समस्वभावत्वादिति । यथा चन्दनखण्ड·[4] । तत्खण्डेषु बहुष्वपि चन्दनस्वभावोऽन्तत एकः । तथा व्यक्तमपि । महदादिषु विभिन्नेष्वपि त्रैगुण्यस्वभाव एकः । तेषामेकस्वभावत्वाज् ज्ञायते तत् सर्व सकारणमिति । अतो ज्ञायते [5]प्रधानमस्तीति । शक्ति[त·] प्रवृत्तेश्चेति । [6]यो यत्र शक्तो भवति । स तत्र प्रवर्तते । यथा कुलालो घटघटिका[करण]शक्तो घटघटिकयो प्रवर्तते । न पटादौ प्रवर्तते । इयं घटिका उत्पद्यमाना शक्तिमाश्रित्य सिध्यति । सा च शक्तिर्नियमेन साश्रया यदुत कुलालाश्रया । तथा व्यक्तमपि । व्यक्तस्यास्ति प्रवृत्ति. । इय प्रवृत्तिः शक्त्या सिद्ध्यति । सा च शक्तिः साश्रया । तदाश्रयः प्रधानम् । शक्ति[तः] प्रवृत्तेः ज्ञायते प्रधानमस्तीति । कारणकार्यविभागादिति । लोके कारणकार्यविभागश्च

---

1 lit. यदि

. lit पञ्चतन्मात्राणि पञ्च.

3. Read '*pi*' for '*szu*' (Takak).

4. यथा व्रतवारिवद्ध —G B भूषणादि—M V

5 Ming ed. reads तत्प्रधानमिति

6. lit. यद्यत्र शक्तो भवति । तदा अत्र प्रवर्तते ।

दृश्यते । यथा मृत्पिण्ड· कारणम् । घटादिक कार्यम् । अयं घटो जलतैलादि-धारणे समर्थः । न तु मृत्पिण्ड· । अयं कारणकार्यविभागः । तन्तुपटावप्येवम् । तथा महदादि व्यक्तमवश्यं कार्यम् । एतत्कार्यं दृष्ट्वा जानीमो व्यतिरिक्तं कारणं विरूपमस्तीति । तस्मादस्ति प्रधानम् । वैश्वरूप्यस्याविभागादिति । किञ्चास्ति कारणान्तरम् अस्ति प्रधान वस्तुत इति ज्ञापयितुम् । वैश्वरूप्यस्येति । त्रिविधो हि लोको यदुत पृथिवी अन्तरिक्ष द्यौरिति । प्रलयकाले सर्वो लोकोऽविभक्त· ; पञ्चमहाभूतानि एकादशेन्द्रियाणि पञ्चतन्मात्रेषु विलीय अविभक्तानि । यावन्महान् प्रधाने विलीय [1249] अविभक्तः । इद व्यक्तमिद प्रधानमिति [विविच्य] न वक्तुं शक्यते । प्रलयकाले व्यक्तस्याभावात्प्रधानमपि अविद्यमानं भवेत् । प्रधान यदि नास्ति । संसारोऽपि न भवेत् । नैतद्युज्यते । यतस्त्रिविधलोकस्य पुनस्सर्ग-समर्थं प्रधानमस्ति । अतो जानीम· प्रधानमस्तीति । [एव] पञ्चहेतुभ्यः प्रधानं स्थापितम्[1] ॥ १५ ॥

पर आह । यदि प्रधानमस्ति । [तथापि] न व्यक्तं जनयितुं शक्नोति । निस्सहायत्वात् । यथा एक पुरुष पुत्रं जनयितुं न शक्नोति । एकस्तन्तुर्न पटं जनयितुं शक्नोति । तथा प्रधानमपि । अर्थयोत्तरमाह ।

कारणमस्त्यव्यक्तं प्रवर्तते त्रिगुणतः समुदयाच्च ।
परिणामतः सलिलवत् प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषात् ॥ १६ ॥

Ch अव्यक्तं व्यक्तजननकारणम् , त्रयो गुणाः समुदिता व्यक्त जनयन्ति ।
परिणामत सलिलवत् प्रतिप्रतिगुणविशेषात् ॥

अव्यक्त व्यक्तजननकारणमिति । प्रधान त्रिगुणयुक्तत्वाद् व्यक्तं जनयितुं शक्नोतीत्यर्थः । प्रधानस्येमे गुणा न सन्ति [चेत्] । तदा भवदुक्त सत्य स्यात् ।

---

1 Here MV GB. and CHE all agree with one another substantially except in the matter of *drsṭānta* used for *samanvaya*. According to STK. this verse is directed against Naiyāyikas and Vais'esikas who hold the view that *vyakta*, effect, earth, etc. comes from *vyakta*, atoms.

यदि सन्ति त्रयो गुणा·, [तदा] सयोगाभावाद् व्यक्तं[1] जनयितुं न शक्नोतीत्येतन्न युज्येत । त्रयो गुणास्समुदिता व्यक्त जनयन्ति इति । यथा बहवस्तन्तव· सुमुदिताः पट जनयन्ति । तथा त्रयो गुणा अपि परस्पराश्रितत्वाद् [1]व्यक्त जनयन्ति । पर आह । लोके जननं द्विविधम् । (१) परिणामज,यथा दुग्धादिजं दध्यादि । (२) अपरिणामज, यथा मातापितृज· पुत्र । प्रधानज व्यक्तं कस्य कारणजस्य सम्बन्धि इष्यते । उत्तरमाह । परिणामतः दुग्धदधिवत् । प्रधान व्यक्तं परिणमति । [2]यदेव व्यक्त तदेव प्रधानम् । अतो न भिन्नजातीयजमिह स्वीक्रियते । पर आह । यद्येकं कारण, न बहुविधं कार्यं जनयितु शक्नुयात् । एष्वर्थेषु प्रधानमेकञ्चेत् कथं त्रिविध लोकं जनयेत् । दिवि जाता[श्चे] त्तदा सुखिन । मनुष्यजातास्तु दु·खिनः । तिर्यग्जातास्तु मूढा इति । यद्येकस्मात्कारणाज्जायते । कथं त्रिधा वर्गो लभ्यते । समाधीयते । सलिल[3]वत् [4]प्रतिप्रतिगुणविशेषात् ।

दिव्यमादावेकरस जल प्राप्नोति मेदिनीम् ।
नानारस परिणमति पृथक् पृथग्भाजनविशेषात्[5] ॥

यदि सुवर्णभाजने वर्तते । तद्रसोऽतिमधुरः । यदि पृथिवी प्राप्नोति । पृथिवीगन्धमनुसृत्य रसो नाना भवति, न सम· । तथा त्रिविधो लोकोऽपि

---

1 Three eds read फल for व्यक्त

2. lit इद व्यक्त, तदेव प्रधानम.

3 This example is taken by MV along with *parinā-matah* Jaya, like CHC. takes it along with the following word. GB takes the whole of second line as referring to the single idea that the evolution varies, like water, according to the particular basis of each *gunā* But MV in explaining *prati-prati.. visesāt*, resorts to the same example, water again. According to it *salilavat*, therefore, is to be construed both along with the preceding and following words

4 So Three eds Other eds read सलिलवत् पृथक् पृथक् विशेषलाभात्·

5 In the Chinese this is in metrical form. In MV. andGB. it is in prose

[न सम]। एकस्मात्प्रधानादुत्पन्नस्य [अपि] त्रिगुणवैषम्यात्। दिवि सत्त्वं विशालम्। अतो देवा सदा सुखमनुभवन्ति। मनुष्येषु रजो विशालम्। अतो मनुष्या बहु दुःखमनुभवन्ति। तिर्यग्गतेषु तमो विशालम्। अतस्तिर्यगादयः सदा मूढाः। आसु गतिषु सर्वत्र गुणाः सदा सयुक्ताः। औत्कट्यानौत्कट्याभ्यां तथा विशेषः। एवमेकं प्रधानं त्रीन् लोकाञ्जनयति। त्रि[1249, c. 2]गुणवैषम्यात्तु तारतम्यम् ॥ १६ ॥

प्रधानमवसितम्। अथेदानीं पुरुषं व्याख्यास्यामः। पुरुषः प्रधानवत्सूक्ष्मः। कथं जानीमः पुरुषोऽस्तीति प्रकाशयितुमिमामार्यामाह।

सङ्घातपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात्।
पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात्कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च ॥ १७ ॥

Ch· सङ्घातपरार्थत्वात् त्रिगुणविपर्ययादधिष्ठानात्।

भोक्तृभावात्कैवल्य[ार्थे प्रवृत्ते]श्च [इत्ये]मे]पञ्च हेतवः साधयन्ति पुरुषोऽस्तीति ॥

(१) सङ्घातपरार्थत्वादिति। यथा व्यक्ताव्यक्तज्ञ[विज्ञाना]न् मोक्षो लभ्यते तथा प्रथमार्यायामुक्तम्। किञ्च प्रधानव्यक्तसाधनानि पञ्च हेतवः सम्यक् प्रतिपादिताः। अथ पुरुषोऽतिसूक्ष्मः साधयितव्यः। अस्ति पुरुषः सङ्घातपरार्थत्वात्। लोके हि वयं पश्यामः सर्वः सङ्घातः परार्थ इति। यथा शयनासनादयः[1] सङ्घाता न स्वार्थाः अवश्य परार्थाः कल्पिताः। अस्त्यन्य उपभोजकः। तदर्था गृहादिसङ्घाताश्चैवम्। तथा महदाद्यपि। पञ्चभूतसङ्घातो देह आख्यायते। अयं देहो न स्वार्थः। [किन्तु] एकान्ततः परार्थोऽध्यवसीयते। पुरुष एव परः। अतो जानीमोऽस्तिपुरुष इति। (२) त्रिगुणविपर्ययादिति। प्रधानव्यक्तयोः षड्विधं सारूप्यमुक्तं पूर्वमार्यायाम्। [यथा]

1 यथा शयनासनादयः—Jaya पर्यङ्करथशरणादय —MV. पर्यङ्कवत्— GB. शयनासनाभ्यङ्गादिवत— STK.

त्रिगुणमविवेकि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि ।
व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा च पुमान्[1] ॥ इति ॥

एतत्षट्कविपर्ययादुच्यतेऽस्ति पुरुष इति । (३) अधिष्ठानादिति । यदि देहमिमं पुरुषोऽधितिष्ठति । तदा देहश्चेष्टते । यदि नास्ति देहस्याधिष्ठाता पुरुषः । तदा न चेष्टते । यथोक्तं षष्टिवर्गतन्त्रे[2] । पुरुषाधिष्ठितं प्रधानं व्यक्तं जनयति । इति । तस्माज्जानीमोऽस्ति पुरुष इति । (४) भोक्तृभावादिति । यथा लोके षड्रसं पानं भोजन च दृष्ट्वा ज्ञायते अस्त्यन्यो भोक्तेति । तथा महदादि दृष्ट्वा ज्ञायतेऽवश्यमन्येन भोक्त्रा भवितव्य यस्य भोजन[मिद]म् । तस्माज्जानीमो ऽस्ति पुरुष इति । (५) [3]कैवल्य[ार्थं प्रवृत्ते]श्चेति । यदि देहमात्रमस्ति । आर्यजनोपदिष्टो मोक्षोपायो निरर्थक एव स्यात् । यथा पुरा कश्चिदृषिर्ब्राह्मणानुपगम्यैवमुवाच ।

---

1 Verse 11 above

2 This quotation is given both in MV GB.

3. MV. reading *kaivalyārthapravṛtteh* interprets that there is *purusa* because *pradhāna* acts for *kaivalya*, isolation. Although GB follows closely MV. in this verse, it however interprets the phrase differently *yatah sarvo vidvān avidvāmsca samsārasantānaksyayamicchati* Jaya agrees with MV STK explains it in a manner similar to that of CHC.: *Śāstrānām maharsinām divyalocanānām*, etc.

We find a Śāstra of this type actually quoted in CHC.

Besides the arguments of the verse CHC puts forth additional arguments to prove beyond doubt the existence of Ātman, which (arguments) we find neither in MV. nor in GB. and others.

सर्वे [यूयं] वेदधनाः सर्वे च सोमपायिनः ।
सर्वे दृष्टात्मजमुखा भिक्षुधर्ममथेच्छथ[1] ।। इति ।

यदि देहमात्रमस्ति । किमर्थमिदं [वचनम्] । अतो जानीमो देहव्यतिरिक्त आत्मा स्वभावतोऽस्तीति । यदि नास्त्यन्य आत्मा, देहमात्रमस्ति । तदा मातापित्राचार्याणां पूज्यानां मरणानन्तरमुत्सृष्टा देहा यदि द[2]ह्यन्ते खन्यन्ते वा, एवं पर्युपास्यन्ते । तदा पापं लभ्येत । न पुण्यगुणः स्यात् । एतदर्थं जानीमोऽस्त्यन्य आत्मेति । विश्वास्ति आप्तवचनम् ।

[1249, c. 3] मज्जास्थिनी रज्जुस्थूणौ भवतः, रक्तमांसे मृत्पांसू भवतः ।
अशुच्यनित्य दुःख [शरीरं] प्र[3]भुरात्मा एतत्सम्बन्धवर्जितः ।।
त्यज धर्ममधर्मं वापि त्याज्यं तुच्छसत्यकम् ।
त्यागभावोऽपि त्यक्तव्य. विशुद्धा केवलैशिता[4] ।। इति ।

---

1 This citation is probably based on the verse cited in the Yaśastilaka Campū of Somadevasūrin VI, Sec. 5

अपुत्रस्य गतिर्नास्ति स्वर्गो नैव च नैव च ।
तस्मात्पुत्रमुखं दृष्ट्वा पश्चाद्भवति भिक्षुक ।

तथा

अधीत्य विधिवद्वेदान् पुत्रानुत्पाद्य युक्तित ।
इष्ट्वा यज्ञैर्यथाकाल तत प्रव्रजितो भवेत् ।।

This last verse seems to be from Manusmrti VI 36. with slightly different readings.

2. Cp N. Sūtra, शरीरदाहे पातकाभावात् III. 1, 4 with Bhāṣya, Vārtika and Ṭikā.

3. Text 'fu' 'lord', प्रभु Three eds. read 'tang' 'ought to be.'

4 First verse, cp. Manu, VI 76:

अस्थिस्थूण स्नायुयुतं मासशोणितपेशलम् ।
चर्मावनद्ध दुर्गन्धि पूर्ण मूत्रपुरीषयो ।।

Second verse, cp. Ibid, 80-81.

यद्यात्मा नास्ति । कैवल्यं न वर्तेते । अस्मादाप्तागमात्पुरुषो नियतमस्तीति जानीमः । इमान् पञ्चहेतूनाश्रित्य पुरुषास्तित्वं साधितम् ॥ १७ ॥

पर आह । पुरुषः किं बहुशरीरेषु संहत्यैको लक्ष्यते [उत] प्रतिशरीरमेकः पुरुषः । यद्युच्यते कथमेवं सशय इति । आचार्याणा मिथो [1]विरुद्धवादित्वात् । कश्चिदाह । एकः पुरुष· सर्वशरीराणि व्याप्नोति । मणिग्रथनसूत्रवत्[2] । मणयो बहव· सूत्रमेकम् । यथा च विष्णुरेकः स्त्रीपष्टिसहस्रै· समममेकस्मिन् समये रमते । तथा पुरुषोऽप्येकः सर्वशरीराणि व्याप्नोति । इति । अन्यः कश्चिदाचार्य· पुनराह । प्रतिशरीरं भिन्न आत्मास्तीति । तस्मान्मम सशयो जात· । समाधीयते । बहवः पुरुषाः । प्रतिशरीरं पृथक् पृथक् पुरुषोऽस्ति । कथमेव ज्ञायते । आर्यया विवृणोति ।

जन्ममरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च ।
पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव ॥ १८ ॥

Ch. ज[3]न्ममरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपद्वृत्तिकरणाच्च ।
त्रैगुण्यविभेदात्पुरुषबहुत्व सिद्धम् ॥

जन्ममरणकरणानां प्रतिनियमादिति । यदि पुरुष एकः । तदा एकस्मिन् जायमाने सर्वे जायेरन् । सर्वत्र सर्वाः स्त्रियो गर्भिण्य स्यु प्रसववत्य· स्यु· पुत्रवत्यः स्यु· पुत्रीवत्यश्च स्यु. । नैवं भवन्ति युगपदेकस्मिन् . समये प्रति-प्रतिविलक्षणाः[सत्यः] । तस्माज्जानीमो बहवः पुरुषा इति । किञ्च [यदि] पुरुष एक·, एकस्मिन् म्रियमाणे सर्वेऽपि म्रियेरन् । एतदर्थासम्भवाज् ज्ञायते नैकः पुरुष

---

1. So Three eds. Other eds read संकीर्णवादित्वात् (?).

2 मणिसूत्रवत् —MV. मणिरशनात्मकसूत्रवत् —GB. योगिशरीरवृन्दवत् —Jaya.

3 Chinese, sheng = जनन, जन्म or जाति.

इति । किञ्च करणानां प्रतिनियमात् । यद्येकः पुरुष·, एकस्मिन् बधिरे सर्वेऽपि बधिराः स्युः । सर्वेऽपि अन्धमूककाणादयश्च स्युरेकस्मिन् समये । तथात्वासम्भवाज् ज्ञायते बहवः पुरुषा इति । किञ्च त्रैगुण्यविभेदात् । यदि पुरुष एक·, त्रैगुण्यमविलक्षण स्यात् । यथा एको ब्राह्मणस्त्रीन् पुत्रान् जनयति । एको मेधावी सुखी च । द्वितीयः कोपनो दु·खी च । तृतीयस्तामसो मूढश्च । यद्येकः पुरुष एकस्मिन् सात्त्विके सर्वे सम सात्विकाः [स्युः] । दुःखिनि मूढे चैवम्·। [अतो यद्] उक्त भवता पुरुष एको मणिग्रथन[सूत्र]वद् विष्णुवच्चेति । नैतद्युज्यते । तस्मात् हेतुपञ्चकेन जानीमो बहव· पुरुषा[1] इति ॥ १८ ॥

पर आह । ममात्र सशयः । [कि]मयं पुरुषः कर्ता वा अकर्ता वेति । यद्युच्यते कथमयं सशय इति । लोकव्यवहारात् । लोको हि वदति पुरुषो गच्छति पुरुष आगच्छति पुरुषः करोतीति । साङ्ख्या वदन्ति पुरुष अकर्तेति । वैशेषिका[1250] वदन्ति पुरुषः कर्तेति । तस्मान्मम सशयः । समाधीयते । पुरुषः अकर्तेति । कथं ज्ञायते । आर्यया विवृणोति ।

तस्माच्च विपर्यासात् सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य ।
कैवल्यं माध्यस्थ्यं द्रष्टृत्वमकर्तृभावश्च ॥ १९ ॥

Ch: व्यक्ताव्यक्तविपर्यासात् पुरुषस्य साक्षित्व सिद्धम् ।
कैवल्यं माध्यस्थ्य द्रष्टृ[त्व]मकर्तृ [भाव]श्च ॥

व्यक्ताव्यक्तविपर्यासादिति । पूर्वस्मिन्नार्याद्वय उक्त पुरुष· प्रधानाद्भिन्न. व्यक्तादतिरिक्तश्चेति । तदुभयलक्षणविपर्यासात्, उभयवैषम्यात् । त्रयो गुणा कर्तार· । तत्त्रिगुणविभिन्नत्वाद् अकर्तेति । पर आह । कि प्रयोजनमनेन इति । उच्यते । साक्षित्वस्य स्थापनात् । पुरुषस्य साक्षित्व सिद्धम् । पुरुषस्य ज्ञातृत्वात ।

1. MV. explaining *janmamaraṇa* of this K. gives an alternative explanation (*apare punah*, etc.) which is found in CHC. GB. and others. But CHC. agrees in other respects with MV. Both of them leave unexplained *ayugapatpravṛtti*

नावशिष्टानि तत्त्वानि तथा। कैवल्यमिति। प्रकृतिविकाराभ्या भेदे सति पुरुष[1]स्य परिशुद्धत्वात् कैवल्यम्। माध्यस्थ्यमिति। त्रिगुणभिन्नत्वाद् गुणानां च संकोचविकासवैषम्यान् माध्यस्थ्यमिष्यते [पुरुषस्य]। यथैकः परिव्राज[2]क केवल एकत्व स्थितो गतागतमन्य नानुसरति [किन्तु] केवल पश्यति। तथा त्रयो गुणाः संकोचविकासजननमरणसमर्था। केवलमेकः पुरुष पश्यति तथाव्यापारान्। तस्मान्माध्यस्थ्यमिष्यते। प्रकृतिविकारभिन्नत्वात् पुरुषस्य सचेतनत्वाद् द्रष्टृत्वमुच्यते। तद्व्यापारत्वाद्द्रष्टेत्युच्यते न करोति। अतो गुणा· कुर्वन्ति इत्ययमर्थ सिद्ध·। अस्ति पुरुषः। स चानेकोऽकर्ता इत्ययमर्थोऽपि सिद्धः॥ १९॥

पर आह। यद्यकर्ता पुरुष·, कोऽध्यवसायं करोति धर्मं चरिष्यामीति। अनिष्टं परिहरिष्यामि प्रणिधानं वा साधयिष्यामीति कोऽध्यवसाय करोति। यदि त्रयो गुणाः कुर्वन्ति तमध्यवसायम्। एषां सचेतनत्वं भवेत्। [नेदमिष्टम्] गुणानामचेतनत्वस्य प्रागुपन्यासात्। यदि पुरुषोऽध्यवसायं करोति। तदा पुरुषः कर्ता सिद्ध्येत्। [न चैतदिष्टम्] पुरुषस्याकर्तृत्वस्य प्रागुपन्यासात। तस्मादुभयथा दोषो भवति। आर्ययोत्तरमाह।

तस्मात्तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम्।
गुणकर्तृत्वेऽपि तथा कर्तेव भवत्युदासीनः॥ २०॥

Ch. त्रयो गुणा· पुरुषसयोगादचेतनाश्चेतनावन्त इव[भवन्ति]।
त्रिगुणकर्तृत्वादुदासीन· कर्तेव [भवति]॥

त्रयो गुणाः पुरुषसयोगादिति। इमे गुणा अचेतना· कुर्वन्ति। पुरुषः सचेतनो न करोति। अनयोर्द्वयोः सयोगाद्गुणाश्चेतनावन्त इव[भवन्ति]। यथा

1. So Three eds. Other eds omit 'पुरुष'

2 = taojen. So GB. MV. has *bhiksu* and gives this ex. in explaining both *sāksitva* and *kaivalya* GB, like CHC cites the ex in connection with *mādhyasthya*. According to MV. *kaivalya* here means 'an impartial arbitrator'.

दग्धो घटोऽग्निना संयुक्त उष्ण, सलिलेन संयुक्तः शीतः । तथा त्रयो गुणाश्चेतनावता संयुक्ताश्चेतनावन्त इव कुर्वन्त्यध्यवसायम् । अत उक्तमचेतनाश्चेतनावन्त इवेति । [यद्] उक्त भवता लोकव्यवहारात् पुरुषः कर्ता इति । तमर्थं समादध्मः । त्रिगुणकर्तृत्वादुदासीन कर्तेव [भवती]ति । तत्संयोगादकर्ता कर्तेत्युच्यते । [1250, c 2] यथा कश्चिद्ब्राह्मणो भ्रमाच्चोरसंघमध्य प्रविष्टः । चोरे हन्तुं गृहीते सोऽपि सह हन्तु गृहीतः । चोरेण सह गमनात् चोरनाम लभते । तथा पुरुषोऽपि कर्त्रानुबद्धः लोकव्यवहारेणोच्यते पुरुष. कर्तेति[1] ॥ २० ॥

पर आह । प्रकृतिपुरुषौ केन हेतुना संयुक्तौ । आर्यया उत्तरमाह ।

पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।
पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः ॥ २१ ॥

Ch. पुरुषस्त्रिगुणदर्शनार्थी, प्रधानञ्च कैवल्यार्थम् ।
पङ्ग्वन्धवत्सयुक्तौ, इत्यर्थवशाल्लोकसर्गः ॥

पुरुषस्त्रिगुणदर्शनार्थीति । पुरुष एव मन्यते अहं त्रिगुणं प्रधान द्रक्ष्यामीति । अतः पुरुषः प्रधानेन सयुज्यते । प्रधान कैवल्यार्थमिति । [प्रधानमेवं मन्यते] अयं [2]तपस्वी पुरुषः केवलः ज्ञानदर्शनशक्तिमान् । तस्य कैवल्यं प्रापयिष्यामीति । तदर्थं प्रधानपुरुषौ सयुज्येते । [3]यथा राजा पुरुषेण सयुज्यते इमं पुरुष नियोक्ष्य इति । स पुरुषोऽपि राज्ञा सयुज्यते । राजा मे वृत्तिं दास्यतीति । अतो राजपुरुषयो सयोगोऽर्थवशात्सिद्ध । तथा प्रधानपुरुषयोः संयुक्तत्वमपि । पुरुषस्य दर्शनार्थं प्रधानस्य कैवल्यार्थं पङ्ग्वन्धवत्सयोगः ।

1. In this K MV GB and CHC agree in all respects including the illustration of thieves and that of jar

2. *hun-k'u.* So three eds Other eds read *yin-ku*

3. GB omits this ex

अत्र दृष्टान्तः । पुरा[1] किल वणिक्सार्थ उज्जयिनी प्रस्थितः चोरैरभिहतः पृथक् विश्लिष्टो जगाम । [तदा] एको जत्यन्धः एको जातिपङ्गुश्च सर्वजनोत्सृष्टावास्ताम् । अन्धः समन्ताच्चङ्क्रममाणः आसीनेन पङ्गुना दृष्टः । पङ्गुरपृच्छत् । कस्त्वमिति । अन्धः प्रत्यवदत् । अह जात्यन्ध· न जानामि मार्गं येन समन्ताच्चङ्क्रमे । त्वं पुनः कः । पङ्गु· प्रत्यवदत् । अहं जातिपङ्गु· मार्गदर्शनमात्रक्षमः असमर्थो गन्तुमिति । [जात्यन्धोऽवदत्] तस्मान्मम स्कन्ध उपविश । अह मार्गं नेतुं शक्नोमि । त्वं मम पन्थान दर्शय । इति । एव द्वौ पुरुषौ मिथ·संयोगेन [स्वा][2]धिष्ठानदेशमभ्यगच्छताम् । तयोः संयोगोऽर्थवशात् सिद्ध. । गत्वा च तौ [स्वा]धिष्ठानदेशं पृथक् पृथग् व्ययुज्येताम् । तथा पुरुष. प्रधानदर्शनकाल एव मोक्ष लभते । प्रधानमपि पुरुषस्य कैवल्य कृत्वा पृथङ्निवर्तते । अर्थवशाल्लोकसर्ग इति । पुरुषः अन्यदर्शनार्थं प्रधानं कैवल्यार्थं सयुज्येते । अय सयोगः लोक सृजति । यथा स्त्रीपुरुषोभयसंयोगात्पुत्र संभवति । तथा प्रधानपुरुषसंयोगो महदादि सृजति ।। २१ ।।

पर आह । संयोगो लोक सृजतीत्युक्तम् । अयं सर्गः पुनः कीदृशः । आर्ययोत्तरमाह ।

प्रकृतेर्महान् ततोऽहङ्कारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः ।
तस्मादपि षोडशकात्पञ्चभ्यः पञ्चभूतानि ।। २२ ।।

Ch प्रकृतेः क्रमेण जायते महान्, [ततः] अहङ्कार· [ततः] षोडशकः । षोडशके सन्ति पञ्च [तन्मात्राणि], तेभ्यः पञ्चभूतानि जायन्ते ।।

---

1. This anecdote is cited both in MV and GB., but with some differences The traveller's destination in MV is Pātaliputra CHC. agrees with GB. to some extent. Both of them narrate that the blind and lame go along with a company of travellers; while according to MV only the blind was travelling, and being separated from his own companions and wandering here and there met with a lame man accidentally.

2. (?) = *So-tsai*

प्रकृते: क्रमेण जायत इति । प्रकृतिरिति प्रधानं वा [1250, c 3] ब्रह्म वा बहुधात्मक [1]वाख्यायते । यदि क्रमेण जायते । तदा प्रकृतेर्मूलत्वान् नास्ति [अन्यद्] यतो जायेत । प्रकृतेर्महान् प्रथममुत्पद्यते । महानिति[2] बुद्धिर्वा सविित्तिर्वा विभुर्वा मतिर्वा प्रज्ञा वाख्यायते । यत्र महान् तत्र मति: । अतो महान् मतिरित्याख्यां लभते । ततो महतोऽहङ्कारो जायते । अहङ्कार[3] इति भूतादिर्वा वैकृतो वा तैजसो वाख्यायते । ततोऽहङ्कारात् षोडशक उत्पद्यते । षोडशक इति पञ्चतन्मात्राणि पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चकर्मेन्द्रियाणि मन इन्द्रियञ्च । पञ्चतन्मात्राणि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा:, इमे [4]पञ्चतन्मात्रात्मका: तन्मात्रशक्तयो वा । श्रोत्रत्वक्-चक्षुर्जिह्वाघ्राणानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि । वाक्पाणिपादोपस्थपायव: प्रञ्च कर्मेन्द्रियाणि । अथ षोडशक: अहङ्कारा[5]दुत्पद्यते । अत उक्तं महान् [तत·] अहङ्कार· [तत:] षोडशक इति । अथ षोडशके सन्ति पञ्च[तन्मात्राणि] तेभ्य· पञ्चभूतानि जायन्ते । [तत्र] शब्दतन्मात्रादाकाशमहाभूतमुत्पद्यते । स्पर्शतन्मात्राद्वायुमहाभूतमुत्पद्यते । रूपतन्मात्रात्तेजोमहाभूतमुत्पद्यते । रसतन्मात्राद् अम्महाभूतमुत्पद्यते । गन्ध-तन्मात्रात्पृथिवीमहाभूतमुत्पद्यते[6] । प्रकृतिविकृतिपुरुषान् त्रीन् धर्मान् दृष्ट्वा मोक्षो लभ्यते इत्यवोचम् ॥ २२ ॥

1 प्रकृति महान् ब्रह्म अव्यक्तं बहुधात्मक मायेति पर्याया —MV and GB. प्रकृति प्रधान कारणम् अव्यक्त गुणसाम्य तमोबहुलम् अव्याकृतमिति प्रकृतिपर्याया·–Jaya

2 महान् बुद्धि मति प्रज्ञा सवित्ति ख्याति चिति स्मृति आसुरी हरि· हर हिरण्यगर्भ इति पर्याया —MV महान् बुद्धि आसुरी मति ख्याति ज्ञान प्रज्ञा[इति] पर्याया. - GB महान् बुद्धि मति प्रत्यय उपलब्धि इति बुद्धिपर्याया —Jaya.

3 तस्येमे पर्याया वैकृत तैजस भूतादि अभिमान अस्मिता—MV GB gives the same omitting the last अहङ्कार सपर्णपणि(?) तत्पुरुष -पर्याया·—Jaya

4. Read '*wu*' for '*hsiang*' (Takak)

5. See note 2 on p 6 above

6 According to MV. these gross elements come from their respective fine elements adding to its own quality, other qualities of the previous fine elements each. Jaya and STK. follow the same.

पर आह । प्रकृतेर्महानुत्पद्यत इत्युक्तम् । महान् किंलक्षणकः । आर्ययोत्तरमाह ।

अध्यवसायो बुद्धिर्धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यम् ।
सात्त्विकमेतद्रूपं तामसमस्माद्विपर्यस्तम् ॥ २३ ॥

Ch· अध्यवसायो महानुच्यते धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यम् ।
सात्त्विकं रूपम्, अस्माद्विपर्यस्तं तामसम् ॥

अध्यवसायो महानुच्यत इति । को नामाध्यवसायः । यदुतायं स्थाणुः अय पुरुष इति । ईदृशी बुद्धिरध्यवसाय उच्यते । अध्यवसाय एव महानुच्यते । अय महानष्टाङ्गः । चत्वारि अङ्गानि सात्त्विकानि । चत्वारि तामसानि । सात्त्विकानि अङ्गानि यदुत धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यञ्चेति । धर्मः किंलक्षणः । यमनियमाः । [तत्र] [1]यमा· पञ्च । (१) अद्वेषः, (२) अचार्यसत्कारः, (३) अन्तर्बहिश्शौचम्, (४) अन्नपाननिग्रहः (५) अप्रमादः । नियमा अपि पञ्च । (१) अहिंसा, (२) अस्तेयम्, (३) सत्यवचनम्, (४) ब्रह्म-[125।]चर्यम्, (५) अशाठ्यम्[2] । [इमानि] दशविधानि साधनानि ।

1 According to MV. and GB the 5 yamas are *ahımsā, satya, asteya, brahmacarya* and *aparıgraha* and 5 nıyamas: *s auca, santosa, tapas 'svādhyāya* and *is'varapranidhāna.* MV. defines each of them. This is from Yogasūtra, so says GB. (*Pātañjale bhıhıtah*). Among the 5 yamas of CHC. No. 1 may be corresponding to niyama, *santosa* of MV. and GB. No. 2 to *īs varapvanıdhāna*, No 3 to *śauca*, and No. 4 to *tapas*. Among the 5 niyamas of CHC. the first four are the same as the first four yamas of MV. and GB Dr. Takakusu remarks here that the adoration of God, the 5th niyama of GB. is very improbable for the atheistic system of Sankhyā, and that therefore the Chinese enumeration has greater chances of being original than that of GB.

2. or अश्लाघनम्

अतो धर्म उच्यते । किं नाम ज्ञानम् । ब्राह्यं ज्ञानमाभ्यन्तरं ज्ञानमिति ज्ञानं द्विविधम् । [1]बह्यज्ञानं षड् वेदाङ्गानि । (१) शिक्षा, (२) व्याकरणम्, (३) कल्पः, (४) ज्योतिषम् (५) छन्दः (६) निरुक्तम्[2] । एतानि षड् विद्यास्थानानि [3]बाह्यमुच्यते । आभ्यन्तरज्ञानं त्रिगुणपुरुषान्तरोपलब्धि. । बाह्य-ज्ञानेन लौकिक लभ्यते । आभ्यन्तरज्ञानेन मोक्षो लभ्यते । कि वैराग्यम् । बाह्यमाभ्यन्तरञ्चेति वैराग्यं द्विविधम् । बाह्यमिति । धनानामर्जनरक्षणक्षयकाले क्लेशान् दृष्ट्वा रक्षणासक्तिहिंसे द्विविधदोषौ च दृष्ट्वा तद्दर्शननिमित्तं विरक्तो गृहात्प्रव्रजति । एवं विरक्तो न लभते मोक्षम् । तद्वैराग्यं बाह्यज्ञानेन लभ्यते । आभ्यन्तरवैराग्यमिति । विज्ञातपुरुषगुणभेदत्वा प्रव्रजितुमिच्छति । आभ्यन्तरज्ञान-पूर्वकं [यद्] वैराग्यं लभ्यते । तद्वैराग्यान् मोक्षं लभते । बाह्यवैराग्येण पुनः संसारे वर्तते । आभ्यन्तरवैराग्येण मोक्षं लभते । ऐश्वर्यमिति । ऐश्वर्यमष्टविधम् । (१) [4]अणिमा अत्यन्तशून्यवदवस्थितिः । (२) लघिमा अत्यन्त मनो-वत्सिद्धिः । (३) [महिमा] अकाशवद् अत्यन्तविभुत्वम् । (४) प्राप्तिः यथेष्टलाभः । (५) [ईशत्वं] त्रयाणां लोकानां मौलेश्वरत्वम् । (६) [प्राकाम्यं]

1. बाह्य वीणापणवगन्धर्वचित्रकथागणितव्याकरणशास्त्राणि— MV.
2. GB. adds पुराणानि न्यायमीमासाधर्मशास्त्राणि च ।
3. Thiee eds iead बाह्यज्ञान.
4 MV enumerates the supernatuial poweis thus, *animan, laghiman, gariman, mahiman, prāpti prākāmya, iśitva: vaśitva* and *yatrakāmāvasāyitva* which make the total 9, and defines none of them GB, enumerates the same omitting *gariman* and defines them all Jaya also omits *gariman* and gives the last as *yatrakāmāvaśāyitva, avaśāyitva* meaning *avasthāyitva* *STK includes* both *gariman* and *kāmāvasāyitva.* in the list

The statement of STK yacca kāmāvasāyitvam, *sā satyasankalpatā*, leads one to suspect whether he meant to bring it under any of the last 3 powers. We may amend the text *yacca kāmāvasāyitva* as *yacca yatra kāmā.* Vyāsa in his Yogabhāsya III 45, gives 8 powers omitting *gariman.*

यथेच्छं युगपद्विषयोपभोगक्षमत्वम् । (७) [वशित्व] अपारतन्त्र्यबन्ध·, त्रिलोकसत्त्वानामात्मानुसारेणाज्ञाकरणे प्रेरणम् । (८) यथाकामावस्थायित्व, यदुत यथाकालं यथादेश यथाचित्तं च वृत्तिलाभ. । एते चत्वारो धर्मा· सात्त्विकलक्षणा· । सत्वमुत्कट चेद् रजस्तमसी अभिभवति । अस्मिन् समये पुरुषः सत्त्वबहुलत्वाद् धर्मादीन् चतुरो गुणान् लभते । इदं सात्त्विकरूपम् । अस्माद्विपर्यस्त तामसमिति । धर्मादिचतूरूपविपर्यस्ता· (१) अधर्मः (२) अज्ञानं (३) संरागित्वम् (४) अनैश्वर्यम् । इमे चत्वारो धर्मास्तामसलक्षणाः । एव चत्वारि सात्त्विकानि चत्वारि तामसानि अङ्गानि यदि महता संयुज्यन्ते । तदा महानष्टाङ्ग· । विकारकालेऽयं पूर्वजश्च ॥ २३ ॥

[इति] सुवर्णसप्ततिशा[स्त्रे] पूर्वखण्डः ॥[1]

---

1 Here we find in the body of the text a long note added by the editors of the Kao-li-edition upon which the present edition of Suvarṇasaptati Śāstra (Chinese translation) is based. See foot-note 1 on p. 1345 Chin Trip. Vol. 54. Dr. H. Ui writes in his letter to me to the effect that the first part of the note is an extract from the *Kai-yuan-lu.* It may be translated thus. According to *Kai-yuan-lu* (Nanjo's No. 1485) another name [of the Suvarṇasaptati Śāstra] is Śānkhya Sāstra. It is called [either 3 fasciculi] or 2 fasciculi

The above named Śāstra was composed by the Sage Kapila, a Tirthika. It explains 25 principles (tattvas), and [therefore] it is called Number-science It is the same Kapila Śāstra mentioned [occasionally] in the Sūtras [of the Buddhists].

Again the two catelogues *Chan-fan* and *Nei-tien lu* mention (lit. have) Suvarṇasaptati, 3 fase. among the translations by Paramārtha and the Sānkhya Śāstra 3 fase. too. The mentioning (or enumerating) of the two catalogues is incorrect. Dr. H. Ui was kind enough to tell me that the two catalogues mentioned in the note above as *Chan-fun* and *Nei tien-lu* are the Li-tâi-sân-pao-ei, compiled by *Fie-chan-fan* and the *Ta-than nei-tien-lu* complied by Tao-suen respectively (Nanjio's Nos. 1504 and 1483).

[1251, c. 2] [अथ] सुवर्णसप्ततिशा[स्त्रे] [1]मध्यमखण्डः ।

पर आह । महानुक्तः अहङ्कारलक्षणं किम् । आर्ययोत्तरमाह ।

अभिमानोऽहङ्कारस्तस्माद्द्विविधः प्रवर्तते सर्गः ।
ऐन्द्रिय एकादशकस्तन्मात्रपञ्चकश्चैव[2] ॥ २४ ॥

The second half of the note which is added by the editors of Kao-li-edition themselvss may be translated.

"This Śāstra and Vaiśesika Daśapadārtha Śāstra are not Buddha's teachings.

Among the schools of Tirthikas the Sānkhya and Vaiśesika are superior With a view to make one who (wishes to) learn widely and refute fully (every) incorrect view and reveal the truth (of Buddhism) know minutely the doctrine of schools other than (Buddhism) translations (of these two works) were issued. In order to prevent to be lost and not to preach, (these two works) were admitted into the Canon". It is to be noted that the Vaiśesika Daśapadārtha mentioned above is the same work translated by Dr. H. Ui under the title 'Vaiśeṣika philosophy'. The term Sānkhya in the first half of the above note is transliterated as *seng-chia*. Ui says this is incorrect'. It is usually *Sangha*. The correct transliteration is *seng-chieh*, so in the *Kai-yuan-lu*.

1. Three eds add : तीर्थिककपिलकृते·

2. So MV. GB. reads in the second line : एकादशकश्च गण. तन्मात्र. पञ्चकश्चैव. STK. and Jaya read similarly with the modification तन्मात्र(त्रा)पञ्चक. Bhattotpala reads like MV. with the modification ऐन्द्रियमेकादशकम् (*See*. Sānkhyakārikā ed. by S. S. S Sastri, 1935. Appendix). Paramārtha seems to read the last word 'तन्मात्र भूतपञ्चकः'. But this reading is certainly incorrect according to STK. which explains that *eva* in the verse is intended to exclude an evolution from *ahankāra* of other than the two varieties of *aindriya* and five *tanmātras*.

Ch अहङ्कारोऽभिमान॰ तस्माद्द्विविधः सर्गः [प्रवर्तते] ।
(१) एकादशक ऐन्द्रियः (२) तन्मात्रपञ्चको महाभूतपञ्चकश्च ॥

अहङ्कारोऽभिमान इति । अहङ्कारस्य किं लक्षणम् । यन् मम शब्दः, मम स्पर्शः, मम रूपं मम रसः मम गन्धः मम पुण्यगुण॰ प्रिय इत्येवमभिमानोऽहङ्कार आख्यायते । तस्माद्द्विविधः सर्गः [प्रवर्तते] इति । तस्मादहङ्काराद्द्विविधो विकारः प्रवर्तते । को द्विविधः । (१) एकादशक ऐन्द्रियः (२) तन्मात्रपञ्चको महाभूतपञ्चकश्च । एकादशेन्द्रियाणां पञ्चतन्मात्राणां नामानि प्रागुक्तानि ॥ २४ ॥

अहङ्कारलक्षणमुक्तम् । [1]अहङ्कारस्त्रिविधः । को धर्मः [2]प्रत्येकमुत्पद्यते । आर्ययोत्तरमाह ।

सात्त्विक एकादशकः प्रवर्तते वैकृतादहङ्कारात् ।
भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम् ॥ २५ ॥

Ch एकादशकः सात्त्विको वैकृतादहङ्कारात्प्रवर्तते ।
भूतादेस्तामसस्तन्मात्रः प्रवर्तते तैजसादुभयं प्रवर्तते ॥

एकादशकः सात्त्विको वैकृतादहङ्कारात्प्रवर्तत इति । बुद्धौ सत्त्वमुत्कटञ्चेत्, तदा अहङ्कारं जनयति । रजस्तमसी अभिभवति । सोऽहङ्कारः [3]सात्त्विकः । आर्या वैकृतं नाम [तं] वदन्ति । अथ वैकृतोऽहङ्कार एकादशेन्द्रियाण्युत्पादयति । कथं ज्ञायते । तानि सत्त्वबहुलानि लघुप्रकाशविशुद्धानि स्वविषयग्रहणसमर्थानि । अतस्तान्येकादश सात्त्विकानि इत्युच्यन्ते । भूतादेस्तामसस्तन्मात्रः प्रवर्तत इति ।

---

1. Three eds. add द्विविध

2. lit. एकमनुसृत्य

3. According to MV. and GB. *ahankāra* becomes *sāttvika* when the guṇa, *sattva* is prominent in it and other guṇas, *rajas* and *tamas* are subordinate, *tāmasa* when *tamas* is prominent and other 2 guṇas subordinate, and *rājasa* when *rajas* is prominent and other 2 guṇas subordinate.

महति तम उत्कटश्चेत्, तदा अहङ्कारमुत्पादयति । सत्त्वरजसी अभिभवति । अयमहङ्कारस्ता[1]मस । अत अर्या भूतादि नाम[तं] वदन्ति । अयमहङ्कार· पञ्चतन्मात्राण्युत्पादयति । अतः पञ्चतन्मात्राणि पञ्चमहाभूतानि च सर्वाणि तामसजातीयानि । तैजसादुभय प्रवर्तते । इति । महति रज उत्कटश्चेत्, तदा अहङ्कारं जनयति । सत्त्वतमसी अभिभवति । सोऽहङ्कारो [1251, c 3] रा[1]जसः । अत आर्याः [तस्य] तैजसमिति नाम व्यवस्थापयन्ति । अयमहङ्कार उभयमुत्पादयति । एकादशेन्द्रियाणि पञ्चतन्मात्रादीनि चोत्पादयति । सात्त्विक-वैकृतिकोऽहङ्कार इन्द्रियाणामुत्पादकस्तैजसमहङ्कारं सहायं गृह्णाति । कथमेवम् । तैजसः सक्रियत्वेन विकृत. । सात्त्विकः निष्क्रियत्वेन विकृतः । [अत·] अहङ्कारो यदा एकादशेन्द्रियाण्युत्पादयति । अवश्यं तैजसमहङ्कारं सहायं गृह्णाति । भूताद्यहङ्कारो यदा पञ्चतन्मात्राणि [2]पञ्चमहाभूतानि चोत्पादयति । अवश्य तैजसमहङ्कारं सहायं गृह्णाति । कथमेवम् । तामसाहङ्कारस्य निष्क्रियत्वात् तैजसस्य सक्रियत्वात् । एव तैजसोऽहङ्कार एकादशेन्द्रियाण्युत्पादयति पञ्चतन्मात्राणि चोत्पादयति । अत उक्तं तैजसादुभयं प्रवर्तत[3] इति ॥ २५ ॥

पर आह । सात्त्विक एकादशेन्द्रियाण्युत्पादयतीत्युक्तम् । कान्येकादशेन्द्रियाणि । आर्ययोत्तरमाह ।

बुद्धीन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षूरसननासिकाख्यानि ।[4]
वाक्पाणिपादपायूपस्थान् कर्मेन्द्रियाण्याहुः ॥ २६ ॥

---

1. Lit तम अनुसृत्य·

2. That *ahankāra* gives rise to the 5 gross elements is quite contrary to the classical Sānkhya and even to CHC's own statement made on the verses 3 and 15.

3. The same process of evolution is referred to in the Suśruta, Sutras. 1, 4.

4. So MV. STK. and Jaya read चक्षुः श्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानि । GB.: चक्षु .. रसनस्पर्शनानि.

Ch· श्रोत्रं त्वक् चक्षूरसनं नासिका, इमानि पञ्च बुद्धीन्द्रियाख्यानि ।
वाक् पाणिः पादः पायुरुपस्थः [इमानि] पञ्च कर्मेन्द्रिय[ाख्यानि] ॥

श्रोत्रं त्वक् चक्षूरसनं नासिका, इमानि पञ्च बुद्धीन्द्रियाख्यानि इति । कथमुच्यते [बुद्धी] न्द्रियमिति । तानि पञ्च शब्दरूपादिग्रहणसमर्थत्वाद् बुद्धीन्द्रियाणि नाम उच्यन्ते । वाक् पाणिः पादः पायुरुपस्थः [इमानि] पञ्च कर्मेन्द्रिया-[ख्यानि] इति । कथमुच्यते कर्मेन्द्रियमिति । भाषणादिवृत्तीरिमानि पञ्च कुर्वन्ति । तस्मात्पूर्वाचार्यैः पञ्च कर्मेन्द्रियाणीति नाम व्यवस्थापितम् । पर आह । एषां दशेन्द्रियाणां कीदृश्यः स्ववृत्तयो भवन्ति । श्रोत्रेन्द्रियं शब्दतन्मात्रादुत्प[1]न्नमकाशमहाभूतसजातीयम् । अतः केवलं[2] शब्द गृह्णाति । त्वगिन्द्रियं स्पर्शतन्मात्रादुत्पन्नं वायुमहाभूतसजातीयम् । अतः केवलं स्पर्शं गृह्णाति । चक्षुरिन्द्रियं रूपतन्मात्रादुत्पन्नं तेजोमहाभूतसजातीयम् । अतः केवलं रूपं गृह्णाति । रसनेन्द्रियं रसतन्मादुत्पन्नमम्महाभूतसजातीयम् । अतः केवलं रसं गृह्णाति । नासिकेन्द्रियं गन्धतन्मात्रादुत्पन्नं पृथिवीमहाभूतसजातीयम् । अतः केवलं गन्धं गृह्णाति । [एवं] पञ्चकर्मेन्द्रियाणां पञ्च वृत्तय· सन्ति । वागिन्द्रियं बुद्धीन्द्रियसयुक्तं नामपदव्य[3]ञ्जनानि वक्तुं शक्नोति । पाणीन्द्रियं बुद्धीन्द्रियसंयुक्तमादानधारणादिकर्माणि सुष्ठु कर्तुं शक्नोति । पादेन्द्रियं बुद्धीन्द्रियसंयुक्तं समनिम्नोन्नतमार्गे क्रमितुं शक्नोति । उपस्थेन्द्रियं बुद्धीन्द्रियसयुक्तमानन्दयति पुत्रञ्च जनयति । पाय्विन्द्रियं बुद्धीन्द्रियसंयुक्त पुरीप मलञ्चोत्सृजति । एतदर्थं दशेन्द्रियाण्युच्यन्ते ॥ २६ ॥

पर आह । कीदृशं मन इन्द्रियम् । आर्ययोत्तरमाह ।

---

1 See page 6. Foot-note No. 2

2. Thiee eds. omit केवल.

3. Read ' wen ' for wei (Takak.)

उभयात्मकमत्र मनः संकल्पकमिन्द्रियञ्च साधर्म्यात् ।
गुणपरिणामविशेषान्नानात्वं ग्राह्यभेदा[1]च्च ॥ २७ ॥

Ch. संकल्पक मन इन्द्रियमुभयविधमुच्यते ।
गुणपरिणामविशेषाद्ग्राह्यभेदाच्च नानात्वम् ॥

[1252] संकल्पकं मन इन्द्रियमुभयविधमुच्यत इति । मन इन्द्रियमुभयविधं सकल्पात्मकम् । कथमेवम् । इदं मन इन्द्रियं यदा बुद्धीन्द्रियेण संयुक्त, तदा बुद्धीन्द्रियमित्याख्यायते यदा कर्मेन्द्रियेण सयुक्तं तदा कर्मेन्द्रियमित्याख्यायते । कस्मात् । यस्माद् इदं मन इन्द्रियं बुद्धीन्द्रियवृत्तिं संकल्पयति । कर्मेन्द्रियवृत्तिं च संकल्पयति । यथा[2] एकः पुरुषः कदाचित्कर्मकर उच्यते । कदाचित्प्रवक्ता । एवं मन इन्द्रियमपि । इदं मन· कथमिन्द्रियमुच्यते । [तद्धि] दशेन्द्रियसधर्म । दशेन्द्रियाणि वैकृतादहङ्कारादुत्पद्यन्ते । एवं मन इन्द्रियमपि । दशेन्द्रियसमवृत्ति च । यद् दशेन्द्रियाणि कुर्वन्ति, [तत्] मन इन्द्रियमपि समं करोति । तस्मादिन्द्रियमिति नाम लभते । पर आह । इन्द्रियाणां वृत्तयः प्रत्येकं विलक्षणाः, मन-इन्द्रियस्य प्रतिनियता वा न वा । उच्यते । यः संकल्पः सैव तस्य [3]वृत्तिः । तद्यथा[4], कश्चित्पुरुषः कुत्रचित्प्रदेशे धनमन्नं वास्तीति शृण्वन् मनसि वदति अहं तत्र गत्वा अन्नं ततो लाभञ्च लप्स्ये इति । एतादृशसकल्पो मन इन्द्रियस्य प्रतिनियता वृत्तिः । उत्पत्तिसाम्याद्वृत्तिसाम्यात् संकल्पवृत्तिप्रतिनियमाच्च तदिन्द्रियमित्याख्यायते ।

---

1. So MV. CHC. has बाह्यभेदाच्च GB. STK Jaya and Candrıkā बाह्यभेदाश्च. Bhattotpala reads the fiıst lıne. सकल्पकमत्र मन तच्चेन्द्रियमुभयथा समाख्यातम् (See S. S S Sastıı Sāṅkhya karıkā, Appendıx). Thıs reading agrees almost wıth Paramārtha's.

2. यथा देवदत्तो गोपालमध्ये स्थितो गोपालत्व कुरुते । मल्लमध्ये स्थितो मल्लत्वं कुरुते MV. GB. has no ex. here.

3. lıt. सकल्प एव तस्य वृत्ति । Three eds. सकल्पस्तु etc.

4. There is no ıllustration ın MV. and GB. This illustration ın an improved form ıs found in Kamalaśilā's Tatt. pañ. p. 16 and also in Guṇaratna's commentary, p. 101. (B I. ed.)

तस्मादिन्द्रियाण्येकादशविधान्येव । पर आह । इन्द्रियाणामेकादशानामेषां कःकर्ता । यद्युच्यते कथमयं संशय इति । आचार्याणां प्रतिपत्तिवैषम्यात् । केचिदाहुः । पुरुषकृतानीति । केचिदाहुः । ईश्वरकृतानीति । केचिदाहुः । [स्व] भावकृतानीति । एवमादिप्रतिपत्तयः प्रत्येकं विषमाः । अतो मम शङ्का जाता । एषु इन्द्रियविषयेषु एकादशविधानि [इन्द्रियाणि] नियमेन सचेतनात्प्रवर्तन्ते । कथमेवं ज्ञायते । इमान्येकादशेन्द्रियाणि एकादशविषयग्रहणसमर्थानि । प्रधानमहदहङ्काराणामचेतनत्वात्तत्सामर्थ्यं न युज्यते ॥ लोकायतशास्त्र[1] उक्तम् ।

[येन][2] शुक्लीकृता हंसाः शुकाश्च हरितीकृताः ।
मयूराश्चित्रिता [येन] स नो वृत्ति विधास्यति ॥ इति ।

इदं लोकायतिकवचनम् । अतो ममेदानीं संशयः कस्मादेकादश [इन्द्रियाणि] प्रवर्तन्ते । उच्यते । अस्मिन् शास्त्रे न पुरुष कर्ता । नापीश्वरः कर्ता । [स्व] भावो नामातिरिक्तो धर्मो नास्ति । तस्माद्भवतोक्तः [पुरुषादिः] नैकादशेन्द्रियाणि जनयति । पर आह । तथा चेत् को धर्मो जनकः । उत्तरमाह । गुणपरिणामविशेषाद्बाह्यभेदाच्च नानात्वम् । त्रयो गुणा अहङ्कारस्थाः पुरुषार्थवशादेकादशेन्द्रियाणि परिणमन्ति । कः पुरुषार्थः । इमे एकादश बाह्यविषया बहवः विषमाश्च । यद्येकमिन्द्रियं प्रवर्तेत । न सर्व[विषय] ग्रहणसमर्थं स्यात् । तस्मात्प्रवर्तन्ते एकादशेन्द्रियाणि प्रतिनियतं च विषयान् गृह्णन्ति । अत एकादशेन्द्रियाणि विभक्तानि नाना च । अथ भवान् वदति अचेतनो न बहून् जनयितुं शक्त इति । नैतद्युज्यते । अचेतनस्य [1252, c. 2] बहुशक्तिदर्शनात् । वक्ष्यति ह्यस्मिन् शास्त्रे ।

1. Three eds. लोकायतशास्त्रे लोकायतिकपण्डित आह.

2. According to Chinese· [य.] हंसं शुक्लं जनयति, शुकं हरितं जनयति, मयूरं चित्रं जनयति, आत्मापि तस्माज्जायते । This verse is again quoted *ad.* ver. 61 where we have करोति for जनयति and in the last quarter अयं हेतुरसज्जन्म (or प्रवृत्तिं) करोति.

वत्स[1]विवृद्धिनिमीत्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य ।
पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य ॥ इति ।

Ch: वत्सविवृद्धिनिमित्तं अज्ञगौः क्षीरं प्रवर्तते ।
पुरुषविमोक्षनिमित्तं अज्ञं तथा इन्द्रियं प्रवर्तते[2] ॥

अतस्त्रयो गुणा अचेतना एकादशेन्द्रियाणि जनयितुं शक्ताः । पर आह् । जानीम एकदशेन्द्रियाणि अहङ्कारादुत्पन्नानीति । एषामेकादशेन्द्रियाणां विभिन्नः स्थाननिक्षेपः केन कृतः । चक्षुरुच्चैः स्थितं विप्रकृष्टरूपालोकनक्षमम् । श्रोत्रं प्रत्येकमेकस्मिन् पार्श्वे [स्थितं] दूरशब्दश्रवणक्षमम् । घ्राणमेकत्र निविष्टं प्राप्यगन्धं गृह्णाति । रसनं मुखमध्यनिविष्टमागतं रसं गृह्णाति । त्वगिन्द्रियमन्तर्बहिर्निविष्ट सर्वं स्पर्शाज्जानाति । वाक् मुखमध्यनिविष्टा नामपदव्यञ्जनान्युच्चारयति । पाणी वामदक्षिणयोस्स्थितावादानधारणसमर्थौ । पादौ नीचावयवसंनिविष्टावूर्ध्वमधः क्रामतः । मिथुनेन्द्रियमन्यदर्शनपरिहारार्थं गुह्यप्रदेशे निविष्टमुत्सर्गानन्दजननसमर्थम् । मन इन्द्रियमनियतप्रदेश संकल्पवृत्तिं करोति[3] । तेषामिन्द्रियाणां स्थाननिक्षेपः केन कृतः । किं पुरुषकृतः । ईश्वरकृतः[4] । कि वा[स्व] भावेनातिरिक्तकारणेन कृतः । समाधीयते । अस्मिन् शास्त्रे पुरुषोऽपि न कारणमुच्यते । ईश्वरोऽपि न कारणम् । प्रधानं मुख्यं कारणम् । प्रधानं त्रिगुणानहङ्कारञ्च सृजति । अहङ्कारश्च पुरुषार्थमनुसृत्य प्रवर्तते । एभिःत्रिभिर्गुणैः इन्द्रियाणि स्थाने निक्षिप्तानि । अत उक्तं गुणपरिणामविशेषाद्बाह्यभेदाच्च नानात्वमिति । संनिकृष्टविप्रकृष्टवृत्तीनामिन्द्रियाणां द्वावर्थौ, (१) [5]हेयपरिहारः[6] (२) शरीरसंरक्षणम् इति । हेयपरिहार इति । विप्रकृष्टदर्शनं विप्रकृष्टश्रवणं हेयपरिहाराय । शरीरसंरक्षणमिति । [अष्टेन्द्रियाणि] अष्टविषयानिन्द्रिदेशं प्राप्ता-

1. v. ver. 57 below.
2. This line in three eds. reads : अज्ञमिन्द्रियं प्रवृत्य प्रकाशते.
3. Three eds. 'hsing' अभिसंस्करोति.
4. Ibid. कृत is omitted.
5. Ibid : दुःखपरिहारः
6. lit.—रार्थः,—णार्थः

नुपलभन्ते स्वशरीरसंवर्धनपालनाय[1] ॥ २७ ॥

पर आह । एतान्येकादशेन्द्रियाणि कां वृत्तिं कुर्वन्ति । आर्ययोत्तरमाह ।

रू[2]पादिषु पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते वृत्तिः ।
वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दास्तु पञ्चानाम् ॥ २८ ॥

Ch रूपादिविषयालोचनमात्रं पञ्चबुद्धीन्द्रियाणां वृत्तिः ।
वचनादानविहरणानन्दोत्सर्गाः पञ्चकर्मेन्द्रियाणां वृत्तिः ॥

रूपादिविषयालोचनमात्रं पञ्चबुद्धीन्द्रियाणां वृत्तिरिति । चक्षूरूपं केवलमालोचयति । इयमेव चक्षुषो वृत्तिः । केवलमालोचयति न तु संकल्पयति धारयति आददाति वा । तथावशिष्टानामपीन्द्रियाणाम् । पृथक् पृथक् स्वविषये प्रकाशमात्रं तेषां वृत्तिः । बुद्धीन्द्रिय विषयप्रकाशनसमर्थम् । कर्मेन्द्रियमुपभोग्यादानक्षमम् । बुद्धीन्द्रियवृत्तिरुक्ता । अथोच्यते कर्मेन्द्रियवृत्तिः । [वचनेत्यादि] । वचनं भाषणं वागिन्द्रियगोचरः । आदानं पाणिगोचरः । विहरणं क्रमणं पादगोचरः । आनन्दः पुत्रोत्पत्तिश्च उपस्थगोचरः । उत्सर्गः विसर्गः पायुगोचरः । इति कर्मेन्द्रियवृत्तय उक्ताः ॥ २८ ॥

अथ वक्ष्यन्ते महदहङ्कारमनसां वृत्तय्यः ।

स्वालक्षण्या[3] वृत्तिः त्रयस्य सैषा भवत्यसामान्या ।
सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च ॥ २९ ॥

Ch: त्रयस्य स्वलक्षणं वृत्तिः, त्रयोदशानामसामान्या ।
[1252, c 3] इन्द्रियाणां सामान्यवृत्तिः प्राणाद्याः पञ्च वायवः ॥

---

1. These 2 objects of *indriyas* are not mentioned in MV. and GB

2. STK and Jaya शब्दादिषु

3. So MV and GB. STK. Jaya and Candrikā. स्वालक्षण्यं, etc

महतो वृत्तिरध्यवसायः[1] । अभि[2]मानमहङ्कारस्य लक्षणम् । तल्लक्षणमेवाहङ्कारस्य वृत्तिः । संकल्पो मनसो लक्षणम् । तल्लक्षणमेव मनसो वृत्तिः । त्रयोदशानामसामान्येति । दशेन्द्रियाणां पृथक् पृथक् गोचराणि महदहङ्कारमनसां पृथक् पृथक् लक्षणानि कृतानि । अत [स्त्रयोदशाना] मसामान्या वृत्तिरुक्ता । इन्द्रियाणां सामान्यवृत्तिः प्राणाद्याः पञ्च वायव इति । यद्युच्यतेऽसामान्यवृत्तित्वम् । [3]सुतरां ज्ञायते सामान्यवृत्त्या भवितव्यमिति । असामान्यवृत्ति र्यथा नृणां प्रत्येकमेका[4]स्त्री । सामान्यवृत्ति र्यथा बहुपुरुषाणामेका साधारणी दासी । [इन्द्रियाणां] का साधारणी वृत्तिः । यत् पञ्चविधा वायवः । (१) प्राण (२) अपान (३) उदान (४) व्यान (५) समानाः[5] । एते पञ्च वायवः सर्वेन्द्रियाणां सामान्यवृत्तिः । प्राणवायुरिति । मुखनासिकमस्य मार्गः । बाह्यविषयग्रहणमस्य वृत्तिः यदुत अहं तिष्ठामि अहं गच्छामि इति । अयमेव तद्व्यापारः । पर आह । अयं प्राणः कतमस्येन्द्रियस्य व्यापारः[6] । उच्यते । त्रयोदशेन्द्रियाणामयं साधारणो व्यापारः । यथा[7] पञ्जरे

---

1. lit. मननम्.

2. lit. अहंभाव

3. Three eds. अवश्यम्.

4. कुलस्त्रीस्थानीया—MV. GB. has no example here.

5. MV. gives the last 2 vital airs in the reverse order; *samāna vyāna.* GB. and STK. give the last three in different order; *samāna udāna vyāna.* Jaya's order: *vyāna udāna samāna*

6. lit. —र्यं व्यापारयति.

7. MV. illustrates thus: 'Suppose in a royal house the parrots in a cage knowing the food supplied to them by some body move towards it, then the cage also moves The motion of the cage is due to all parrots moving Similarly the motion of *prāṇa* air is common to all organs'. We may gather from this that he compares the *prāṇa* air with the cage and organs with parrots. But GB. like CHC. explains that the *prāṇa* air causes the motion of all organs like a parrot in a cage.

शुकः । शुकचलनात् पञ्जरं चलति । तथा इन्द्रियाण्यपि । प्राणवायुचलनात् त्रयोदशेन्द्रियाणि सर्वाणि चलन्ति । तस्मात्त्रयोदशेन्द्रियाणां साधारणो व्यापार । अपानवायुरिति । भयकर्म दृष्ट्वा सद्यस्ततोऽपसरति । अयं वायु र्बहुलश्चेत्, तदा पुरुषोऽवलीनो भवति । उदानवायुरिति । [अनेन] पुरुष पर्वतमारुरुक्षति । [मन्यते च] अहमुत्कृष्टो नान्य एवमिति । अहमेतत्करणसमर्थ इति । अयं वायु र्बहुलश्चेत, तदा पुरुष उद्धतो भवति । यदहमुत्कृष्ट अहमाढ्य इत्यादि । इयमुदानस्य वृत्तिः । व्यानवायुश्शरीरं व्याप्नोति । अन्ते च शरीरं मुञ्चति । अयं वायुर्यदि बुहुलः, तदा पुरुषो नान्य हित्वा[1] रमते । अय वायुर्यदि किञ्चित् किञ्चत् मुञ्चति । [तदा] अङ्गानि मृतवद्भवन्ति । अत्यन्तमोचनश्चेत् ततो मरणम् । समानवायुर्हृद्देशे तिष्ठति । [आहार] समानयनसमर्थः । सैव तस्य वृत्तिः । अय वायुर्यदि वहुलः । पुरुषो लुब्धो भवति । धनं मृगयते । सहचरीश्च मृयते । इमाः पञ्चप्राणवृत्तयस्त्रयोदशेन्द्रियकृताः ॥ २९ ॥

त्रयोदशेन्द्रियाणामेषामसामान्या[2] [सामान्या] च वृत्तिरुक्ता । इदानीं युगपद्वृत्तिः क्रमशो वृत्तिश्च वक्ष्यते । आर्यया तामाह ।

युगपच्चतुष्टयस्य हि वृत्तिः क्रमशश्च तस्य निर्दिष्टा ।
दृष्टे तथाप्यदृष्टे त्रयस्य तत्पूर्विका वृत्तिः ॥ ३० ॥

Ch: बुद्ध्यहङ्कारमनसामिन्द्रियस्य च युगपत्क्रमशो वा वृत्तिः ।
दृष्टादृष्टविषययोस्त्रयस्य वृत्तिरिन्द्रियपूर्विका ॥

बुद्ध्यहङ्कारमनसामिन्द्रियस्य च युगपत्क्रमशो वा वृत्तिरिति । रूपदर्शने युगपन्महदहङ्कारमनश्चक्षुरिन्द्रियाणि सह प्रवृत्तानि एक प्रमेयं गृह्णन्ति । यथा चक्षुस्तथावशिष्टानीन्द्रियाण्यपि । युगपच्चत्वारि सह प्रवर्तन्ते । एकं प्रमेयं सम गृह्णन्ति ।

1. अत्यन्तमन्येन विना रमते—MV.

2. Chinese text reads *pu-kung-chi-shih*. It would be better to read. *pu-kung-chi-kung-shih*

क्रमशो वृत्तिः, यथा कश्चि[1]त् पथि गच्छन् हठादुन्नतं वस्तु किञ्चित् दृष्ट्वा तदा उत्पन्नसंशयो भवति । स्थाणुर्वा पुरुषो वा इति । यदि शकुनिसमवायं पश्यति [1253] वेणुवल्लय वा हरिणं वा समीपे पश्यति । तदा बुध्यते । अयं स्थाणुरिति । यदि चलं वस्त्रं पश्यति, यदि वाकुञ्चनं प्रसारणञ्च पश्यति । तदा बुध्यते अयं पुरुष इति । एवं बुद्ध्यहङ्कारमनइन्द्रियाणां क्रमशो वृत्तिः । यथा चक्षुर्दर्शनम् । तथा श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यपि क्रमिकानि ज्ञेयानि । दृष्टादृष्टविपर्ययोस्त्रयस्य वृत्तिरिन्द्रिय-पूर्विकेति । दृष्टे धर्मे त्रयस्येन्द्रियाश्रया क्रमशो वृत्तिरुक्ता । इदानीमदृष्टेऽपि धर्मे त्रयस्येन्द्रियाश्रया वृत्ति र्वक्ष्यते । यथोक्तं गाथायाम् ।

युगावसानसमये भविष्यति यथा जनः ।
कुदृष्ट्याचारतो बुद्धधर्मसघापवादकः ।
विकरिष्यति दुष्टःसन् पितृज्ञातिसुहृज्जनान् ।
चतस्रो दुर्गती[2]र्गत्वा नयिष्यति परानि[3]ह ॥

यथानागते तथा तीतेऽपि श्रोत्रेन्द्रियाश्रया क्रमशो वृत्ति र्धर्मत्रयस्य । एवं त्रिविधधर्मो बाह्येन्द्रियपूर्वकः प्रवर्तते ॥ ३० ॥

पर आह । त्रयोदशेमानि करणानि अचेतनानि यदि पुरुषेण ईश्वरेण वा नाधिष्ठितानि । कथं पृथक् पृथग् गृह्णन्ति स्वविषयम् । आर्ययोत्तरमाह ।

स्वां स्वां प्रतिपद्यन्ते परस्प[4]राकूतहेतुकां वृत्तिम् ।
पुरुषार्थ एव हेतु र्न केनचित्कार्यते करणम् ॥ ३१ ॥

---

1 This illustration is found both MV. and GB.

2 lit अपात्रत्र.

3 These 2 verses are not found in MV and GB Takakusu notes that the mention of Ratnatraya is curious, and the Japanese commentators say that this verse is not Buddhistic.

4 or अन्यानुत्पन्नाम्. Takakusu remarks that Paramārtha seems to have ill understood '*parasparākūta*' 'mutual impulsion', he says just the contrary Though Paramārtha does not

Ch: त्रयोदशकमन्येन विना[1] स्वां वृत्तिं कुरुते ।
पुरुषार्थे [एव] हेतु र्नान्येन कार्यते करणम् ॥

त्रयोदशकमन्येन विना स्वां वृत्तिं कुरुत इति । शास्त्रेऽस्मिन् ईश्वरः पुरुषश्च न कर्तेत्युक्तं प्राक् । अतस्त्रयोदश करणानि यथास्वविषयं स्वयं कुर्वन्ति नान्येन । यथा[2]कश्चिद्ब्राह्मणो ब्रह्मचारी शृणो[3]ति कुत्रचित्प्रदेशे वेदाचार्योऽध्यापयति यथेष्टमधीयानान् । इति । [अध्यवस्यति] [4]अहमवश्यं तत्र गत्वा अध्येष्ये इति । अयमेव महत्कृतोऽध्यवसायः । अहङ्कारो महदाकूतमुपलभ्य एव मन्यते । सर्वे ब्राह्मणा विद्यमानान्युपकरणानि संचिन्वते । अहं सर्वं नीत्वा गमिष्यामि तत्र गत्वा [मम] हृदयं मा शिथिलं भवतु । इति । मनोऽहङ्काराकूतमुपलभ्येमं संकल्पं करोति ।

---

translate it clearly in the verse, he explains it fully in the commentary. So it is improbable that he has ill understood the text. He might have taken the negative side of the text '*parasparākūta hetuka*' which in fact denies through positive method the ultimate cause such as Iśvara, of organs functioning apart from *purusārtha*; though this denial is stressed upon in the whole of the second line, because it is very important from the viewpoint of Sankhyas and Buddhists. Were the organs to act themselves for the sake of Purusa, they are to do so only through the impetus of the mutual impulsion. In this way the 'mutual impulsion is understood in affirming that the organs function themselves for Purusa's sake. If they act in their own way, without taking into account the intention (*ākūta*) of one another, the result would be chaos and not *purusārtha*.

1. See page 46. Foot-note No. 4.

2. This illustration is not found in MV. and GB.

3. So three eds. Other eds. read पृच्छति वदन् किमास्ति वेदाचार्य. [य.] अध्यापयति, etc.

4. Takak. translates this sentence thus: He decides to go, etc. Here the Chinese text reads E *chin* etc. Three eds. read '*ling*' for '*chin*' In both cases it is better to take in the sense '*aham*' than anything in the third person.

प्रथमं कं वेदमध्येष्ये। किं सामवेदमध्येष्ये। किं वा यजुर्वेदम् इति। बाह्येन्द्रियाणां मनस्संकल्पपरिज्ञाने चक्षुर्मार्गमवलोकयति। श्रोत्रमन्यवचनं शृणोति। करः कुण्डिकां धत्ते। पादः पन्थानं क्रामति। इति पृथक् पृथक् [स्वां] वृत्तिं कुर्वन्ति। यथा[1] चोराधिपः आज्ञां करोति। निर्गमने प्रवेशे धावने स्थितौ च सर्वत्रावश्यं मां शृणुध्वमिति। सर्वोऽयं चोरसङ्घोऽनुसरत्याज्ञाम्। तथा इमानि इन्द्रियाण्यपि। बुद्धिश्चोराधिपोपमा। अवशिष्टानीन्द्रियाणि चोरसङ्घोपमानि बुद्ध्याकूतज्ञानात् [1253, c 2] पृथक् पृथक् स्वां वृत्तिं कुर्वन्ति। पर आह। इमानि त्रयोदश करणानि प्रति प्रति पुरोवर्तिविषयान् गृह्णन्ति। किमिदं स्वार्थम्। उत परार्थम्। उत्तरमाह। पुरुषार्थ [एव] हेतुर्नान्येन कार्यते करणम् इति। अयमर्थः प्रागुक्तः। पुरुषार्थस्य कार्यत्वात् गुणाः सृजन्तीन्द्रियाणि [यानि] पुरुषार्थं विषयान् प्रकाशयन्ति आहरन्ति धारयन्ति च। यच्चुच्यते भवता इमानीन्द्रियाण्यचेतनानि कथं प्रवर्तन्ते। उच्यते। एषामिन्द्रियाणां नास्त्यन्य ईश्वरः [य] स्तन्मध्यमागम्याधितिष्ठेत्तत्प्रवृत्त्युपदेशाय। केवल पुरुषः प्रकृत्या युज्यमानः प्रवृत्त्युत्थापनायैवं मन्यते मम कैवल्यार्थं त्वया प्रकाशयितव्यम्। इति। एतत्पुरुषार्थहेतोस्त्रयो गुणा इन्द्रियाणि सृजन्ति। [तानि च] स्वस्ववृत्तिं पुरुषार्थवशात्कुर्वन्ति। अतः पुरुषार्थं विना नास्त्यन्यः व्यतिरिक्तः प्रवर्तकः ॥ ३१ ॥

पर आह। चतुर्विंशति [तत्त्वेषु] कति नाम तत्त्वानि करणानि। आर्ययोत्तरमाह।

करणं त्रयोदशविधं तदाहरणधारणप्रकाशकरम्।
कार्यश्च तस्य दशधाऽऽहार्यं धार्यं प्रकाश्यश्च ॥ ३२ ॥

Ch: करणसंख्या त्रयोदश, [इमानि] आहरणधारणप्रकाशकराणि।
तेषां कार्यं दशविधमाहार्यं धार्यं प्रकाश्यञ्च ॥

करणसंख्या त्रयोदशेति। अस्मिन् शास्त्रे तत्र तत्रोक्तानि करणानि त्रयोदशैव

1. The same illustration is given in MV.

नियतानि । पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चकर्मेन्द्रियाणि बुद्ध्यहङ्कारमनांसि इति । एतानि त्रयोदश किं कार्यं कुर्वन्ति । आहरणधारणप्रकाशकराणि । तेषां कार्यं दशविधम् । शब्दादयः पञ्चविषयाः वचनादयः पञ्चवृत्तयः, एतानि दश तत्कार्याणि । [विञ्च] [1]तत्कार्यं त्रिविधम् । (१) आहार्यम् (२) प्रकाश्यम् (३) धार्यमिति । [2]तत्र त्रिभिराहृतं पञ्चज्ञानकरणैः प्रकाशितं पञ्चकर्मकरणानि धारयन्ति इत्येतत्कार्यत्रयस्य हेतोस्त्रयोदशेन्द्रियाणि व्यवस्थापितानि । अत उक्तमाहार्यं धार्यं प्रकाश्यमिति ॥ ३२ ॥

पर आह । कतीन्द्रियाणि त्रिकालविषयान् गृह्णन्ति । कतीन्द्रियाणि वर्तमानविषयान् गृह्णन्ति । आर्ययोत्तरमाह ।

अन्तःकरणं त्रिविधं दशधा बाह्यं त्रयस्य विषयाख्यम् ।
साम्प्रतकालं बाह्यं त्रिकालमाभ्यन्तरं करणम् ॥ ३३ ॥

Ch: अन्तःकरणं त्रिविधं, दशबाह्यकरणानि त्रयस्य विषयाः ।
बाह्यं करणं साम्प्रतविषयं गृह्णाति, आभ्यन्तरं त्रिकालविषयं गृह्णाति ॥

अन्तःकरणं त्रिविधमिति । बुद्ध्यहङ्कारमनांसि त्रिविधानि । एतानि अन्तःकरणाख्यानि । बाह्यविषयाग्रहणाद् अन्तरित्याख्या स्थापिता । पुरुषार्थोपायसाधन-

---

1 Three eds. omit तत्कार्यं.

2 lit त्रयाणामाहृतमस्ति । etc. MV. assigns the threee functions *āharaṇa, dhārana* and *prakāśa* to *indriyas, ahankāra* and *buddhi* respectively Of the three groups, *āhārya, dhārya* and *prakāśya* into which the ten-fold kārya is divided, the first two are brought into relation with the organs of action and the last with the organs of cognition. GB. assigns no function to internal organs but distribute the said three functions among the ten organs as MV. does CHC. as we read here, allots *āhārya* to the three internal organs, *prakāśya* to the organs of cognition and *dhārya* to the organs of action. STK. distributes them differently *Aharaṇa* belongs to the organs of action *dhārana* to the internal organs and *prakāśa* to the organs of cognition. Jaya follows STK.

समर्थत्वात्करणमित्युच्यते। दशबाह्यकरणानि त्रयस्य विषया इति। दशबाह्यकरणानि पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चकर्मेन्द्रियाणि बाह्यविषयान् गृह्णन्ति। अतो बाह्यकरणमित्याख्यायन्ते। त्रयस्य विषया इति। [त्रयस्य] बुद्ध्यहङ्कारमनइन्द्रियाणाम्। दश करणानि तद्विषया इष्यन्ते। यथा रजा प्रजा[1] नियोजयति। तथैव त्रीणीन्द्रियाणि दशकरणानि कारयन्ति। बाह्यं करणं साम्प्रतविषय गृह्णाति इति। इमानि दशविधेन्द्रियाणि वर्तमानविषयगोचराणि। कथ ज्ञायते। श्रोत्रे [1253, c 3] न्द्रियं साम्प्रतकालमेव शब्द गृह्णाति। [इतर] कालद्वयेऽश्रवणात्। यथा श्रोत्रेन्द्रियम्। यावद् घ्राणेन्द्रियमप्येवम्। वागिन्द्रियं वर्तमाननामपदव्य[2]ञ्जनानि भाषते। अतीतानागतानि तु न भाषते। यथा वागिन्द्रियम्। तथावशिष्टानि चत्वार्यपि। आभ्यन्तरं त्रिकालविषयं गृह्णाति। इति। बुद्ध्यहङ्कारमनांसि त्रिविधानि त्रिकालविषयान् गृह्णन्ति। बुद्धिः साम्प्रतघटशरावादीन् गृह्णाति। अतीतमपि गृह्णाति। यथा[3] पुरा मान्थाता [नाम] राजा बभूव इत्यादि। अनागतमपि गृह्णाति। यथा[4] जनानां नाशो भविष्यतीत्युच्यते। तथाहङ्कारोऽपि त्रिकालविषयान् मदीयमिति मन्यते। एवं मनइन्द्रियमपि त्रिकालविषयान् सकल्पयति। अनागतं प्रार्थयते। अतीतं स्मरति च। अत उक्तं आभ्यन्तरं त्रिकालविषयं गृह्णाति इति॥ ३३॥

पर आह। कतीन्द्रियाणि सविशेषं विषयं गृह्णन्ति। कतीन्द्रियाणि निर्विशेषं विषयं गृह्णन्ति। आर्ययोत्तरमाह।

बुद्धीन्द्रियाणि तेषां पञ्च विशेषाविशेषविषयाणि।
वाग्भवति शब्दविषया शेषाण्य[5]पि पञ्चविषयाणि॥ ३४॥

Ch: त्रयोदशमध्ये बुद्धीन्द्रियाणि विशेषाविशेषविषयान् गृह्णन्ति।
वाक् शब्दमात्रविषया शेषाणां चतुर्णां पञ्चापि विषयाः॥

1. lit. नीचजन। आभ्यन्तर त्रिकं स्वाभिभूतं बाह्यं दशविधं भृत्यभूतमित्यर्थ –MV.
2. See p. 39, n. 3
3. तद्यथा युधिष्ठिरभीमसेनावास्ताम्—MV मान्धातासीत्– Jaya.
4. कल्की भविष्यति—MV कल्की राजा भविष्यति—Jaya.
5. So MV. and GB. STK. Jāya and Candrikā read :

त्रयोदशमध्ये बुद्धीन्द्रियाणि विशेषाविशेषविषयान् गृह्णन्ति इति । एषां त्रयोदशकरणानां मध्ये पञ्चबुद्धीन्द्रियाणि सविशेषनिर्विशेषविषयान् गृह्णन्ति । सविशेषास्त्रिगुणमयाः । निर्विशेषाः केवलैकगुणाः । यथा स्वर्गे पञ्चविषयाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाख्या. । एते पञ्चविषया निर्विशेषाः । समसत्त्वात्मकत्वात् । एते पञ्चविषया अरजस्तमस्काः । मनुष्यगतौ पञ्चविषयाः सविशेषाः सत्त्वरजस्तमोयोगसिद्धाः । तस्माद्देवानां बुद्धीन्द्रियाणि निर्विशेषविषयान् गृह्णन्ति । मनुष्याणां बुद्धीन्द्रियाणि तु सत्त्वरजस्तमोरूपविशेषवद्विषयान् गृह्णन्ति । तस्मा[दुक्तं] बुद्धीन्द्रियाणि विशेषाविशेषविषयान् गृह्णन्ति । इति । वाक् शब्दमात्रविषयेति । देववाक् मनुष्यवाक् च शब्दमात्रविषया नामपदव्यञ्जनानि भाषते । शेषाणां चतुर्णा पञ्चापि विषया इति । पाणी[1]न्द्रियं पञ्चविषयात्मकं पञ्च[त्मक]विषयान् गृह्णाति । तद्यथा पाणिर्घटं गृह्णाति । यथा पाणिः, तथा शेषाण्यपीन्द्रियाणि । एवं चत्वरीन्द्रियाणि षञ्चविषय[2]संस्थानानि पञ्च[त्मक]विषयान् गृह्णन्ति ॥ ३४ ॥

अथेन्द्रियाणां लक्षणान्तर[3]मार्ययाह ।

सान्तःकरणा बुद्धिः सर्वं विषयमवगाहते यस्मात् ।

तस्मात्त्रिविधं करणं द्वारि द्वाराणि शेषाणि ॥ ३५ ॥

Ch: बुद्धिः सान्तःकरणा सर्वं विषयमवगाहते ।

तस्मात्त्रिविधं करणं द्वारि इन्द्रियाणि सर्वाणि द्वाराणि ॥

बुद्धिः सान्तःकरणा सर्वं विषयमवगाहते । इति । बुद्धेरहङ्कारेण मनइन्द्रियेण सदा योगाद् उक्तं बुद्धिः सान्त[4]ःकरणेति । त्रिलोकान् विषयान् त्रिकालान् विषयाश्चावगाहते । अत उक्तं सर्वं विषयमवगाहत इति । तस्मात्त्रिविधं करणं द्वारि । इति । बुद्ध्यादि त्रिविधं करण[मात्मानं] द्वाराणामधिपं करोति ।

1. Three eds. पाणिपादेन्द्रिय
2. (?) = *an-li*
3. Three eds. read इन्द्रिय for लक्षण.
4. Ming ed.: संस्करण.

यदि बुद्ध्यादि त्रिविधं करणं सुयुक्तं[1254] च [1]क्षुरिन्द्रिये वर्तते । [तदा] तच्चक्षुरिन्द्रिय रूपं प्रकाशयति न शेषणीन्द्रियाणि । इमानि त्रीणि[करणानि] एकेन्द्रियसमवायात् त्रिलोकविषयान् त्रिकाल[विषयां]श्चावगाहन्ते । तस्मादुच्यते इमानि त्रीणि[करणानि] दशकरणान्यधिति[2]ष्ठन्ति इति । शेषाणि इन्द्रियाणि सर्वाणि द्वाराणि इति । यदुत पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चकर्मेन्द्रियाणि । त्रि[करणा]नुसारित्त्वाद् विवृतानि सवृतानि वा भवन्ति । यदि त्रिकं चक्षुषि वर्तते । तदा चक्षुर्द्वारं विवृतं पुरोवर्तिविषयमवगाहते । शेषाणि द्वाराणि तु संवृतानि विषयं नावबुद्ध्यन्ते । अन्यानुसारित्वात् केवलं द्वाराणि न वस्तुत· करणानि । एव दशेन्द्रियाणि त्रिविधकरणेन संयुक्तानि सर्वान् त्रिलोकविषयानवगाहन्ते ॥ ३५ ॥

किञ्चार्यामाह ।

एते प्रदीपकल्पाः परस्परविलक्षणा गुणविशेषाः ।
कृत्स्नं पुरुषस्यार्थं प्रकाश्य बुद्धौ प्रयच्छन्ति[3] ॥ ३६ ॥

Ch: करणानि प्रदीपकल्पानि गुणमनुसृत्य परस्परविलक्षणानि ।
त्रिलोकविषयान् प्रकाश्य पुरुषार्थं बुद्धौ प्रयच्छन्ति ॥

करणानि प्रदीपकल्पानीति । यदुत पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चकर्मेन्द्रियाणि अहङ्कारो मनइन्द्रियञ्च । यथा प्रदीप एकत्रावस्थित· पदार्थान् समं प्रकाशयति । एवं करणानि त्रीलोकविषयान् प्रकाशयन्ति । अत उक्तं प्रदीपकल्पानीति । गुण-मनुसृत्य परस्परविलक्षणानीति । परस्परविधर्माणि । श्रोत्रं शब्दं गृह्णाति न रूपम् ।

1. Three eds.. चक्षुषि वर्तते । तच्चक्षु etc

2. Read. '*chih*' for *wei* (Takak)

3. According to CHC. the reading seems to be गुणविशेषात् for ... षाः and पुरुषार्थं (=पुरुषाय) for पुरुषस्यार्थं Though the reading *purusārtham* is metrically deefctive, it is supported by Cakrapāṇi, a commentator on Carakasamhitā who cites this verse in his commentary (v. Śārīras. 1. 19) with the variation प्रदोषकल्प for प्रदीप—and पुरुषार्थं for पुरुषस्यार्थम्

चक्षुस्तु रूपं गृह्णाति न शब्दम् । यावन्नासिका केवलं गन्धं गृह्णाति न रसम् । ज्ञानेन्द्रियेषु इन्द्रियं प्रतिविषयं नियत विलक्षणञ्च । अत उक्तं परस्परविलक्षणानीति । कर्मेन्द्रियमप्येवम् । वाक् केवल भाषणं व्यवहरति । न शेषा वृत्तिं करोति । यावद्बुद्धि· केवलमध्यवसाय करोति । अहङ्कार· केवलमभिमानं करोति। मन· केवलं सकल्पं करोति । अतोऽप्युक्तं परस्परविलक्षणानीति । तद्वैलक्षण्यं कथम् । त्रीन्[1] गुणाननुसृत्याहङ्कारो विषम· [2]प्रवर्तते । अत अहङ्कारः पञ्चतन्मात्राणि इन्द्रियाणि च सर्वाणि विषमाणि सृजति । त्रिलोकविषयान् प्रकाश्य पुरुषार्थं बुद्धौ प्रयच्छन्तीति । इमानि द्वाद[3]शेन्द्रियाणि लोकविषयान् प्रकाश्य सर्वान्[4] बुद्धौ प्रयच्छन्ति । [5]यथा राष्ट्रे सर्वेऽमात्यजना देशधनानि सगृह्य राष्ट्रपालाय प्रयच्छन्ति । एवं विषया द्वादशेन्द्रियै-र्बुद्धौ प्रदीयन्ते । अतो [6]बुद्धिः पुरुषं [विषयान्] प्रदर्शयति । अत उक्तं पुरुषार्थं बुद्धौ प्रयच्छन्तीति ॥ ३६ ॥

पर आह । कस्मादिन्द्रियाणि विषयान् प्रकाश्य न स्वयं पुरुषाय प्रदर्शयन्ति । आर्ययोत्तरमाह ।

---

1 So Three eds. Other eds त्रिगुणानुसारित्वात् त्रिगुणा उत्पद्यन्ते । अहङ्कार etc

2. Yuan ed adds 'न'

3 Three eds. त्रयोदश

4. Ibid. 'विषमान्' added.

5. There is no ex in MV. and GB. All the commentators say that the 12 organs transmit their respective objects directly to the intellect. But STK. states that 10 organs communicate their objects to the mind which in turn passes on to *ahankāra* and the latter again to the intellect. It has also made an interesting compsrison The village head men collect taxes from people and submit to the district authorities who in turn remit to the ministers and the latter again to the king.

6. Three eds. omit अतो बुद्धि.

सर्वं प्रत्युपभोगं यस्मात्पुरुषस्य साधयति बुद्धिः ।
सैव च विशिनष्टि [1]ततः प्रधानपुरुषान्तरं सूक्ष्मम् ॥ ३७ ॥

Ch पुरुषस्य सर्वं प्रत्युपभोगं यस्माद् बुद्धि· साधयति ।
किञ्च पश्चात्काले प्रधानपुरुषयो· सूक्ष्ममन्तरं दर्शयति ॥

पुरुषस्य सर्वं प्रत्युपभोगं यस्माद्बुद्धिः साधयति इति । पुरुषस्योपभोग सर्वत्र न सम· । यदि वा मनुष्यगतौ यदि वा देवगतौ[2] यदि वा तिर्यग्गतौ दशविषयोपभोगो यावदष्टैश्वर्योपभोगं [न सम] । [3]ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रिय[4]दशबाह्यकरणानि इमान् विषयान् प्रकाश्य [1251, c 2] बुद्धावर्पयन्ति । बुद्धिः पुरुषेऽर्पयितु स्वीकरोति । तेन पुरुष उपभोगं लभते । अनेन च हेतुना बुद्धिः क्रमशः पुरुषं यथेष्टमुपभोक्तार-मैश्वर्यसुखस्य लाभिनं च करोति यावत्प्रज्ञा नोत्पद्यते[5] । किञ्च पश्चात्काले प्रधानपुरुषयोः सूक्ष्ममन्तरं दर्शयति । इति । पश्चात्कालः प्राज्ञप्रादुर्भावकालः । प्रधानपुरुषौ [6]विविक्ताविततीमं विवेकमनभ्यस्ताचार्यचर्या जना न पश्यन्ति । अत उक्तं सूक्ष्ममिति । सा च विविक्ते द्वारमिति त्रयोदशके बुद्धिरेव पुरुषं दर्शयति । दर्शनं किंलक्षणम् । यदुत प्रधानपुरुषौ भिन्नौ, त्रयो गुणा भिन्नाः, बुद्धिर्भिन्ना, अहङ्कारो भिन्नः, एकादशेन्द्रियाणि भिन्नानि, पञ्चतन्मात्राणि भिन्नानि, पञ्चमहाभूतानि भिन्नानि

---

1 So MV GB s reading is uncertain. Jaya and Candrikā read पुन CHC and STK. read पश्चात्

2. Ming ed : महद्गतौ

3 Ibid. भोगज्ञापकज्ञान

4. Ming and Yuan eds.· कर्मलक्षण

5. MV. explains this point with an illustration The intellect makes Puruṣa enjoy things just like a hetaera pleases her lover by according many receptions of ghee and others. Again for the point that the 12 organs accomplish things neither for their own sake, nor for the intellect, but for Purusa, MV illustrates that maiden servants in the house of a rich hetaera prepare things neither for their own sake nor for their mistress but for her lover.

6. Three eds omit विविक्त.

शरीरं भिन्नमिति दर्शनम् । एवमादिभेदबुद्धिः पुरुषस्य ज्ञानमुत्पादयति । तस्मात्पुरुषो मोक्षं लभते । यथोक्तं प्राक्[1] । पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे वसेत् । जटी मुण्डो शिखी वापि मुच्यते नात्र संशय ॥ इति । तस्मात्केवलं बुद्धिरेका पुरुषस्य[2] वस्तुत करणम् ॥ ३७ ॥

पर आह । पूर्वमार्यायामुक्तमिन्द्रियाणि विशेषाविशेषविषयान् गृह्णन्ति इति । के [ते] विशेषाविशेषा. । आर्ययोत्तरमाह ।

तन्मात्राण्यविशेषास्तेभ्यो भूतानि पञ्च पञ्चभ्यः ।
एते स्मृता विशेषाः शान्ता घोराश्च मूढाश्च ॥ ३८ ॥

Ch· पञ्चतन्मात्राण्यविशेषाः तेभ्य उत्पन्नानि पञ्चभूतानि ।
भौतिकविषयाः सविशेषा यदुत शान्ता घोरा मूढाश्च ॥

पञ्चतन्मात्राण्यविशेषा इति । भवानाह स्म । के विशेषाविशेषा इति । अधुना समाधास्यते । अहङ्कारादुत्पद्यन्ते पञ्चतन्मात्राणि सूक्ष्माणि शान्तानि सत्त्वलक्षणानि च । एतान्येव देवानां विषया अविशेषाश्च[3] । देवानां[4] शोकमोहाभावात् । तेभ्य उत्पन्नानि पञ्चभूतानि । भौतिकविषया. सविशेषा इति । शब्दतन्मात्रादाकाशमुत्पन्नम् । यावद् गन्धतन्मात्रात्पृथिवी उत्पन्ना । इमानि पञ्चभूतानि सविशेषाणि । इमे विशेषाः त्रिलक्षणा· । (१) शान्ताः (२) घोरा· (३) मूढाश्च । तानि पञ्चमहाभूतानि मनुष्यविषयाः । आकाशमहाभूतस्य कानि त्रीणि लक्षणानि । यथा कश्चिन्महान् धनिकः गर्भगृहमन्तः प्रविश्य पञ्चकामसुखान्यनुभुङ्क्ते । कदाचिदुन्नतं प्रासादमारुह्य सुदूरमाकाशमहाभूतं पश्यति । [तेन] आकाशेन सुखमनुभवतीत्यत· शान्तम् । अथवा उन्नते प्रासादे निविष्टः आकाशशीतवातेन स्पृश्यते । तदा आकाश दु खजनकम् । अथवा पुन· कश्चिन् महत्यध्वनि चरन् केवलमाकाश

1 Id omits यथोक्तं प्राक् and reads श्मश्रुकेशवान् मुण्डी वा ' etc. See p 5, n 3

2· We may also read here आत्मतत्त्वकरण

3· Three eds. अपौरुषेयविशेषा

4. Ibid. राजसविषया

पश्यति । न ग्रामसमुदाय पश्यति । विश्रान्तिस्थानञ्च नास्ति । तदा मोहजनकम् । तथा[1]शेषाणि महाभूतान्यपि । एवं देवाना पञ्चतन्मात्राणि विपया एकान्तशान्ता इत्यविशेषाः । मनुष्या महाभूतविपया । महाभूतानि च त्रिगुणवन्ति । तस्मात्स-विशेषाणि ॥ ३८ ॥

पर आह । विशेषा यथाविभागमुक्ताः । किमिम एव विशेषा[2]: किं वा पुनरन्ये विशेषा. सन्ति । समाधीयते । पुनरन्ये विशेषास्सन्ति । यथाहार्या ।

[1254, c. 3] **सूक्ष्मा मातापितृजाः सह प्रभूतैस्त्रिधा विशेषाः स्युः ।**
सूक्ष्मास्तेषां नियता मातापितृजा निवर्तन्ते ॥ ३९ ॥

Ch सूक्ष्मा मातापितृजाः प्रभूता [इति] त्रिविधा विशेषाः ।
त्रिषु सूक्ष्मा नियता· शेषा निवर्तन्ते ॥

सूक्ष्मा मातापितृजाः प्रभूता [इति] त्रिविधा विशेषा इति । सर्वाणि त्रिषु लोकेषु आदौ सूक्ष्मशरीराणि केवलतन्मात्रकान्युत्पन्नानि । तानि सूक्ष्मशरीराणि गर्भाशय प्रवि[3]शन्ति । शुक्रशोणितसयोगः सूक्ष्मशरीरं वर्धयति । षड्विधा अन्नपानरसा आप्यायिताः स्थूलशरीरस्योपचयं वृद्धिञ्च पुष्णन्ति । मातुः पुत्रस्य चान्नपानमार्गौ संयुक्तौ । अतः [स्थूलशरीरं] पोषित वर्धते । यथा वृक्षो मूले जलद्वारयुक्तत्वाद् आप्याययन् वर्धते । एवमयमन्नपानरसः तद्गमनमार्गेणान्तः प्रविश्य स्थूलशरीरं वर्धयति । [4]यादृश सूक्ष्मशरीरस्य प्रमाणं, स्थूलशरीरस्यापि तादृशम् । सूक्ष्मशरीरमाभ्यन्त-

---

1 MV explains fully the three aspects of the other 4 elements also.

2 '*shih*' = विध = प्रकार = विशेष

3 MV explains how the subtle body enters the womb The opinion of Vedāntavādins is quoted according to which the living beings after enjoyment in the heaven or suffering in the hell enters into disk of the moon, after that, they become rains and then transform into food stuff which again turn into semen and blood and enter the womb.

4. lit. यथा . तथा.

रमुच्यते । स्थूलशरीरं बाह्यमुच्यते । सूक्ष्मशरीरेऽस्मिन् पाणिपादशिरोमुखोदरपृष्ठं मनुष्यलक्षणं पूर्णं भवति । यथा वदन्ति महर्षयश्चतुर्वेदेषु[1] । स्थूलशरीरं षडाश्रयम् । रक्तमांसस्नायूनि त्रिविधा मातृजाः । शुक्रम[2]जास्थीनि त्रिविधाः पितृजाः । एते षड् देहाश्रया [इति] । बाह्येन स्थूलशरीरेणाभ्यन्तरं सूक्ष्मशरीरं वर्ध्यते । अस्याभ्यन्तरसूक्ष्मशरीरस्य स्थूलशरीरेणोपचितस्य गर्भाशयान्निर्गमकाले निर्गते च बाह्यपञ्चमहाभूतानि तद्विहृतिस्थानानि भवन्ति । यथा राजपुत्रस्य अन्ये नानाप्रासदकक्ष गृहं कुर्वन्ति । इदं स्थानं विहरणयोग्यं, इदं स्थानं भोजनयोग्य, इदं स्थानं स्वापयोग्यमिति । तथा प्रधानमपि सूक्ष्मस्थूलशरीरयोराश्रयस्थानकरणाय पञ्चमहाभूतानि सृजति । (१) आकाशमहाभूतमवकाशने सृजति । (२) पृथिवीमहाभूतं विहरणे सृजति । (३) अब् महाभूतं शुद्धौ सृजति । (४) तेजोमहाभूतमाहारपचने सृजति । (५) वायुमहाभूतं व्यूहने सृजति । एवं त्रिविधा विशेषाः (१) सूक्ष्माः (२) मातापितृजाः (३) शान्तघोरमूढात्मकप्रभूतानि । इमे त्रयोऽन्ये विशेषा उच्यन्ते । पर आह । एषु त्रिषु विशेषेषु कति नित्याः कत्यनित्याः । उत्तरमाह । त्रिषु सूक्ष्मा नियताः शेषा निवर्तन्ते । इति । एषां त्रयाणां मध्ये पञ्चतन्मात्राणि दृष्टानि । सूक्ष्मा विशेषा आद्यशरीरजनका नियताश्च । यदा स्थूलशरीरं निवर्तते, सूक्ष्मशरीरञ्च यद्यधर्मयुक्तम् । तदा [3]चत्वारि जन्मान्युपादत्ते । (१) चतुष्पात्, (२) पक्षी, (३) उरगः, (४) तिर्यग् इति । यदि धर्म[4]युक्तम् । तदा चत्वारि जन्मान्युपादत्ते । (१) ब्रह्मा, (२) देवः (३) प्रजापतिः, (४) मनुष्य इति । एवं सूक्ष्मशरीरं

---

1. शिष्टा वदन्ति । रुधिरमासत्वचो मातृजा । स्नाय्वस्थिमज्जान पितृजा — MV. रुधिरमांसस्नायुशुक्रास्थिमज्जासंभृतम् —GB. मातृतो लोमलोहितमांसानि पितृतस्तु स्नाय्वस्थिमज्जान इति षट् कोशा —STK.

2. Chinese text reads केश.

3. पशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावरान्तानि पञ्च स्थानानि—MV. GB. gives the same 5 *sthānāh.*

CHC. speaks of 5 *sthānas* ad k. 44 adding *sthāvara* to the four mentioned here and calls the 2nd sthāna '*pataga*'

4. धर्मवशादिन्द्रादिलोकेषु— GB. धर्माधर्मयो. साम्येन ब्राह्मणादीनि चन्डालान्तानि [पञ्च]—MV.

तु नियतं सत् ससरत्यष्टसु स्थानेषु । यावत् ज्ञानवैराग्ये नोत्पन्ने स्तः । ज्ञानवैराग्ये यद्युत्पन्ने । तदा एतच्छरीरमुक्तो मुच्यते । अत उक्तं सूक्ष्मा विशेषा नित्या इति । शेषाः स्थूलविशेषा निवर्तमाना अनित्या इत्युच्यन्ते । [1255] मरणकाले सूक्ष्मशरीरं स्थूलशरीरमुत्सृजति । एतत् स्थूलशरीरं मातापितृजातं यदि वा पक्षिभिः खाद्यते यदि वा पूतिकं शीर्यते यदि वाग्निना दह्यते । मूढस्य सूक्ष्मशरीरं संसारे ससरति ॥ ३९ ॥

पर आह । भवतोक्तं मातापितृ[जं] शरीरं निवर्तत इति । किं पुनः शरीरं संसरति ससारे । आर्ययोत्तरमाह ।

पूर्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तम् ।
संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम् ॥ ४० ॥

Ch: पूर्वोत्पन्नं शरीरमसक्तं[नियतं] महदहङ्कारपञ्चतन्मात्रकम् ।
संसरति निर्विषयोपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम् ॥

पूर्वोत्पन्नं शरीरमसक्तमिति । पुरा प्रधानं प्रवर्तमानं सत् लोकमसृजत् । सूक्ष्मशरीरं पथममजायत । प्रधानाद्बुद्धिरजायत । बुद्धेरहङ्कारोऽजायत । अहङ्कारात्पञ्चतन्मात्राण्यजायन्त । एतानि सप्त सूक्ष्म[1]शरीरमित्युच्यते । सूक्ष्मशरारलक्षणं कीदृशम् । ब्रह्मरूपसदृशम् । विषयाननुभूय पश्चादेतच्छरीरं मोक्षमाप्नोति । असक्तमिति । यथोक्तमाचार्यैः । एतत्सूक्ष्मशरीरं तिर्यङ्मनुष्यदेवगतिषु स्थितमपि, पर्वतपाषाणभित्त्यादिना न प्रतिहन्तुं शक्यते । सूक्ष्मत्वात् ॥ इति । न च विक्रियते । यावत् प्रज्ञा नोत्पद्यते [तावत्] सदा न वियुज्यते । इदं नियतमाख्यायते । महदहङ्कारपञ्चतन्मात्रकमिति । एतच्छरीरं कतिभिस्तत्त्वैः सिद्ध्यति । सप्तविधसूक्ष्मतत्त्वैः । षोडशविधस्थूलतत्त्वपर्यन्तैः इदं शरीरं किं करोति । संसरति, निर्विषयोपभागम् । तत्सूक्ष्मशरीरमेकादशेन्द्रियसंयुक्तं कदाचित् चतुर्षु जन्मसु प्रविष्टं त्रीन् लोकान्

---

1. According to MV. STK. and Jaya 13 organs and 5 fine elements constitute the subtle body. But CHC. and perhaps GB. also take it to be consisting of 3 internal organs and 5 fine elements.

संसरति । निर्विषयोपभोगमिति । यद्येकादशेन्द्रियासयुक्तम् । यदि मातापितृजातस्थूलशरीररहितम् । [तदा] विषयोपभोगशक्तिर्नास्ति । भावैरधिवासितं लिङ्गमिति । सूक्ष्मशरीरस्य भावाः त्रिविधाः । [तैः] भावैरधिवासितम् । इमे त्रयो भावाः पश्चाद्वक्ष्यन्ते । (१) सांसिद्धिकभावः (२) प्राकृतिकभाव. (३) वैकृतभाव इति भावास्त्रिविधाः । एभिस्त्रिभिर्भावैरधिवासितं सूक्ष्मशरीरम् । लिङ्गमिति । अनार्यैरदृष्टत्वात् । तत्सूक्ष्मशरीरं ससरति संसारे ।। ४० ।।

पर आह । एभि· त्रयोदशेन्द्रियैः ससारे ससरणायालम् । किं मिथ्यासूक्ष्मशरीरेण । आर्ययोत्तरमाह ।

चित्रं यथाश्रयमृते स्थाण्वादिभ्यो विना यथा छाया ।
तद्वद्विना[1]ऽविशेषैस्तिष्ठति न निराश्रयं लिङ्गम् ।। ४१ ।।

Ch: यथा चित्रं भित्तिमृते न, स्थाण्वादिभ्यो विना न छाया ।
[तद्वत्] पञ्चतन्मात्रशरीरवियुक्तश्चेत्, त्रयोदशकं निराश्रयं तिष्ठति ।।

यथा चित्रं भित्तिमृते न, स्थाण्वादिभ्यो विना न छाया ।इति । लोकेऽस्मिन् आधाराधेयौ द्वौ धर्मौ संयुक्तौ दृष्टौ न वियुक्तौ । यथा चित्ररूपं भित्त्याश्रयम् । भित्तिं विहाय पृथङ् न तिष्ठति । तस्मात्सूक्ष्मशरीरं विहाय त्रयोदशकं न स्थातुं क्षमते । किञ्च-स्थाणुं विना छाया निराश्रया । अग्निविरहे प्रकाशो नास्ति । जलविरहे शैत्य नास्ति । वायुविरहे [1255, c 2] स्पर्शो नास्ति । आकाश विना नेर्यापथः सिद्ध्यति[2] । एवं सूक्ष्मशरीरं विना स्थूललिङ्ग निराश्रयमुपरमते न तिष्ठति । तस्मादुक्तं पञ्चतन्मात्रशरीरवियुक्तश्चेत्, त्रयोदशकं निराश्रयं तिष्ठतीति ।। ४१ ।।

पर आह । इदं सूक्ष्मशरीरं त्रयोदशकेन सह किमर्थं संसारे संसरति । आर्ययोत्तरमाह ।

---

1. So MV GB. and Jaya. But STK. and Candrikā read विशेष CHC. seems to read अविशेषैश्चेत्तिष्ठति निराश्रय लिङ्गम्.

2. GB. adds पृथिवी गन्धं विना.

पुरुषार्थहेतुकमिदं निमित्तनैमित्तिकप्रसङ्गेन ।
प्रकृतेर्विभुत्वयोगान्नटवद्व्यवतिष्ठते लिङ्गम् ॥ ४२ ॥

Ch: पुरुषार्थहेतुकं निमित्तनैमित्तिकहेतोः ।
प्रकृतेर्विभुत्वशक्त्यनुसारात् नटवत्प्रवर्तते लिङ्गम् ॥

पुरुषार्थहेतुकमिति । पुरुषार्थस्य कर्तव्यत्वात् प्रधानं विक्रियते । [पुरुष]ार्थो- द्विविध· । (१) शब्दाद्युपलब्धिराद्यः (२) गुणपुरुषान्तरदर्शनमन्तिमः । ब्रह्म- पदादिषु पुरुषाः शब्दादिविषयैः संयुज्यन्ते । संयुक्ताः पश्चाद्विमुच्यन्ते । अतः प्रधानं सूक्ष्मशरीरं विकरोति । इदं सूक्ष्मशरीरं किंनिमित्तं संसरति । निमि[1]त्तनैमित्तिक- हेतोः । निमित्तं यदुत धर्मा[2]दीनि अष्टविधानि पश्चाद्वक्ष्यन्ते । आर्यामेवाह ।

धर्मेण गमनमूर्ध्वं गमनमधस्ताद्भवत्यधर्मेण ।
ज्ञानेन चापवर्गो विपर्ययादिष्यते बन्धः[3] ॥

इमानि निमित्तनैमित्तिकानि पुनः किंनिमित्तं सिद्ध्यन्ति । प्रकृतेर्विभुत्व- शक्त्यनुसारादिति । यथा [कश्चित्] राष्ट्रपालः स्वराष्ट्रे अर्थानुसारात् [कार्यं]करोति । तथा प्रधानमपि देवमनुष्यतिर्यगादिसर्गं करोति । अत उक्त न[4]टवत्प्रवर्तते लिङ्गमिति । यथा नटः कदाचिद्देवरूपो दृश्यते । कदाचिद्राजरूपो दृश्यते । कदाचिन्नागपिशाचादिरूपो विचित्रो विभिन्नश्च दृश्यते । सूक्ष्मशरीरमप्येवं त्रयोदशकेन सयुक्तं कदाचिद्गजाश्वादि- कुक्षिं प्रविश्य गाजाश्वाद्यात्मना परिणमते । कदाचिन्मनुष्यदेवादिकुक्षि प्रविश्य मनुष्यदेवात्मना परिणमते । अत उक्तं प्रकृते र्विभुत्वशक्त्यनुसारान्नटवत्प्रवर्तते लिङ्गमिति ॥ ४२ ॥

पर आह । उक्तं प्राक् त्रिविधै र्भावैरधिवासितानि त्रयोदशेन्द्रियाणि संसारे संसरन्ति । इति । के[ते]त्रिविधा भावाः । आर्ययोत्तरमाह ।

---

1. Three eds. omit निमित्त.
2 Read '*fa*' धर्म for *chıng* 'pure'.
3 See ver. 44.
4. MV. does not explain this, but agrees in all other respects with CHC.

सांसिद्धिकाश्च भावाः प्राकृतिका वैकृताश्च धर्माद्याः ।
दृष्टाः करणाश्रयिणः कार्याश्रयिणश्च कललाद्याः ॥ ४३ ॥

Ch सांसिद्धिकाः प्राकृतिका वैकृता [इति] त्रयो भावाः ।
दृष्टा अन्तःकरणाश्रयिणः सूक्ष्माश्रयिणश्च कललाद्याः ॥

सांसिद्धिका· प्राकृतिका वैकृता[इति] त्रयो भावा इति । सर्वभावा भावाख्यास्त्रिविधाश्च भवन्ति । (१) सांसिद्धिकाः (२) प्राकृतिकाः (३) वैकृता इति । सांसिद्धिका यथा कपिलमुनेरादौ सहजाश्चत्वारो गुणाः (१) धर्म (२) ज्ञान (३) विराग (४) ऐश्वर्याणीति । इमे चतुर्विधा गुणाः सांसिद्धि [1255, c 3] का· । अतस्ते चत्वारो गुणाः सासिद्धिकभावाश्रयिणः । के प्राकृतिकाः । प्राकृतिका इति । यथोक्तं वेदे । पुरा[किल] ब्रह्मणश्चत्वारः पुत्राः समजायन्त (१) सनक (२) सनन्दन (३) सनातन (४) सनत्कुमारनामानः । एषा चतुर्णा पुत्राणां संपूर्णकरणकार्याणां शरीरवतां षोडशवर्षे चत्वारो भावा अकस्मात्सिद्धा धर्मज्ञानविरागैश्वर्याख्या अकस्मान्निधि[1]दर्शनलाभवत् [इति] । एते चत्वारो भावा न निमित्तलब्धा· । अत· प्राकृतिका इत्युच्यन्ते । वैकृता भावा इति । वि[2]कृतिर्नामाचार्यमूर्तिः । आचार्यमूर्तिनिमित्तात् शिष्याः सगौरव सभक्ति चोपगम्य श्रुत्वा ज्ञानं लभन्ते । ज्ञानाद्वैराग्यं लभन्ते । वैराग्याद्धर्मं लभन्ते । धर्मादष्टविधमैश्वर्यं लभन्ते । इमे शिष्यगुणाश्चत्वार आचार्यमूर्तिलब्धत्वाद् वैकृता उच्यन्ते । एभिश्चतुर्भिर्गुणैरधिवासितं [3]महदादि अन्त·करणं ससरति ससारे । एते चत्वारो गुणाः प्रतिपक्षैःसह अष्टविधाः । इमेऽष्टधर्माः किमाश्रित्य वर्तन्ते । उत्तरमाह । दृष्टा अन्तःकरणाश्रयिणः सूक्ष्माश्रयिणश्च कललाद्या इति । अन्तःकरणं यन्म[4]हदादि । समहानष्टभावयुक्तः । [5]चत्वारो महदाश्रयिणो वर्तन्ते । यथोक्तं प्राक् ।

---

1 Not in GB.

2. So also GB.

3. We ought to read here लिङ्ग or सूक्ष्मशरीर.

4 MV. gives 13 organs as basis, while GB. gives only the intellect as basis

5. The better reading would be अष्टौ.

अध्यवसायो बुद्धिर्धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यम् ।
सात्त्विकमेतद्रूप तामसमस्माद्विपर्यस्तम्[1] ॥ इति ।

इमेऽष्टविधा अन्तःकरणाश्रयिणःसिद्धाः । तेऽष्टभावाश्चार्यजनैर्दिव्यचक्षुषा दृष्टाः । अत उक्तं दृष्टा इति । सूक्ष्माश्रयिणश्च कललाद्या इति । यदष्टविधशरीरा[2]णि (१) कलल (२) बुद्बुद (३) पेशी (४) घन[मांस] (५) गर्भ (६) कुमार (७) यौवन (८) स्थाविराख्यानि । इमान्यष्टविधानि चतुर्भिरन्नरसै वृद्धि लभन्ते । (१) मातृनिमित्ता षड्रसाश्चत्वारि शरीराणि वर्धयन्ति । (२) क्षीररसाद् गर्भशरीरं वर्धते । (३) स्तन्यपानात् कौमारशरीरं वर्धते । (४) अवशिष्टाहारनिमित्तो रसोऽन्तिमे द्वे शरीरे वर्धयति । एतदष्टविधं शरीरं सूक्ष्मशरीरमाश्रित्य सिद्ध्यति । इमे षोडश पदार्था अन्तःकरणमधिवासयन्ति । सूक्ष्मशरीरञ्च संसरति ससारे ॥ ४३ ॥

पर आह । निमित्तनैमित्तिकहेतो र्नटवत्प्रवर्तते लिङ्गमिति प्रागुक्तम् । [तत्र] कि निमित्तं किं नैमित्तिकम् । उत्तरमाह ।

धर्मेण गमनमूर्ध्वं गमनमधस्ताद्भवत्यधर्मेण ।
ज्ञानेन चापवर्गो विपर्ययादिष्यते बन्धः ॥ ४४ ॥

Ch धर्मेण गमनमूर्ध्वमधर्मेण गमनमधस्तात् ।
ज्ञानोद्वेगाभ्यामपवर्गः तद्विपर्ययश्चेत्तदा बन्धः ॥

लोके यदि मनुष्यो यमनियमादि धर्मं करोति । तेन धर्मेण जन्मोपादनकाले [1256] सूक्ष्मशरीरमूर्ध्वं गत्वा अष्टसु स्थानेषु उत्पद्यते । (१) ब्राह्मम् (२) प्राजापत्यम् (३) ऐन्द्रम् (४) गान्धर्वम् (५) याक्षम् (६) राक्षसम् (७) [3]यामम् (८) पैशाचम् इत्यष्टस्थानेषु जन्म लभते । यदि तद्दशविधधर्मविपरीतमधर्मं करोति । जन्मोपादनकाले अधो गत्वा पञ्चसु स्थानेषु उत्पद्यते । (१) चतुष्पात् (२) पतग

1. See the verse 23 above.
2. '*wu*' lit. भाव.
3. MV. reads पित्र्य for याम placing it 4th in the order. GB. speaks of the third *sthāna saumya* and omit याम.

(३) उरग (४) तिर्यक् (५) [1]स्थावरेषु पञ्चसु स्थानेषु अधर्मेणोत्पद्यते । ज्ञानोद्वेगाभ्यामपवर्ग इति । सूक्ष्मशरीरेण ज्ञानं लभते ज्ञानेन वैराग्यं लभते । वैराग्येण सूक्ष्मशरीरं त्यजति । पुरुषकैवल्यादपवर्ग इत्याख्यायते । तद्विपर्ययश्चेत्तदा बन्ध इति । ज्ञानविपरीतमज्ञानम् । यथा पुरुषो वदति अहं अनुकम्प्य· अहं प्रियः मम प्रियमिति । अहङ्कारा[देवं] मन्यते अहमिति । इदमुच्यतेऽज्ञानम् । इदमज्ञानं स्वशरीरं बध्नाति । तेन मनुष्यदेवतिर्यक्षु वर्तते । बन्धस्त्रिविधः (१) प्रकृतिबन्धः (२) विकृतिबन्धः (३) दक्षिणाबन्ध इति । एते त्रयः पश्चाद्वक्ष्यन्ते । अत उक्त निमित्तनैमित्तिकेति । धर्मो निमित्तमाख्यायते । ऊर्ध्वगमनं नैमित्तिकम् । अधर्मो निमित्तम् । अधो गमनं नैमित्तिकम् । ज्ञानोद्वेगौ निमित्तम् । अपवर्गो नैमित्तिकः । अज्ञानोद्वेगौ निमित्तम् । बन्धो नैमित्तिकः । [इति] चत्वारि निमित्तानि चत्वारि नैमित्तिकानि उक्तानि ॥ ४४ ॥

किञ्च चत्वारि निमित्तानि चत्वारि नैमित्तिकानि सन्ति । [तान्य] धुना वक्ष्यति ।

वैराग्यात्प्रकृतिलयः संसारो राजसाद्भवति रागात् ।
ऐश्वर्यादविघातो विपर्ययात्तद्विपर्यासः ॥ ४५ ॥

Ch वैराग्यात्प्रकृतिलयः राजसाद्रागात्संसारः ।
ऐश्वर्यादविघातः तद्विपर्ययाद्विघातोऽस्ति ॥

वैराग्यात्प्रकृतिलय इति । [यथा]कश्चिद्ब्राह्मण :प्रव्रजितो मार्गमधीयान एकादशेन्द्रियाणि निगृह्णाति । एकादशविषयान् दूरतः परिहरति । यमनियमादिदश[2]धर्मान् संरक्षति । तदा उद्वेगं लभते । उद्वेगाद्वैराग्यम् । पञ्चविंशतितत्त्वज्ञानं तु नास्ति । तस्मान्नास्त्यपवर्गः । अयं म्रियमाणः केवलमष्टसु प्रकृतिषु लीयते । अष्ट प्रकृतयो यदुत प्रकृतिर्बुद्धिरहङ्कारः पञ्चतन्मात्राणि । अष्टसु प्रकृतिषु स्थितः अनवाप्तमोक्षो मुक्त इति मन्यते । पश्चात्संसरणकाले त्रिषु लोकेषु स्थूलशरीरं पुनरुपादत्ते । अत उक्तं

1. See p. 57, n. 3.
2. Thee eds. read ज्ञान

वैराग्यात्प्रकृतिलय इति । अयमुच्यते प्रकृतिबन्ध[1]इति । राजसाद्रागात्संसार इति । राजसो राग इति । यथा कश्चिन्मन्यते । अहं महादानमाचरामि, महायज्ञ देवकार्यं करोमि, सोमरस पिबामि, परलो[2]के सुखमनुभविष्यामि इति । अनेन राजसरागेण ब्रह्मस्थानादितिर्यग्जातिपर्यन्ते संसारे जन्मोपादत्ते । अयमुच्यते दक्षिणाबन्ध इति । ऐश्वर्यादविघात इति । ऐश्वर्य सत्त्वजातीय[1256, c 2]मष्टाङ्गमणिमलघिमादि । अनेनैश्वर्येण ब्रह्मादिस्थानं यत्राष्टविधाविघातो भवति । इमान्यष्टैश्वर्याणि बुद्ध्या सयोगाद् विकृति[3]बन्ध इत्युच्यन्ते । तद्विपर्ययाद्विघातोऽस्ति इति । यदैश्वर्यविपरीत तदनैश्वर्यम् । अनैश्वर्येण सर्वत्र विघातः । अयं विघातोऽपि विकृतिबन्धः । अस्य तामसधर्मत्वात् । इत्यस्यामार्यायां चत्वारि निमित्तनैमित्तिकान्युक्तानि । वैराग्यं निमित्तम् । प्रकृतिलयो नैमित्तिकः । राजसरागो निमित्तम् । संसारो नैमित्तिक· । एश्वर्य निमित्तम् । अविघातो नैमित्तिक । अनैश्वर्य निमित्तम् । विघातो नैमित्तिकः । एवमष्टनिमित्तानि अष्टनैमित्तिकानि इतीमे षोडशसर्गा उक्ताः ॥ ४५ ॥

पर आह । इमे षोडशनिमित्तनैमित्तिकसर्गाः किमात्मकाः । आर्ययोत्तरमाह ।

एष प्रत्ययसर्गो विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्ध्याख्याः ।
गुण[4]वैषम्यविमर्देन तस्य भेदास्तु पञ्चाशत् ॥ ४६ ॥

Ch सर्गो बुद्धिनिमित्तात्मकः, विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्धयः ।
गुणवैषम्यविमर्शेन बुद्धिसर्गस्य पञ्चाशद्भेदाः ॥

---

1. प्रकृतिबन्धो नाम अष्टसु प्रकृतिषु परत्वेनाभिमान —MV. ad. k. 44. प्रकृतावात्मज्ञानात् ये प्रकृतिमुपासते तेषां प्राकृतिको बन्ध —STK. ad k. 44.

2. Three eds. read बुद्धलोक

3 वैकारिकबन्धो नाम ब्रह्मादिस्थानेषु श्रेयोबुद्धिः—MV. ad. k. 44. ऐश्वर्यादिनिमित्तो भोगो वैकारिक इत्युच्यते—MV. ad. k. 45. वैकारिफबन्धस्तेषा ये विकारानेव भूतेन्द्रियाहङ्कारबुद्धी पुरुषधिया उपासते—STK. ad. k. 44.

4. STK. and Candrikā read गुणवैषम्यविमर्दात्तस्य च etc. Takakusu suggests that according to Paramārtha, the reading—*guṇa vaiṣamya vimars'a*—may be supposed.

सर्गो बुद्धिनिमित्तात्मक इति। सर्ग इति षोडशको वा अष्टविधानि नैमित्तिकानि वा। यदि षोडशविधः, [तदा] अष्ट निमित्तानि अष्ट नैमित्तिकानि च बुद्ध्यात्मकानि। अष्टविधानि वा [इति पक्षे] अष्ट नैमित्तिकानि सर्गाख्यानि। अष्ट निमित्तानि तदा[1]त्मकानि। अत उक्तं षोडशविधः सर्गो बुद्धिनिमित्तात्मक इति। यथा प्रागार्योक्ता। अध्यवसायो बुद्धिर्धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यम्। सात्त्विकमेतद्रूपं तामसमस्माद्विपर्यस्तम्॥ इति। विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्ध्य इति। ते षोडशसर्गभेदाश्चतुर्धा भिन्ना, (१) विपर्यय (२) अशक्ति (३) तुष्टि (४) सिद्ध्य इति। यथा[2] कश्चिद्ब्राह्मणश्चतुर्भिः शिष्यैः सह महतो राष्ट्रपा[3]लात् स्वधाम प्रतिनिववृते। पथि गच्छन्[4] सूर्येऽनुदिते तच्छिष्यः कश्चित्तदावोचदाचार्यम्। आचार्य मार्गमध्ये यत्किञ्चिद्वस्तु पश्यामि। न जाने अयं स्थाणु र्वा पुरुषो वा इति। [एवं] अस्य शिष्यस्य स्थाणौ संशयोऽजायत। आचार्यो द्वितीयं शिष्यमवोचत्। गत्वा विमृश्य विलोकय पुरुषो वा स्थाणु र्वा इति। अयमाचार्यवचनेन ततो दूरादेव व्यलोकयत्। न तत्समीपं गन्तुं समर्थोऽभूत्। तदा अवददाचार्यम्। अचार्य तत्समीपं गन्तुं न शक्नोमि इति। अस्य द्वितीयपुरुषस्याशक्तिः। अथावोचत्तृतीय शिष्यम्। त्वं प्रकामं विलोकय निश्चिनुहि किमेतद् इति। विलोक्याचार्यमवोचत्। आचार्य[5] किं प्रयोजनमेतद्व्यवलोकनेन। सूर्य उदिते महान् सार्थवाहः प्रादुर्भवेत्। अनुसरामः इति अस्य तृतीयपुरुषस्य स्थाणुपुरुषाविवेके[6]ऽपि तुष्टि र्जाता। अथावोचच्चतुर्थं शिष्यम्। त्व गत्वा विलोकय इति। अय विशुद्धचक्षुरिन्द्रियत्वाद् वेलरज्जुवलयमपश्यत्। ऊर्ध्वेञ्च शकुनिसमवायोऽसीत्। गत्वा [1256, c. 3] तन्मूल पस्पर्श। प्रतिनिवृत्याचार्यमब्रवीत् आचार्य अयं स्थाणुः [इति]। अयं चतुर्थः पुरुषो हि सिद्धिमलभत। तस्मात् षोडशसर्गभेदाश्चतुर्धा भिन्नाः। गुणवैषम्यविमर्देनेति। गुणास्त्रिविधाः सत्त्वं रजस्तम इति। इमे त्रयोऽन्योन्यं विरुद्धाः। सत्त्वमुत्कटञ्चेद्

1 lit. तस्य or तेषा शरीराणि
2 This illustration lacks in MV. GB.
3. Three eds. read राष्ट्र
4. lit. मार्गमध्यस्य
5. Ming ed. omits आचार्य·
6. So Three eds. Other eds. अविभाग.

रजस्तमसी अभिभवति । यथा सूर्यतेजो नक्षत्रवह्न्यादिकमभिभवति । रजस्युत्कटेऽप्येवम् । यदि विमृश्यते त्रिगुणवैषम्यादि, [तदा] बुद्धिसर्गाः पञ्चाशद्भिन्नाः ॥ ४६ ॥

पञ्चाशद्भेदानिदानीं वक्ष्यति ।

पञ्च विपर्ययभेदा भवन्त्यश[1]क्तिश्च करणवैकल्यात् ।
अष्टाविंशतिभेदा, तुष्टि र्नवधाष्टधा सिद्धिः ॥ ४७ ॥

Ch. विपर्ययस्य पञ्च भेदा भवन्ति अशक्तेरष्टाविंशतिः ।
करणवैकल्यात्, तुष्टेर्नव सिद्धेरष्टभेदा· ॥

विपर्यस्य पञ्च भेदा भवन्तीति । विपर्ययः पूर्वमुक्तः । अधुना पञ्च भेदा उच्यन्ते । (१) तम. (२) मोह· (३) महामोह· (४) तामिस्रः (५) अन्धतामिस्र इति ॥ ४७ ॥

अधुनाशक्तिमनुक्त्वा पूर्वं पञ्चविपर्ययभेदान् प्रकाशयति ।

भेदस्तमसोऽष्टविधो मोहस्य च दशविधो महामोहः ।
तामिस्रोऽष्टादशधा तथा भवत्यन्धतामिस्रः ॥ ४८ ॥

Ch उक्तास्तमसोऽष्टभेदा मोहस्याष्टौ महामोहस्य दश ।
तामिस्रस्याष्टादश अन्धतामिस्रस्यापि तथा ॥

उक्तास्तमसोऽष्टभेदा इति । यदि पुरुषोऽज्ञानेन [2]विरक्तः, प्रधानबुद्ध्यहङ्कारपञ्चतन्मात्राख्येषु अष्टसु प्रकृतिषु लीयते । अयं पुरुषोऽलब्धमोक्षो[ऽपि] लब्ध[3]मतिं करोति । अष्टविधबन्धादर्शित्वात् । अत उच्यते अष्टविधा दृष्टिस्तम इति । अविद्यायास्तम[4] इति नामान्तरम् । मोहस्याष्टाविति । अष्टविधमैश्वर्य

---

1. GB. reads अशक्ते .

2. Three eds रक्त.

3. So Three eds. Other eds. लब्धक्षण

4. cf STK अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशा यथासंख्य तमोमोहमहामोहतामिस्रान्धतामिस्रसंज्ञका. पञ्चविपर्ययविशेषा ad. k. 47.

एकादशेन्द्रियवधा इति। बधिरत्वान्धत्वविग्रत्व[1] [जिह्वा] दुष्टत्व[2]कुष्ठत्वोन्माद-मूकत्ववक्रत्वपङ्गुत्ववन्ध्यत्वोदावर्ताः[3]। एते एकादशेन्द्रियवधाः। कथमशक्तिरित्युच्यते। श्रवणासामर्थ्याद् यावन्मोक्षं लब्धुमक्षम.। यथा बधिरः पुरुषः–अन्यैकव्याधिनापि योज्यताम्–कल्याणमित्रं वदति। अहं दुःखितः किं करवाणि इति। कल्याणमित्र आह। साङ्ख्यज्ञानं परिगृह्णीष्व, दुःख[4]क्षयं दुःखपारञ्च गत्वा मोक्षं प्राप्स्यसि इति। [स] प्रतिवदति। नाहं सांख्यज्ञानं स्वीकर्तुमलम्। गुरुवचनं न शृणोमि इति। अश्रुत्वा [गुरु]वचनं कुतो ज्ञानमुत्पद्येत। यथा बधिर· तथा अन्धादयो[5]ऽपीन्द्रियवधान्न ज्ञानमधिगन्तुं समर्थाः। न च मोक्षमाप्तुमलम्। बुद्धिवधा अशक्तिराख्याता। बुद्धिवधाः सप्तदशेति। पश्चाद्वक्ष्यते।

सुवर्णसप्ततिशास्त्रे मध्यमखण्डः।

---

1. 'Wêng' lit. means a big earthern jar without spout It seems that the character is used metaphorically to indicate *vigratva*; because the head of a person without nose would appear something like *ghaṭa*, a jar without spout. But H. Ui suggests here a Chinese Character as an alternative reading which would mean *ghrānavadha* for *vigrttva.*

2. Three eds omit कुष्ठत्व.

3 MV. gives the following 11 defects of organs आन्ध्य वाधिर्य, घ्राणपाक, जडत्व, कुष्ठत्व, मूकत्व, कुणित्व, पङ्गुत्व, गुदावर्त (Read उदावर्त), क्लैब्य, उन्मादा. GB. gives the same in different order, adding प्रसुप्ति and उपजिह्विक and omitting जडत्व and कुष्ठत्व STK. cites a verse ·

बाधिर्यं कुष्ठितान्धत्वं जडताजिघ्रता तथा। मूकता कौण्यपङ्गुत्वे क्लैब्योदावर्तमन्दता.॥
Jaya also cites a verse

बाधिर्यमान्ध्याघ्रातृत्वे मूकता जडता तथा।
उन्मादकौण्यकुष्ठानि क्लैब्योदावर्तपङ्गुता ॥

4. Three eds. अत्यन्त दुःखपार गत्वा, etc.

5. Ibid. अपि omitted.

अथ सुवर्णसप्ततिशास्त्रे ऽन्तिमखण्डः ।

तुष्टिसिद्धिविपर्ययादिति । नवविधतुष्टीनामष्टविधसिद्धीनां विपर्ययः । एतत्सप्तदशानां विपर्ययो बुद्धिवध इत्याख्यायते । एकादशेन्द्रियवधाः सप्तदशबुद्धिवधाश्चेतीमेऽष्टाविंशति[रशक्तिभेदाः] ॥ ४९ ॥

नव तुष्टिभेदाः कथम् ? आर्यया विवृण्वन्नाह ।

आध्यात्मिक्यश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः ।
बाह्या विषयोपरमात्पञ्च नव च तुष्टयोऽभिहिताः ॥ ५० ॥

Ch आध्यात्मिक्यश्चतस्रस्तुष्टयः प्रकृत्युपादानकालभाग्यानि ।
बाह्यास्तुष्टयः पञ्च विषयोपरमादाहृत्य नव ॥

आध्यात्मिक्यश्चतस्रस्तुष्टयः प्रकृत्युपादानकालभाग्यानीति । आध्यात्मिक्य इति [याः] बुद्ध्यहङ्कारमनांस्यधिकृत्य चतस्रस्तुष्टयः प्रवर्तन्ते । (१) प्रकृत्या तुष्टिः (२) उपादानान्वेषणया तुष्टिः (३) कालेन तुष्टिः (४) भाग्यलाभेन तुष्टिश्चेति । चतसृणां तुष्टीनां प्रदर्शनाय एवं दृष्टान्तः क्रियते । यथा[1] ब्राह्मणा गृहं त्यक्त्वा प्रव्रजिताः । [तत्रैकं] कश्चित्पुरुष पृच्छति । किं बुद्ध्वा [1257, c. 2] प्रव्रजितोऽसि इति । अयं प्रतिवदति । जानाम्येषां त्रयाणां लोकानां प्रधानं तथ्यं कारणम् । अतः प्रव्रजितोऽस्मि इति । स ब्राह्मणः केवलं जानाति प्रधानं कारणमिति । न जानाति नित्यमनित्यं वा सचेतनमचेतनं वा सगुणं निर्गुणं वा व्याप्यव्यापि वा इति । किन्तु जानाति अस्तीति कारणञ्चेति । अतस्तुष्टिर्जायते । स न भवति मुक्तः । इयं तुष्टिः प्रकृत्या जाता । अथ द्वितीयं ब्राह्मणं पृच्छति । किं ज्ञात्वा प्रव्रजितोऽसीति । स प्रतिवदति । अहं विजानामि प्रधानं लोककारणमिति । मोक्षकारणमुपादानमिति च ज्ञातवानस्मि । प्रधान तथ्य कारणमिति [ज्ञाने] सत्य[2]पि यद्युपादानं नास्ति । मोक्षो न सिध्यति । तस्मादुपादान स्वीकरोमि । उपा[3]दानं

1. MV. and GB have this and the following illustrations but not in the form of dialogue

2. Three eds. read 'shui' (who) for 'sui' (although).

3. MV. gives the following four *upādānas*: त्रिदण्ड, कुण्डिका, अक्षमाला, कृष्णाजिन GB त्रिदण्ड, कमण्डलु, विविदिषा STK. उपादान = प्रव्रज्या.

सर्वप्रव्रजितानुष्ठानपद्धत्युपकरणम् । [तच्च] उपकरणं चतुर्विधम् । त्रिदण्डकुण्डि-काकषायमङ्गलानि । (१) भस्मकोशिका[1] (२) रुद्रा[2]क्षमणिः (३) त्रितन्तुवेष्टित-कायत्वं (४) मन्त्रपठन (५) जटाग्रे कुशवल्लीस्थापन[3]मिति । एतानि पञ्च शिक्षाचर्योपकरणानि अशुद्धिमपनयन्तीति मङ्गलमित्युच्यन्ते । प्राक् सिद्धैः त्रिभिः सहाष्टोपकरणानि । एभ्यो मोक्षं लप्स्ये इत्यनेन प्रव्रजितोऽहमिति । तस्माद्द्वितीया तुष्टिरुपादानाख्या । अनया तुष्ट्या न मोक्षं लभते । केवलं जानाति प्रधान कारण-मिति । नाधिकम् । अथ तृतीयं ब्राह्मण पृच्छति । कि ज्ञात्वा प्रव्रजितोऽसीति । स प्रत्याह । प्रधानं चत्वार्युपादानानि कि कर्तुं समर्थानि । जानामि [4]उपादानं विनापि [कालेन] मोक्ष लप्स्ये इति प्रव्रज्यामिच्छामि । इति । अथ तृतीयो न मुक्तो भवति । कस्मात् । पञ्चविंशतिपदार्थाज्ञानात् । इयं तृतीया तुष्टि· काल-तुष्ट्याख्या । अथ पृच्छति चतुर्थं ब्राह्मणं । कि ज्ञात्वा प्रव्रजितोऽसीति । स प्रत्याह । प्रधानमुपादान कालो वा कि कर्तुं समर्थः । यदि भाग्यलाभहीन· । अहं ज्ञातवान् भाग्यला[5]भात् मोक्ष लप्स्य इति । अत· प्रव्रजितोऽस्मि । इति । अथ चतुर्थोऽपि न मुच्यते । ज्ञानाभावात् । इय चतुर्थी तुष्टिर्भाग्यलाभतुष्ट्याख्या । एताश्चतस्रस्तुष्टयो नैमित्तिकाः सिद्धाः । बाह्यास्तुष्टयः पञ्चविषयोपरमादाहत्य नवेति । बाह्यास्तुष्टयः पञ्चविधा भवन्ति । पञ्चविषयाणां दूरत उपरमात् [अ[6]र्जनरक्षण-क्षयातृप्तिहिंसादोषान् दृष्ट्वा] । यथा एक· पुरुषः पञ्च ब्राह्मणपरिव्राजकान् दृष्ट्वा क्रमेणोपगम्य पृच्छति । आदौ प्रथमं ब्राह्मण पृच्छति । किं ज्ञात्वा प्रव्रजितोऽसीति । स प्रत्याह । लोके पञ्च विषयाः सन्ति । तद्विषयार्जनार्थं वृत्तय·—यदि वा कृ[7]षिः

1. ie. a bag
2. lit दिव्याक्षमणि
3. lit. कुशाख्यदीर्घवल्ल्या जटाग्रे स्थापनम्.
4. Three eds जानामि, न पुनर्मोक्ष प्रापयन्ति etc
5. Ibid लाभ omitted.
6. MV. has the same *dosas*. GB. and Jaya read *sanga* for *atrpti* STK. reads *bhoga* for it.
7. lit क्षेत्रकर्म

यदि वा पाशुपाल्यं यदि वा राजसेवा यदि वा वाणिज्यम्[1]–सर्वा[स्ता] दुष्कराः । ताश्चतस्रो वृत्तीर्विहाय यदि वा चौर्यं क्रियताम् । इय [अपि] विषयार्जनवृत्ति-र्नियमेन दुष्करा । स्वपरपीडनात् । [1257, c. 3] एता वृत्ती [दुष्करा] दृष्ट्वा प्रव्रज्यामिच्छामि । अयं पञ्चमो ब्राह्मणो न मुक्तो भवति । अतत्त्वज्ञत्वात् । अथ द्वितीयं ब्राह्मणं पृच्छति । किं ज्ञात्वा प्रव्रजितोऽसीति । स प्रत्याह । अह जानामि पञ्चविषया अन्वेषणेन लभ्यन्ते पूर्ववत्कृष्याद्युपायैः । विषयान् लब्[2]ध्वा रक्षणं दुष्करम् । कस्मात् । पञ्चगृ[3]हचर्या[मिथो] विरुद्धाः । विषयरक्षणेनात्मा परश्चोपहन्यते । रक्षण-दुःखदर्शित्वात्–विषयोपरतः प्रव्रजितोऽहमिति । अस्य षष्ठस्यापि न मोक्षोऽस्ति । अतत्त्वज्ञत्वात् । अथ तृतीय पृच्छति । कि ज्ञात्वा प्रव्रजितोऽसीति । स प्रत्याह । अहमलब्धमन्वेष्टुमार्जयितुञ्च क्षमः । आर्जयित्वा रक्षामि अक्षयाय । इमे पञ्च विषयाः स्वोपभोगात् स्वभावतः क्षीयन्ते । क्षयकाले महद्दुःखमुत्पद्यते । एषां क्षीणविषयाणामवद्यदर्शित्वात्प्रव्रज्यामिच्छामि । इति । अय[4]मपि न मोक्षं लभते । अतत्त्वज्ञत्वात् । अथ चतुर्थं पृच्छति । कि ज्ञात्वा प्रव्रजितोऽसीति । स प्रत्याह । अहमलब्धमन्वेष्टुं शक्त आ[5]र्जयामि । अर्जयित्वा च रक्षामि । क्षीणेऽपि पुनरार्जयामि । तथा चेत् कुतः प्रव्रजितः । पञ्चेन्द्रियाणि न तृप्तानि । उत्तरोत्तरमुत्कृष्टान्वेषित्वात् । एषामिन्द्रि[6]याणां दोष पश्यामि । अतः प्रव्रज्यामिच्छामि । इति । अस्याष्टमस्यापि न मोक्षोऽस्ति । अतत्त्वज्ञत्वात् । अथ पञ्चमं पृच्छति । कि ज्ञात्वा प्रव्रजितोऽसीति ।

---

1. कृषिपाशुपाल्यादि—MV पाशुपाल्यवाणिज्यप्रतिग्रहसेवा — GB. सेवादय —STK.

2. Three eds. omit लभ्.

3. *Chia-chu*=furniture. Takakusu has translated these characters 'occupation' The first character generally means 'a house,' home' and the second one 'utensil' appliance' etc. and sometimes it has the meaning 'to prepare', 'to do' etc Taking it here as a verbal nown I have rendered the phrase गृहचर्या

4. Three eds. add सप्तम

5. So Three eds Other eds. omit अर्जयामि

6. Three eds सात्त्विकेन्द्रिय

स प्रत्याह। अहमलब्धलाभायान्वेष्टुं क्षमः लब्ध्वा रक्षाम्यक्षयाय। उपभुज्य पुनरार्जयितुञ्च क्षमः। यद्युत्कृष्टमिच्छामि। अहं [त]दपि लब्धुं क्षमः। तथा चेत्कुतः प्रव्रजितः। विषय[ार्जन] वृत्तिचतुष्टयेनान्यो हिंस्यते। यदि हिंसको न [भवामि] इयं वृत्तिर्न सिद्ध्यति। कृषिकृश्चेत् तृणानि वृक्षान् छिन्द्याम्। योद्धा चेत्, तदा-जनान् हन्याम्। यदि वान्यधनापहर्ता। तदान्यान् वध्याम्। यदिवा [वणिक्] स्ववाचा मिथ्या ब्रूयाम्। इति सर्वे दोषा लोके विषयेण सहोद्यन्ति। अहमेतद्दोषं ज्ञात्वा प्रव्रज्यामिच्छामि। इति। अस्य नवमस्यापि न भवति मोक्षः। बाह्य-[विषयो] द्वेगात्तत्त्वज्ञानानभ्यासात्। अत उच्यते प्रथममाध्यात्मिक्यश्चतस्रः ततः पञ्च बाह्या इत्याहृत्य नव तुष्टय इति। आसां नवानां तुष्टीनां महर्षिणा नव नामानि स्थापितानि। विषयमलशोधकत्वात् नव तुष्टयः सलिलाख्यया उच्यन्ते। (१) अम्भः (२) सलिलम् (३) ओघः (४) वृष्टिः (५) तारम् (६) सुतारम् (७) सुनेत्रम् (८) सुमरीचम् (९) उत्तमाम्भसिक[1]मिति। एतन्नवतुष्टिविपरीता नवाशक्तय आख्यायन्ते यत् अनम्भः यावदनुत्तमाम्भसिकमिति ॥ ५० ॥

पर आह। इमे त्रयो धर्माः सिद्ध्या सह विरुद्धा.। को[1258] धर्मः सिद्धिरित्याख्यायते। आर्ययोत्तरमाह।

ऊहः शब्दोऽध्ययनं दुखविघातत्रयं सुहृत्प्राप्तिः।
दानञ्च सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पूर्वोऽङ्कुशस्त्रिविधः ॥ ५१ ॥

Ch. ऊहः श्रवणमध्ययनं दुःखविघातत्रयं सुहृत्प्राप्तिः।
दाननिमित्तं सिद्धयोऽष्टौ पूर्वे त्रयः सिद्धेरङ्कुशाः ॥

ऊहःश्रवणमध्ययनं दाननिमित्त सिद्धयोऽष्टाविति। आभिरष्टविधशिक्तिभिः षड्गतयः सिद्ध्यन्ति। यथा कश्चिद्ब्राह्मणः प्रव्रजितः मार्गमधीयान इमां चिन्तां करोति। का वृत्तिरुत्तमा। कि वस्तु सत्यम्। किमत्यन्तं पार्यन्तिकम्। किं कृत्वा ज्ञानं भवति। प्रकाशिनीं सिद्धिञ्च लभते। इत्येवं कृतोहः ज्ञानं लभते। प्रधानं

1. For the explanation of these terms given by Fuju, a Japanese commentator, v. Takak's note BEFEO. Vol. IV p. 1038. and S. S. Sastri's Eng. tran. p. 62.

भिन्नं बुद्धिर्भिन्ना, अहङ्कारो भिन्नः, पञ्चतन्मात्राणि भिन्नानि, एकादशेन्द्रियाणि भिन्नानि, पञ्चमहाभूतानि भिन्नानि, परमात्मा[1] भिन्न[इति]। पञ्चविंशतितत्त्वेषु ज्ञानमुदेति। अनेन ज्ञानेन षड्विधान्यवलोक[2]नान्युद्भवन्ति। (१) पञ्चमहाभूतेषु दोषमवलोकयति। दोषं[3] दृष्ट्वा उद्वेग उत्पद्यते। तदा पञ्चमहाभूतानि त्यजति। [इद] मूहपदमाख्यायते। (२) एकादशेन्द्रियेषु दोषमवलोकयति। दोषं दृष्ट्वा उद्वेग उत्पद्यते। तदैकादशेन्द्रियाणि त्यजति। इदं [4]धृतिपदमित्याख्यायते। (३) एतज्ज्ञानविनियोगेन पञ्चतन्मात्रेषु दोषमवलोकयति। दोष दृष्ट्वा उद्वेग उत्पद्यते। तदा तन्मात्राणि त्यजति। [इद]मुपगतस[5]मपदमित्याख्यायते। (४) अहङ्कारेऽष्टैश्वर्येषु च दोषमवलोकयति। दोषं दृष्ट्वा उद्वेग उत्पद्यते। तदा अहङ्कारादींस्त्यजति। [इद] [6]प्राप्तिपदमित्याख्यायते। (५) बुद्धौ दोषमवलोकयति। दोषं दृष्ट्वा उद्वेग उत्पद्यते। बुद्धित्यागं लभते। [इद] निवृ[7]त्तिपदमित्याख्यायते। (६) प्रधाने दोषमवलोकयति। दोषं दृष्ट्वा उद्वेग उत्पद्यते। तदा प्रधानं त्यजति। एतत्कैवल्य[8]पदमित्युच्यते। स ब्राह्मणोऽनेनोहेन मोक्षं लभते। इयं सिद्धिरूहेन लब्धत्वाद् ऊहसिद्धिरित्याख्यायते। ऊह[9]सिद्धिरुक्ता। अथ

1. *Ching-E*

2 No traces of these six contemplations are found in any other commentary.

3. Three eds omit दोष

4. '*ch'ih*' 'to hold' धृति

5 '*ju-ju*' उपगतसम ?

6. '*chi*' 'to arrive' प्राप्ति

7 '*so*' 'to withdraw' निवृत्ति

8 '*tu-t's un*' = कैवल्य

9. MV. says that the true knowledge is obtained either by reasoning oneself or by resorting to a teacher or by studying of a Sānkhya canon and not otherwise. To demonstrate this point MV. cites an illustration Suppose some dacoits, committing dacoity in a village walk away. The owner of the property pursues and captures them together with an innocent person who accidently got into their company. A passer-by

श्रवणसिद्धिः कथ्यते । यथा कश्चिद्ब्राह्मणः शब्दमधीयानमन्यं शृणोति । यत्प्रधानं भिन्नं बुद्धिर्भिन्ना यावत्परमात्मा भिन्न इति । इममध्ययनशब्दं शृण्वन् पञ्चविंशतिपदार्थान् बुद्धवान् । तदा ऊहपदं प्रविष्टः पञ्चभूतानि त्यजति । धृति[1]पदं प्रविष्ट एकादशेन्द्रियाणि त्यजति । उपगतसमपदं प्रविष्टः पञ्च तन्मात्राणि त्यजति । प्राप्तिपदं प्रविष्टः अहङ्कारादींस्त्यजति । निवृत्तिपदं प्रविष्टो बुद्धिं त्यजति । कैवल्यपदं प्रविष्टः प्रधानं त्यजति । अयं मोक्ष आख्यायते । श्रवणसिद्धिरुक्ता । अथाध्ययनसिद्धिः[2] । अष्ट बुद्ध्यङ्गा[3]नि सिद्धिप्रापकाणि सन्ति । यथा कश्चिद्ब्राह्मणो गुरुकुलं गच्छति । (१) प्रीत्या शुश्रूषते । (२) सश्रद्धं तत्त्वं शृणोति । (३) गृह्णाति । (४) स्मृत्वा धारयति । (५) पदार्थान् जानाति । (६) ऊहते । (७) अपोहति । (८) यथाभूतमभिनिविशते । इमान्यष्ट बुद्ध्यङ्गानीत्युच्यन्ते । एभिर्बुद्ध्यङ्गैः पञ्चविंशतितत्त्वान्युपलभते । षड् गतीः प्रविश्य मोक्षं लभते । [अथ] दुःखविघातत्रयसिद्धिः । (१) आभ्यन्तरदुःखविघातः । यथा कश्चिद्ब्राह्मण आभ्यन्तरदुःखेन शिरोव्याध्यादिनाभिहतो वैद्यं गत्वा लब्धव्या[4]ध्युपशमो [भवति] । [1258, c 2] अनेनाभ्यन्तरदुःखेन जिज्ञासा उदेति । एतद्दुःखनिमित्तनिरोधज्ञानान्वेषणार्थं सिद्धगुरुकुलं व्रजति । अष्टसु बुद्ध्यङ्गेषु प्रवर्तते । पञ्चविंशतितत्त्वान्युपलभते । षड्गत्यवलोकनप्रवेशान्मोक्षं लभते । इयं सिद्धिराभ्यन्तरदुःखेन भवति । यथा शारीरं दुःखम् । तथा मानसं दुःखमपि । (२) बाह्य-

---

who is observing the matter brings to the notice of the owner the persons who are guilty and him who is innocent. In the same way, one gets true knowledge. The intellect, other organs and gross elements are comparable to the dacoits, the innocent to Puruṣa, the owner to a pupil and the passer-by to a preceptor

1. Read '*ch'ih*' 'धृति' for '*nêng*' (शक्ति) (Takak)

2. तृतीयाध्ययनसिद्धि साख्यज्ञानमधीत्य सञ्जाता MV. वेदादिशास्त्राध्ययनात् पञ्चविंशतितत्त्वज्ञानं प्राप्यत इत्येषा तृतीया सिद्धि — GB

3. These eight preliminaries to the knowledge are not found in the other commentaries, see additional notes.

4. Three eds. वेदनोपशम

दुःखविघातः । यथा कश्चिद्ब्राह्मणो बाह्यदुःखेनाभिहतो भवति । यदुत मर्त्यपशुपक्षिणां [1]वृक्षशिलादिपर्यन्तानामभिघातदुःखम् । [तत्] क्षन्तुमशक्नुवन् दुःखनिमित्तनिरोधजिज्ञासायां प्रवर्तते । गुरुकुलं गच्छति । अष्टबुद्ध्यङ्गान्यभ्यस्यति । पञ्चविंशतितत्त्वान्युपलभते । षड्गत्यवलोकनप्रवेशान्मोक्षमाप्नोति । इयं सिद्धिर्बाह्यदुःखेन लभ्यते । (३) आधिदैविकदुःख[विघातः] । यथा कश्चिद्ब्राह्मण आधिदैविकेन दुःखेन शीतातपवर्षादिनाभिहतो भवति । तत्सोढुमशक्नुवन् गुरुं व्रजति । अष्टबुद्ध्यङ्गानि प्रार्थयते । पञ्चविंशतितत्त्वान्युपलभते । षड्गत्यवलोकनानि प्रविशति । अतो मोक्षं लभते[2] । (७) सुहृत्प्राप्तिरिति । अष्टभिर्बुद्ध्यङ्गैरप्राप्त ज्ञानं केवलं कल्याणमित्रात्प्राप्नोति । प्राप्ते पार्यन्तिके ज्ञाने मोक्षं लभते । (८) दाननिमित्तसिद्धिः । यथा[3] कश्चिद्ब्राह्मणो जनद्विष्टो जानात्यन्य द्विषन्तम् । तस्मात्प्रव्रजति । प्रव्रजितमाचार्यः सतीर्थ्या अपि द्विषन्ति । न ज्ञानं ददति । स्वयं ज्ञात्वा [स्व]ल्प-

---

1. Id. adds पर्वत, etc.

2. MV. explains *duhkhavighātatrayasiddhi* thus: A man being inflicted upon by three-fold suffering, resorts, as remedy of it, to either reasoning oneself, or hearing of others studying or a self-study, and obtains true knowledge. It seems, therefore, that according to MV. the sidhis called *duhkhavighāta* are three, not because of three fold suffering, as CHC and GB. understand the term, but because of the tree-fold means of knowledge, reasoning oneself (*ūha*), hearing of other's studying (*śabda*) and self-study (*adhyayana*). Jaya follows MV. To a question why these three attainments (*sidhi*) are not the same as the three former ones, Jaya answers thus:

पूर्वा यास्तिस्र. ता न दु ख [विघात] हेतुका

According to this interpretation three *siddhis are*:

1 दु ख विघातहेतुकोहसिद्धि 2 ... . हेतुकशब्दसिद्धि. 3. ......हेतुकाध्ययनसिद्धिः ।

But according to CHC. and perhaps GB. also they are:

1 आभ्यन्तरदु खविघाताद् अध्ययनसिद्धि. 2. बाह्यदुखविघाताद् अध्ययनसिद्धिः 3. आधिदैविकदु खविघाताद् अध्ययनसिद्धि ।

3. MV. has not these details.

भाग्यता ग्रामान्तं गच्छति वस्तुम्। स्वयञ्च वदति अय प्रदेशो ब्राह्मणरहितः। [अत्र] वर्षा[1]वास वसामीति। [2]गत्वोषितो बहु लभते भिक्षाम्। स शिष्टं सुहृद्भ्यो बन्धुभ्यो गोपालाङ्गनापर्यन्तेभ्यः प्रत्यर्पयति। अस्मिन् ग्रामे सर्वेऽपि जना स्निग्धा भवन्ति। वर्षावास परिसमीप्सो[3] जनाः सर्वेऽपि त्रिदण्डममत्र वस्त्राण्यन्यानि च ददति। [ततः] शक्रोत्सवः[4] सन्निहितः। तदा जनान् वदति। को मया सह एनमुत्सवं द्रष्टुं मम महाजनपदमागमिष्यति। यदि जिगमिषथ, [यूयं] सर्वे जना मह्यं यत्किञ्चिद्दत्वा गच्छत इति। तत्र गत्वा गुरुकुलं प्रयाति। उत्कृष्ट वस्तु समुद्धृत्याचार्यं सत्करोति। अवशिष्टानि क्रमेण सहाध्यायिभ्यः सविभजति। आर्चायः सुहृज्जनाः सर्वेऽपि स्निग्धा भवन्ति। तदा गुरुर्ज्ञानं ददाति। अनेन ज्ञानेन पार्यन्तिकं ज्ञानं प्राप्नोति। तदा मोक्षं च लभते। इयं दानलब्धा सिद्धिः। [5]आसामष्टसिद्धीनां प्राचीनैर्महर्षिभिर्नामान्तराणि स्थापितानि। (१) स्वतारसिद्धिः (२) सुतारसिद्धिः (३) तारतारसिद्धिः (४) प्रमोदतारसिद्धिः (५) प्रमुदिततारसिद्धिः। (६) मोहनतारसिद्धिः (७) रम्यकतारसिद्धिः (८) सदाप्रमुदितसिद्धिः इति। आसामष्टसिद्धीनां विपरीताश्चेत्, तदाष्टाश[6]क्तय आख्यायन्ते यदुत [7]अताराशक्तिः यावदसदाप्रमुदिताशक्तिः। एवमेकादशेन्द्रियपातादशक्तयः सप्तदशबुद्धिवधादशक्तयश्च अष्टाविंशतिरशक्तयो भवन्ति। इमे विपर्याशक्तितुष्टिसिद्धिभेदाः पञ्चाशत्पदार्था उक्ताः। पूर्वे त्रयः सिद्धेरङ्कुशा इति।

---

1. *k'e-an-chu*

2. Three eds. omit गत्वा.

3 or वर्षावासावसानेच्छस्य

4 lit. मेलन or यात्रा Śakrotsava, *v* Lalitavistara ed. by Lefmann p. 246, 3—5.

5. All these siddhis are differently interpreted in STK. It says that only the three siddhis, attainments in suppressing the three sorts of miseries, are primary and the five others are secondary. For the detailed exposition of STK.'s views about sidhis, reader may refer to the Sānkhyakārikā ed. by S. S. Sastri (1935) pp. 96—98.

6. MV. and GB.: असिद्धयः

7. Three eds.: अस्वतार.

यथा मत्तो [1258, c 3] गजोऽङ्कुशनियन्त्रितो न यथेच्छस्वातन्त्र्यमाप्नोति। एवं पञ्चविपर्ययैरष्टाविंशत्यशक्तिभिर्नवतुष्टिभिर्नियन्त्रितो लोको न तत्त्वज्ञानमधिगच्छति। यदि तत्त्वज्ञानं जहाति तदाष्ट सिद्धयो न भवन्ति। अत उक्तं पूर्वं त्रयः सिद्धेरङ्कुशा इति। अत· विपर्ययाशक्तितुष्टीस्त्य[1]क्त्वा अष्टविधसिद्धीर्यत्नेनाभ्यस्येत् ॥ ५१ ॥

पर आह भावैरधिवासितं लिङ्गम्। अतःससरति संसारे इति पूर्वमुक्तम्। लिङ्गं द्विविधम्। (१) सूक्ष्मं लिङ्गम्, आदावुत्पन्नम्। (२) मातापितृजं शरीरमेकादशेन्द्रियाणि च। उभयं सयुक्तमष्टभिर्भावैरधिवासितम्, अतः ससरति संसारे। अत्र सशय· किं पूर्वमुत्पद्यते। किं लिङ्ग पूर्वम्, किं वा भावाः पूर्वमिति। आर्ययोत्तरमाह।

न विना भावै लिङ्गं न विना लिङ्गेन भावनिर्वृत्तिः।
लिङ्गाख्यो भावाख्यस्तस्माद्भवति द्विधा सर्गः[2] ॥ ५२ ॥

Ch: विना भावै र्न विभक्तं लिङ्गं विना सूक्ष्मलिङ्गेन न भावा·।
लिङ्गाख्यो भावाख्यस्तस्मात्सर्गो द्विविधः ॥

विना भावै र्न विभक्तं लिङ्गमिति। यदि भावा न सन्ति। लिङ्गं न सिद्ध्येत्। यथौष्ण्यं विना नाग्निः सिद्ध्यति। विना [3]सूक्ष्मलिङ्गेन न भावा इति। भावा लिङ्गविरहिताश्चेत्, न सिद्ध्यन्ति। यथाग्निं विना औष्ण्यं न सिद्ध्यति। इमावुभौ धर्मौ परस्परापेक्षौ अनलौष्ण्यवत्। तौ च धर्मौ युगपदुद्भवतः यथा गोः शृङ्गद्वयम्[4]। लिङ्गाख्यो भावाख्यस्तस्मात्सर्गो द्विविध इति। प्रकृतिविकारस्य द्वे आख्ये स्तः। (१) लिङ्गाख्यः सर्गः (२) भावाख्यः सर्ग इति। ससारस्य सर्गादावेव

---

1. Read *hsu* for *tz'u* (Takak.).
2. GB. STK. and Candrikā read. तस्माद्द्विविध· प्रवर्तते सर्ग.
3. Three eds. omit सूक्ष्म
4. गोविषाणवत्, कुमारीस्तनवत्— MV. CHC. and **MV.** agree with each other in this verse.

द्वैविध्यं संपन्नम् ॥ पर आह । अस्य सर्गस्य किं द्वैविध्यमेवास्ति किं वा पुनरस्त्यन्याख्यः [सर्ग] इति । समाधीयते ॥

प्रा[1]चीनमहर्षिभिर्नामान्तराणि स्थापितानीति । (१) स्वतारमिति । अयं पुरुषोऽतिमात्रं स्वोहतीक्ष्णः केवलं प्रज्ञां लब्ध्वा मोक्षं साधयति । न परोपदेशेन । अतो वदन्ति स्वतारसिद्धिरिति । स्वोहमात्रेण लब्धा न परेण इति स्वतारम् । सैव प्रज्ञा । प्रज्ञा हि ऐहिकान्मोचयित्वा आमुष्मिकं प्रापयति । अतः पराक्रान्तकाल[2] इति व्यपदिशन्ति । तदा हि मोक्षो नाम । मोक्ष एव सिद्धिरित्याख्यायते । हेतुस्तारमुच्यते । फलं सिद्धिरुच्यते । इमां तारसिद्धिं स्वोहेन लब्धत्वात्[3] स्वतारसिद्धिरिति वदन्ति । पश्चात्सप्त तारसिद्धय अभिन्ना नामान्तरमात्रेण विषमाः । (२) सुतारसिद्धिरिति । आत्मना परेण[च] लब्धप्रज्ञो मोक्षं साधयति । अयं पुरुषः समृद्धेन्द्रियः किञ्चिदवरः परोपदेशेन[लब्ध] बहुस्वार्थो मोक्षमाप्तुं शक्नोति । अत· सुतारसिद्धिरिति व्यपदिशन्ति । (३) तारतारसिद्धिरिति । एकान्ततः परोपदेशेन लब्धत्वात्ता[4]रेति । [अयं] समृद्धेन्द्रियः ततोऽपि अवरः । (४) प्रमोदतारसिद्धिरिति । अयं पुरुष आभ्यन्तरदुःखेन शिरोव्याध्यादिनाभिहतो गुरुं व्रजति । चिकित्सां प्रार्थयते । तात्कालिकीमाभ्यन्तरदुःखनिवृत्तिं लभते । इयमेकविधप्रमोदाय भवति । [अथ] चिन्तयति । इदं निवृत्तिमात्रं, नात्यन्तिकनिवृत्तिरिति । यदा कैवल्यं, तदा तु आत्यन्तिकनिवृत्तिरिति ज्ञानात् [1259.] सांख्याचार्यं व्रजति । प्रज्ञां शिक्षते । मोक्षसिद्धिं प्रार्थयते । परमं प्रमोदमाप्नोति । अस्मादुभयविधप्रमोद[लाभ]ात् प्रमोदतारसिद्धिरित्याख्या भवति । (५) प्रमुदिततारसिद्धिरिति । अयं पुरुष आभ्यन्तरबाह्योभयविधदुःखाभिहतः [चिकित्सा] चार्यं गत्वा दुःखद्वयस्य चिकित्सां प्रार्थयते ।

---

1. The portions included in this and the next para are sub-commentary explaining the terms, *svatāra,* and others referred to in the commentary *ad* 51. This sub-commentary seems to be added by Paramārtha himself.

2. '*to-chi-chih-shih*, पराक्रान्तकाल ?

3. Three eds. omit—त्वात्.

4. '*chuan*' 'fully'.

यतो दुःखद्वयस्य तात्कालिकी शान्तिः तदैवोभयविधप्रमोदो भवति । नेयमात्यन्तिकी निवृत्तिरिति ज्ञात्वा तारसिद्धिं शिक्षितुमाचार्यं प्रार्थयते । [सिद्धि] लाभात्प्रमोदः प्रमुदिताख्या मुपादत्ते। (६) मोहन [तारसिद्धि]रिति। अयं पुरुष. (१) आभ्यन्तरदुःखं शिरोव्याध्यादि। (२) बाह्यदु·ख मसिगदादि (३) दैवदुःखं वातवर्षशीतातपादि । एतत् सर्वदु.खत्रयाभिभूतः आचार्यं गत्वा चिकित्सां प्रार्थयते । तच्चिकित्सा यतो विशिष्यते । [ततो] मोहनमिति व्यपदिश्यते । [इयं] नात्यन्तिकनिवृत्तिरिति ज्ञात्वा आचार्यमुपगम्य शिक्षाभ्यासात्तारसिद्धिं लभते । अस्मान्मोहनतारसिद्धिरित्याख्या भवति । (७) रम्यकतारसिद्धिरिति । [अयं पुरुष] आचा[1]र्यानुकम्पाप्रीतिभ्यां तां तारसिद्धिं शिक्षते । आचार्यात्तामाख्यामुपादत्ते । (८) सदाप्रमुदितसिद्धिरिति । अयं पुरुषः सर्वद्विष्टो धनवस्त्रदानं प्रतिगृह्णाति । [तानि]दत्वा सर्वेषां स्निग्धो भवति । सर्वेऽपि तस्य सिद्धिं कर्तुमभिलषन्ति । अतः सदाप्रमुदिततारसिद्धिरिति वदन्ति ॥ इन्द्रियवधादशक्तय एकादश बुद्धिवधादशक्तयःसप्तदश चाहत्याशक्तयोऽष्टाविंशतिः । पञ्चविपर्ययैर्नवतुष्टिभिरष्टसिद्धिभिः सह पञ्चाशदन्तत उक्ता इति सिद्धम् ॥ पूर्वे त्रयः सिद्धेरङ्कुशा इति पञ्चविपर्यया अष्टाविंशत्यशक्तयो नवतुष्टयश्च । इमे [पूर्वे] अन्तिमाष्ट[2]सिद्धिगजस्याङ्कुशाः । अष्टविधाः [सिद्धयः] मोक्षं साधयितुमर्हन्ति । त्रिविधा[ङ्कुशेन] तु न शक्नुवन्ति। यथा मत्तगजः स्वातन्त्र्यार्होऽङ्कुशेन न यथेच्छं स्वातन्त्र्यं प्रयाति । तथाष्टसिद्धयोऽपि । अवश्यं तत्त्वज्ञानेनाष्टसिद्धयो लभ्यन्ते । त्रिविधाङ्कुशेन तत्त्वज्ञानं न लभ्यते । अतोऽवश्यं पूर्वं त्रिविधं त्यक्त्वा अन्तिमाष्टसिद्धीर्यत्नेनाभ्यस्येत् ।

पर आह । अथ[3] प्रथमं पूर्वपदा[4]र्थं पश्चात् पौर्वापर्यं पृच्छामि ।

---

1. The term '*suhṛt*' of the k. is translated into '*kalyānamitra*' but here it is rendered *ācārya*. Hence *suhṛt*=*kalyānamitra*=*ācārya*. That *kalyāṇamitra* is an equivalent of *ācārya* is a familiar expression in the Buddhist literature.

2. So Three eds. Other eds: अष्टमुदितसिद्धिगजस्य. Read '*hsiaug*' for '*chia*' (Takak.)

3. '*hsia-tz'u*' = अथ ?

4. '*tieh-chien-i*' = पूर्वपदार्थ ?

भावैरधिवासित लिङ्गम्, अतः ससरति ससारे इति पुरस्तादुक्तम् । भावा अष्टावेव यदुत चत्वारो धर्माश्चत्वारोऽधर्मा· । चत्वारो धर्माः (१) धर्मः (२) ज्ञानम् (३) विरागः (४) ऐश्वर्यञ्चेति । एषा चतुर्णा धर्माणा विपरीता एव चत्वारोऽधर्माः । [इमे]ऽष्टौ भावा इत्याख्यायन्ते । पूर्वैश्चतुर्भि· [1]धर्मैरधिवासितं देवगतिं [2]प्राप्नोति । अन्तिमैश्चतुर्भिरधर्मैरधिवासितं मर्त्यपशुगतिद्वयं प्राप्नोति । अधिवासित लिङ्ग [मित्यत्र] लिङ्ग द्विविधम् । प्रधानबुद्ध्यहङ्कारपञ्चतन्मात्राणि [3]सूक्ष्मलिङ्गमित्याख्यायन्ते । पञ्चतन्मात्रेभ्य उत्पन्नमेकादशेन्द्रियसयुक्त सत् उद्भितं स्थूललिङ्गमित्याख्यायते । एषामष्टविधभावानामधिवासितलिङ्गद्वयस्य च किं पूर्वमुत्पद्यते । किमष्टभावाः पूर्वं किं वा लिङ्ग[4]द्वयं पूर्वम् इति । समाधीयते । [अत्र]द्वे व्याख्याने स्तः । अष्टभावाना लिङ्गस्य च नास्ति पूर्वापरभावः । [1259, c 2] अवश्यं संयुक्तानि युगपदुत्पद्यन्ते । यथाग्न्यौष्ण्ये न वियोगं लभेते । यथा वा गोः शृङ्गे द्वे ऽवश्यं युगपत्प्रादुर्भवत । तथाष्ट भावा लिङ्गञ्च । यदा प्रधानबुद्ध्यहङ्कारपञ्चतन्मात्र[रूप] सूक्ष्मलिङ्गमस्ति । तदावश्यमष्टसु भावेषु चतुर्विधाः सन्ति । यदि न सन्ति चत्वारो धर्माः तदा चत्वारो[ऽधर्मा·] सन्ति । इति ध[5]र्माधर्माः [सूक्ष्मलिङ्गात्] नियमेन न वियोग लभन्ते । तथा मातापितृजातं स्थूलशरीरमपि । एवं लिङ्गशरीरमपि अष्टभावेभ्यो नियमेन न वियोगं लभते ॥

[6]अस्ति भौतिकाख्यस्तृतीयः सर्गः । यथाहार्या ।

अष्टविकल्पो दैवस्तैर्यग्योनश्च पञ्चधा भवति ।
मानुष्यकश्चैकविधः समासतो भौतिकः सर्गः ॥ ५३ ॥

---

1. Three eds भावै
2. lit. प्रापयति
3. It is said above *ad* 40, that the subtle body is comprised of the intellect, ahankāra and five fine elements But here *pradhāna* also is included, cp. foot-note on p. 58 above.
4. Three eds द्विविधलिङ्ग
5. Ibid. धर्म omitted.
6. The character *szu* at the beginning of this sentence in Chinese is inexplicable.

Ch दैवगतिरष्टविकल्पा तैर्यग्गतिः पञ्चविकल्पा ।

मानुष्यकगतिरेकसर्ग एव [इति] समासतो भौतिकः सर्ग उच्यते ॥

दैवगतिरष्टविकल्पेति । (१) ब्राह्मः[1]सर्गः (२) प्राजापत्यः सर्ग (३) ऐन्द्रः सर्गः (४) गान्धर्वः सर्गः (५) आसुरः सर्गः (६) याक्ष. सर्गः (७) राक्षसः सर्ग (८) पैशाचः सर्गः इति । तैर्यग्गतिः पञ्चविकल्पेति । (१) चातुष्पादः सर्गः (२) पातग. सर्गः (३) औरगः सर्गः (४) तैर्यञ्चः सर्गः (५) स्थावरः सर्ग इति । मानुष्यकगतिरेकसर्ग एवेति । मनुष्यगतेरेकजातिमात्रत्वात् । भौ[2]तिकस्त्रिविध उक्तो यदुत देवतिर्यङ्मनुष्यलयलिङ्गभावास्त्रय इति ॥ ५३ ॥

पर आह । त्रिषु लोकेषु कुत्र किमुत्कटमुपलभ्यते । आर्ययोत्तरमाह ।

ऊर्ध्वं सत्त्वविशालस्तमोविशालश्च मूलतः सर्गः ।

मध्ये रजोविशालो ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तः ॥ ५४ ॥

Ch. ऊर्ध्वं सत्त्वविशालः मूलतः सर्गस्तमोविशालः ।

मध्यसर्गो रजोविशालो ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तः ॥

ऊर्ध्वं सत्त्वविशाल इति । ब्राह्मसर्गस्थानादौ सत्त्वमतिविशालम् । अत्रापि रजस्तमसी स्तः सत्त्वेनाभिभूते । अतो ब्रह्मादयो देवा बह्वानन्दम[3]नुभवन्ति । मूलतः सर्गस्तमोविशाल इति । यत् तिर्यक्पक्षिस्तम्बादिस्थावरसर्गपर्यन्तः । अत्र तमो विशालम् । अत्रापि रजस्सत्त्वे स्तः तमसाभिभूते । अतस्तिर्यगादयो मोहबहुलाः । मूलतः सर्ग इति । त्रिषु सर्गेषु तेषां [तिर्यगादीनां] अत्यन्त-

---

1. These eight creations are referred to above *ad* k. 44 as eight *sthānas* where *yāma* is mentioned for *āsura* of this place.

2. We ought to read here simply *sarga* instead of *bhautikasarga*, since *linga* and *bhāva* are included in *bhautika-sarga* Or omitting *linga* and *bhāva*, we may read : भौतिकास्त्रिविधो यदुत देवतिर्यङ्मनुष्यास्त्रय इति

3. Three eds. कामसुख.

मधमत्वान्मू[1]लत इत्युक्तम्। मध्यसर्गो रजोविशाल इति । [2]मानुषसर्गे रजो विशालम्। सत्त्वतमसी अपि स्तः । रजोबहुलत्वादभिभूतसत्त्वतमस्कत्वाच्च मनुष्येषु शोकदुःखे बहुले । मनुष्यगतेर्मध्येति नाम । तिसृषु गतिषु मध्यवर्तित्वात् । अन्तिमः सर्गः कथ स्त[1]म्ब इत्युच्यते । यदोषधिवनस्पतिपर्वतपाषाणादय., एभिस्त्रयाणां लोकानामवष्टब्धत्वात् स्तम्बनाम्ना उच्यते । एव लिङ्गसर्गः भावसर्गो भौतिकसर्गश्च सर्वथोक्तः । त्रिविधोऽयं सर्ग· प्रधानकृत इत्यत· प्रधानकार्यमवसितम् । यदुत लोकं सृष्ट्वा मोक्षं प्राप्नोतीति ॥ ५४ ॥

षर आह । त्रिषु लोकेषु मनुष्यदेवतिर्यक्षु कः सुखं दु·खञ्चानुभवति । [125), c 3] किं प्रधानमनुभवति किं वा बुद्ध्यहङ्कारपञ्चतन्मात्राणि यावदेकादशेन्द्रियाणि अनुभवन्ति कि वाय पुरुषोऽनुभवति । आर्ययोत्तरमाह ।

अत्र जरामरणकृतं दुःखं प्राप्नोति चेतनः पुरुषः ।
लिङ्गस्याविनिवृत्तेस्तस्माद् दुःखं समासेन[3] ॥ ५५ ॥

Ch: अत्र जरामरणदुःखं केवलं चेतनः पुरुषः प्राप्नोति ।
लिङ्गस्याविनिवृत्तौ; तस्मात्समासेनोक्तमिदं दुःखम् ॥

अत्र जरामरणदुःखं केवलं चेतनः पुरुषः प्राप्नोतीति । त्रिषु लोकेषु दुःखमस्ति जराकृतम् । वलितत्वक्, पलितं, श्वासमोकः, यष्ट्यवलम्बनं, बन्धुमित्रैर्लध्वीकरणम्, एवमादिदुःखानि सर्वाणि जरानिमित्तानि । मरणदुःखमिति । [यथा] कश्चित्पुरुषः लब्धैष्टैश्वर्यो यदि वा पञ्चसूक्ष्मविषयानुपलभते । यदि वा स्थूलविषयानुपलभते । स मरणमुपगतो यमेन गृह्यते । अत्र मरणदुःखाख्यं दुःखमनुभवति । किञ्च सन्ति त्रीणि [4]दुःखान्यवान्तरकालीनानि । इमानि दुःखानि चेतनः पुरुषो-

1. This explanation is not found in MV., but in other respect it agrees with CHC.

2. Three eds. मानुषो मध्यसर्गः

3. So MV. GB. and Chinese. But Jaya and Candrikā read स्वभावेन. Chinese trans. seems to read लिङ्गस्याविनिवृत्तौ.

4. MV. has simply अन्तकाले जनितदु.खानि

ऽनुभवति । प्रधानं स्थूलशरीरञ्च नानुभवत । अचेतनत्वात् । अत उक्तं पुरुषस्य दुःख, न प्रधानादीनामिति । पर आह । कियत्कालं पुरुष इमानि दुःखान्यनुभवति । उत्तरमाह । लिङ्गस्याविनिवृत्तौ तस्मात्समासेनोक्तमिद दु खमिति । [यदा] महदादिलिङ्गं सूक्ष्मशरीरदुःखं न निवर्तते । इद स्थूलशरीर लोके ससरति न निवर्तते । एतादृशकालमध्ये पुरुषो दुःखमनुभवति । यदा सूक्ष्मस्थूललिङ्गं न्निवर्तते । तदा पुरुषो मुच्यते । यदा मुच्यते । तदा एतादृशदु खानि नान्ततोऽनुभवति । यदा न निवर्तते सूक्ष्मस्थूललिङ्गम् । तदा न दुःखान्मोक्षमाप्नोति [पुरुषः] । तस्मात्समासेनोक्तं सूक्ष्मलिङ्ग स्थूललिङ्गञ्च दु.ख[1]मिति ॥ ५५ ॥

पर आह । प्रधानकार्यमेतन्मात्रम्, किमस्त्यपरं [किञ्चित्] । आर्ययोत्तरमाह ।

इत्येष प्रकृतिकृतो मह[2]दादिविषयभूतपर्यन्तः ।
प्रतिपुरुषविमोक्षार्थं स्वार्थ इव परार्थ आरम्भः ॥ ५६ ॥

प्रकृतिकार्यमेवं बुद्ध्यादि पञ्चभूतपर्यन्तम् ।
त्रिलोकी[3]पुरुषविमोक्षार्थं परार्थ· स्वार्थ इवारम्भः ॥

प्रकृतिकार्यमेव बुद्ध्यादि पञ्चभूतपर्यन्तमिति । कमर्थं प्रतिपादयतीयमार्या । अर्यासप्ततेरर्थः । तत्स्वरूपं सपन्नम् । कथमेवम् । द्विविधप्रधानकार्यस्य प्रकाशितत्वात् । (१) क्रमशो जन्ममरणे [प्रधान] समुत्पादयति । पुरुष त्रिलोकान्तर्वर्तिविषयैर्योजयति । क्रमिकां वृत्तिञ्च लभते । आदौ बुद्धिमुत्पादयति । बुद्धे[4]रहङ्कारम् अहङ्कारात्पञ्चतन्मात्राणि । पञ्चतन्मात्रेभ्य एकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानि

1 तस्माद् दु खं समासेन, MV. takes it in a different sense, viz संक्षेपेण प्राप्नोति चेतन पुरुष । GB also interprets in the same manner: सक्षेपेण त्रिषु लोकेषु जराकृत दुख प्राप्नोति ।

2. So MV. But GB. STK. and Candrikā read महदादिविशेषभूत, etc. Jaya reads· महदादिभूतविषय, etc Chinese trans seems to read महदादिपञ्चभूत, etc.

3 lit. स्थान

4. Three eds. omit बुद्धि

चोत्पादयति । एषु [1]त्रयोविंशतिकार्येषु बुद्धिराद्या । पञ्चमहाभूतानि अन्तिमानि । (२) त्रिलोकीपुरुषविमोक्षार्थं परार्थः स्वार्थ इवारम्भ इति । देवगतौ पुरुषाणा मनुष्यतिर्यग्गतौ पुरुषाणाञ्च विमोक्षार्थ क्रमेणाष्टसिद्धीः करोति । प्रधानपुरुषयोरन्तरं दर्शयति । एतदुभयं परार्थमेव न स्वार्थम् । यथा कश्चित्पुरुषः सुहृत्कार्यं करोति न करोति [1260] स्वकार्यम् । एव प्रधानं परकार्यमेव करोति । न स्वार्थकार्यम् ॥ ५६ ॥

पर आह । उक्तं भवता प्रधान पुरुषकार्य कृत्वा पुरुषाद्वियोग लभते । इति । इदं प्रधानमचेतनम् । पुरुष एव सचेतनः । कथ चिन्ता करोति, परं विषयैर्योजयामि, त्रीन् लोकान् ससारयामि, पश्चान्मोक्षयिष्यामीति । यद्यस्तीय चिन्ता । [तदा] असाधु यदचेतनमिति । समाधीयते । अचेतनस्य [सचेतन] पदार्थवद्योगो वियोगश्च दृष्टौ । यथाहार्या ।

वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य ।
पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य ॥ ५७ ॥

वत्सविवृद्धिनिमित्तमज्ञं परिणमते क्षीरं ।
पुरुषविमोक्षनिमित्तमज्ञ प्रधानमपि तथा ॥

वत्सविवृद्धिनिमित्तमज्ञ परिणमते क्षीरमिति । यथा लोके अज्ञमुदकं तृणञ्च गवा भक्षित वत्स वर्धयति । एव मतिं कुर्वन्निव एकवत्सराभ्यन्तरे क्षीरं परिणमे । इति । वत्सो वृद्धस्तृण भक्षयन् विरमति [क्षीरपाणात्] । पुनर्गौरुदक तृणञ्च भक्षयति । तदा [तत्] न क्षीरं विकरोति । पुरुषविमोक्षनिमित्तमज्ञ प्रधानमपि तथा इति । एवमचेतनं प्रधानं पुरुषनिमित्त कार्यं करोति । मोक्ष प्रापयति । कदाचित्संयुनक्ति पुरुषेण, कदाचिद्वियुनक्ति । अत्यन्तविमुक्तं सत् न पुनः सयुनक्ति ॥ ५७ ॥

अथाहार्या ।

औत्सुक्यनिवृत्त्यर्थं यथा क्रियासु प्रवर्तते लोकः ।
पुरुषस्य विमोक्षार्थं प्रवर्तते तद्वदव्यक्तम् ॥ ५८ ॥

1. Ibid द्वाविंशति.

Ch औत्सुक्यनिवृत्त्यर्थं यथा लोक· क्रियां करोति ।
पुरुषस्य विमोक्षार्थमव्यक्तप्रवृतिरपि तथा ॥

औत्सुक्यनिवृत्त्यर्थं यथा लोकः क्रिया करोति इति । यथा लोकेऽनिश्चित-मनस्को जनोऽनिश्चयनिवृत्त्यर्थं तत इतो गच्छत्यागच्छति । पुरुषस्य विमोक्षार्थमव्यक्त-प्रवृत्तिरपि तथेति । प्रधानं पुरुषहेतोरौत्सुक्ययुक्तमिव पुरुषार्थं [द्विविधं] कार्यं करोति । (१) शब्दादिविषयोपलब्धि (२) गुणपुरुषान्तरोपलब्धिश्चेति । औत्सुक्ये निवृत्ते अतिचरमं वियोगं लभते । अव्यक्तमिति प्रधानस्य नामातरम्। अतीन्द्रियत्वात्तम इत्यपि व्यपदि[1]श्यते । कथं तद्धस्तीति ज्ञायते । यथा प्रागुक्त प[2]ञ्चविधहेतुभ्यो ज्ञायतेऽस्ति प्रधानमिति । यथोक्तमार्यायां प्राक् ।

भेदानां परिणामात्समन्वयाच्छक्तितः प्रवृत्तेश्च ।
कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्य ॥ इति ।
एवं युक्त्या प्रधानमस्तीति ज्ञायते ॥ ५८ ॥

अथाहार्या ।

रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्तते नर्तकी यथा नृत्यात् ।
पुरुषस्य तथात्मानं प्रकाश्य विनिवर्तते प्रकृतिः ॥ ५९ ॥

Ch यथा नर्तकी रङ्ग आविर्भूयान्यस्मै दर्शयित्वा निवर्तते ।
[3]पुरुषस्यात्मानं प्रकाश्य प्रकृतिर्विनिवर्तते तथा ॥

---

1. This and the following details are not in MV.

2 Sung ed reads '*wang*' for '*wu*'

3 Takakusu remarks thus The text has '*ling – e – hsien tzū–shen*' having obliged the spirit to be itself manifested But it is probable that the translator has ill understood *puruṣasya.. ātmānam prakāśya*, having shown herself to the spirit. Well, if he ill understood the text, how could he have translated correctly the portion of the commentary on

यथा नर्तकी रङ्ग आविर्भूयान्यस्मै दर्शयित्वा निवर्तते इति। यथैको नर्तकः पुरुषः गीतनृत्यादि प्रियं कृत्वा प्रेक्षकेभ्य आत्मानं दर्शयति। अन्यस्मिन् मा द्रष्टवति [1]मम कार्यमवसितमिति पटान्तरे तिरोभवति। प्रकृतिरप्येवम्। यदि वा बुद्धिभावेनात्मानं प्रदर्शयति। [1260, c. 2] यदि वाहङ्कारभावेनात्मानं प्रदर्शयति। यदि वा पञ्चतन्मात्रपञ्चेन्द्रियपञ्चकरणपञ्चभूतादिभावेनात्मानं प्रदर्शयति। यदि वा सत्त्वरजस्तमस्त्रिगुणभावेन चात्मान प्रदर्शयति। आत्मानं दर्शयित्वा पश्चाद् दूरान्निवर्तते। न पुनः [पुरुषः] तापत्रयमनुभवति। [2]अत उक्त पुरुषस्यात्मानं प्रकाश्य प्रकृतिर्विनिनिर्तते तथेति ॥ ५९ ॥

पर आह। प्रकृतेः प्रकृत्यात्मकं प्रकाशयन्त्याः कियद्विधा उपायाः सन्ति। आर्ययोत्तरमाह।

नानाविधैरुपायैरुपकारिण्यनुपकारिणः पुंसः।
गुणवत्यगुणस्य सतस्तस्यार्थमपार्थकं चरति ॥ ६० ॥

---

purusasya, etc? In the commentary he translates 'like an actor, Prakṛti manifests herself sometimes as intellect, etc. It is, therefore, quite improbable that he has ill understood it. With regard to the Chinese text, two explanations are possible Firstly, the character which conspires to misrepresent the Sankṛt text, is '*ling*' 'to make', 'to cause' If we read for it '*wei*' 'for the sake', 'on account of', the difficulty disappears. *wei* is very aften used to translate the genitive and dative of the Sanskrt

Another explanation is that the character *ling* has generally the function of making the following verbs causal. The Sanskṛt word *prakāśya* being formed from causal stem *prakāśaya* here, it is, I think, translated into Chinese with causal sense.

1. Three eds. omit मम.

2. MV. has an ex. here. यथा जलवाहकस्य घटाभावे तदाधेयस्य उदकस्याभावः। तथा दुःखाभाव·।

Ch. नानाविधैरुपायैरुपकरोति अनुपकारिणः ।

गुणवती[1] अगुणस्य, [2]परार्थमपार्थकं करोति ॥

नानाविधैरुपायैरुपकरोति अनुपकारिण इति । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धादिविषयान् पुरुषस्य प्रकाशयति । अर्थाद् इममर्थं प्रकाश्य वदति अहं त्वञ्च मिथो भिन्नौ । इति । पुरुषः प्रकृत्युपकारमनुभूय न प्रकृतेः कञ्चनोपकारं करोति । गुणवती अगुणस्य [2]परार्थमपार्थकं करोति इति । प्रकृतिर्गुणवती [गुणो] यदुत सत्त्वरजस्तम इति । पुरुषस्तु निर्गुणः । यथा [3]कश्चिन्मनुष्यो बन्धूननुकूलयति सुहृदो वर्धयति । न तदुपकारं प्रतीक्षते । एव प्रकृतिः पुरुषनिमित्तं कार्यं मोक्षपर्यन्तमर्थवशात्करोति । पुरुषो न कदापि तदुपकारकार्यं प्रत्यर्पयति । अत उक्त परार्थमपार्थकं करोतीति ॥ ६० ॥

पर आह । पुरुषः सम्यक् सर्वथा प्रधानं दृष्ट्वा पश्चान्मुच्यते । [स] किं संमुग्धं[4] पश्यति । आर्ययोत्तरमाह ।

प्रकृतेः सुकुमारतरं न किञ्चिदस्तीति मे मतिः[5] ।

या दृष्टास्मीति पुनर्न दर्शनमुपैति पुरुषस्य ॥ ६१ ॥

Ch · अत्यन्तं सुकुमारा प्रकृतिः, मे मतिर्न पुनः किञ्चिद्वस्तु [ततः सुकुमारतरम्] इति; अहं दृष्टास्मि इति तद्धेतोस्तिरोभवति, न दर्शयति [पुनरात्मानम्] ॥

---

1 lit. [she] possesses guṇas towards that which has no guṇa. Takak. translates thus Endowed with guṇas, she gives to that which has no guṇa.

2. Three eds. प्रकृति करोति for परार्थम्

3. MV. has a similar ex.

4. '*fang-fu*' समुग्ध ? 'confusedly' (Takak.), cf. Jaya's introductory sentence here

5. *me* refers to Purusa, says MV · ममेति पुरुष आत्मानं ब्रवीति· Accoding to Jaya and perhaps CHC. also, it refers to Prakrti. GB. seems to explain it with reference to the author. STK is not clear.

अत्यन्तं सुकुमारा प्रकृतिः, मे मतिर्न पुनः किञ्चिद्वस्तु [ततः सुकुमारतर-मिति । यथा लोके दृश्यते, कस्य चित्पुरुषस्यास्त्युत्तमगुणयुक्ता स्त्री । अथ पश्यति द्वितीयां स्त्रियम् । तस्या गुण अत्युत्तमः । तदा मतिं करोति इयं स्त्री अत्युत्तमा । अनुपमा[1] इति । प्रकृतिरप्येवम् । चतुर्विंशतिपदार्थेषु नैकः पदार्थोऽस्ति यथा सा प्रकृतिः सुकुमार[तरा] । कथमेव ज्ञायते । अन्यदर्शनानुभवाक्षमत्वात् । पर आह । नैतद्युज्यते । पुरुषकैवल्यं न प्रकृतिदर्शनात् । यथाहुरीश्वरकारणवादिन आचार्याः [

अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।
ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं नरकमेव वा[2] ॥ इति ।

पुरुषो यदि प्रकृतिं पश्यति तदा प्रकृतिर्न निवर्तते । अतः प्रकृतिः सुकुमारेति न सिद्ध्यति । अथ स्वभावकारणवादिन आचार्या आहुः । [पुरुषः] प्रकृतिं दृष्ट्वा मुच्यत इतीदं न युज्यते । मोक्षस्य स्वभावलब्धत्वात् । यथाह पूर्वं श्लोकः ।

ये[3]न शुक्लीकृता हंसाः शुकाश्च हरितीकृताः ।
[1260, c 3] मयूराश्चित्रिता येन स नो वृत्तिं विधास्यति ॥ इति ।

एवं सर्वो लोकः स्वभावकारणकः । तस्मान्मोक्षः स्वभावतः न प्रकृत्या । अथ केचिदाचार्या वदन्ति । यदि प्रकृतिं पश्यति, तदा मोक्ष इतीदं न युज्यते । पुरुषद्वारा मोक्ष[लाभ]ात् । यथोक्तं श्लोके ।

चतुर्वेदाः पठन्ति भूतं भव्यं पुरुषः ।
जन्ममरणादीश्वरो नातः संसारी[4] ।

---

1 *wu-kêng-chi-chê*, 'without rival'

2 This verse is quoted both in MV. and GB CHC. reads पुरुषो मूढोऽनीश आत्मन नरकमेव च । Read '*tsai*' for '*hsin*' in the second quarter of the verse This verse is also quoted as *āgama* in the Nyāyavārtika, Chawk. ed. p. 467.

3 GB reads केन for येन. *v.* note on p 41 above

4. lit reads · न विश्वगामी । MV. वेदवादिन. पुनरिदं कारणमाहु । पुरुष एवेद सर्वम् इत्यत. पुरुष कारणमाहु । CHC. probably refers to this Vedic text : पुरुष एवेद सर्वम् । यद् भूत यच्च भव्यम् । उतामृतत्वस्येशान ।.

तस्मान्मोक्षो न प्रकृतिदर्शनाद्भवति। समाधीयते। भवतोक्तमीश्वरः कारण-मिति। एतन्न युज्यते। कथमेवम्। निर्गुणत्वात्। ईश्वरो न त्रिगुणयुक्तः। लोकस्तु त्रिगुणयुक्तः। कार्यकारणयोर्वैरूप्यान्नेश्वर. कारण भवति। प्रकृतिरेव त्रिगुणयुक्ता। लोकस्य त्रिगुणत्वात्प्रकृतिकारणकत्वं ज्ञायते। तस्मात्पुरुषोऽपि न कारणम्। त्रिगुणरहितत्वात्। स्वभावो लोककारणमितीदं न युज्यते। प्रत्यक्षानुमाना-गोचरत्वात्। प्रत्यक्षप्रमाणं [यत्] पूर्वं कारण पश्यामः पश्चात्कार्यमुपलभामहे। अनु[1]मानज्ञान [यत्] अनेन प्रत्यक्षेण दृष्टाद् भूतभाविज्ञानमप्येवमित्यनुमिमीमहे। [2]यद्युच्यते भवता आप्तवचनाद[य स्वभावो]ज्ञायते इति। एतन्न युज्यते। वितथ[3]-वादित्वादाप्तो न सिद्ध्यति।

पर आह। पुनर्वचनानि सन्ति यत् कालः कारणं भवतीति। यथोक्तं श्लोके।

काल: पचति भूतानि काल· सहरते जगत्।
काल: सुप्तेषु जागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः[4] ॥ इति।

सर्वाणि कार्याण्यपि कालेन भवन्ति। तस्मात्प्रकृतिदर्शनद्वारं विना मोक्षो लभ्यते। समाधीयते। न काल. कारणम्। त्रिषु सग्रहेष्वसत्वात्। प्रकृतिविकृतिपुरुषाः सर्व-धर्मान् सगृह्णन्ति। त्रिकं विहाय धर्मान्तरमन्ततो नास्ति। एषु कालो नान्त[5]र्भूत.।

Here Takak remarks The last quarter is not clear. One might translate also 'who, having gone everywhere, go no more anywhere'

The Japanese commentator says 'who have accomplished their religious acts and who have to suffer no more misery on earth'.

1. Three eds read *pi-chih* Other eds *i-chih.*

2 Three eds omit यदि-

3. Ibid वितथ वदति, तस्मात् etc.

4 This verse is cited both in MV. and GB MV. reads सृजति for पचति, प्रजा for जगत् and in the last quarter तस्मात्कालस्तु कारणम्

Chin —क काल तिरस्कर्तुं शक्नोति

5. व्यक्तमव्यक्तं पुरुष इति त्रय पदार्थाः। तत्र कालोन्तर्भूत —MV.

अतो ज्ञायते कालो नास्तीति । विकृत्यात्मकोऽयं काल इत्युच्यते । अतीतविकारो-ऽतीतकाल इत्याख्यायते । वर्तमानानागत[विकारा]वप्येवम् । तस्मात् ज्ञायते काल-इति विकारस्य नामान्तरम् । तदर्थमेव प्रकृतिः सुतरां कारणमिष्यते । यदा पुरुष एवं सम्यक् ज्ञानं लभते । तदैव सम्यक् प्रकृतिं पश्यति । प्रकृतिश्च तदैव निवर्तते । प्रकृतेर्निवृत्तत्वात्पुरुषो मुच्यते। अत उक्तं अत्यन्त सुकुमारा प्रकृतिः, मे मतिर्न पुनः किञ्चिद्वस्तु [ततः सुकुमार तर]मिति । यथा कु[1]लीना [1261] स्त्री काचित् सुशीला । कश्चित्पुरुषो हठादागत्य पश्यति [एनाम्] । इयं स्त्री तदा लज्जिता तिरोभवति । प्रकृतिरप्येवम् । यदि पुरुषः सम्यक् पश्यति । तदा निवर्त-माना तिरोभवति । पुरुष एव केवलो भवति ॥ ६१ ॥

पर आह । लोकाः प्राज्ञाश्च समानं वदन्ति । पुरुषो[2]बध्यते पुरुषो मुच्यते पुरुषः संसरति संसारे इति । इद वचनं कि तथ्य किमतथ्य वा । समाधीयते । इदं वचनमतथ्यम् । यथाहार्या ।

तस्मान्न बध्यते[3] नापि मुच्यते नापि संसरति कश्चित् ।
संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः ॥ ६२ ॥

Ch: पुरुषो न बध्यते न मुच्यते न ससरति ससारे ।
संसरति बध्यते मुच्यते प्रकृतिरेव ॥

पुरुषो न बध्यते न मुच्यत इति । पुरुषो न बध्यते । कथमेवम् । निस्त्रि-गुणत्वात्, सर्वगतत्वात्, अविकारत्वात्, निष्क्रियत्वात्[4] । गुणवत्त्वाद्बन्धन भवति । पुरुषो निर्गुणः । अतो नास्ति प्रकृतिबन्धः । सर्वगतत्वादिति । बद्ध.पदार्थस्तत्र वास्ति

1. MV. has the same ex,

2 Three eds. omit पुरुष·

3. So MV. GB and Candrkā. But STK. and Jaya read : तस्मान्न बध्यतेऽद्धा न मुच्यते etc.

4. MV· has three arguments with an alteration, अकर्तृत्वात् in the place of निस्त्रिगुणत्वात् but without further explanation except in the case सर्वगतत्व. In this respect MV. seems to be an abridgement of some other original.

अत्र वा। अत्र विद्यमानो न तत्र गच्छति। तस्माद्बद्ध इत्युच्यते। पुरुषस्तु नास्ति तत्र वा अत्र वा(=सर्वगतः)। तस्मान्न बन्धनयुक्तः। अविकारत्वादिति। बुद्धेर्यावद्भूतेभ्यो विकृतमिदं [सर्वं] प्रकृतिसम्बन्धि न पुरुषसम्बन्धि। तस्मात्पुरुषो न विकृतिबद्धः। निष्क्रियत्वादिति। पुरुषो न कारकः। अतः कार्यं न करोति। दक्षिणादिकार्याणि सर्वाणि प्रकृतिसम्बन्धीनि। अतः पुरुषो न दक्षिणाबद्धः। न बध्यते चेत्ततो न मुच्यते। अर्थात्स्वभावतो मुक्तः। संसरतीति। सर्वगतः कथं संसरेत्। अनधिगतप्रापणं हि संसरणमुच्यते। पुरुषस्याप्राप्तदेशो नास्ति। अतो न संसारित्वम्। यदि कश्चिन्मनुष्यो न जानाति इदं तत्त्वम्। तदा वदेत् पुरुषो बध्यते संसरति चेति। पर आह। तथा चेत्को बध्यते संसरति च। उत्तरमाह। संसरति बध्यते मुच्यते प्रकृतिरेव इति। प्रकृतिविकृतिदक्षिणाभिरात्मानं बध्नाति। पञ्चतन्मात्र[रूपं] सूक्ष्मशरीरं त्रयोदशविधकरणैर्युक्तं त्रिविधबन्धैर्बद्धं सत् त्रिविधलोकसर्गान् संसरति। यदि सम्यज्ज्ञानमुत्पद्यते। तदा त्रिविधबन्धमोचनक्षमं संसारान्निवर्तते। तदैव मुच्यते। अत उक्तं त्रयो लोकाः प्रकृत्याश्रयेण व्यापारान् कुर्वन्ति। इति। [अतो] यद्युच्यते भवता पुरुषो लोके बध्यते संसारान्मुच्यते इति। एतन्न युज्यते॥ ६२॥

(रूपैः सप्तभिरेवं बध्नात्यात्मानमात्मना प्रकृतिः।
सैव च पुरुषस्यार्थं प्रति विमोचयत्येकरूपेण[1]॥ ६३॥)

अथाहार्या।

एवं तत्त्वाभ्यासान्नास्मि न मे नाहमित्यपरिशेषम्।
अविपर्ययाद्विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम्॥ ६४॥

Ch. एवं तत्त्वानामपरिशेषमभ्यासात्
नाह[2] [न] ममेति अविपर्ययं विशुद्धं केवलं ज्ञानं भवति॥

---

1 This K is not translated into Chinese and seems to be an interpolation posterior to the time of Paramārtha.

2 Chinese has only 2 modes of knowledge, viz. (1) *na aham* and (2) *na mama*. But all the commentaries and texts of SK. uniformly have 3 modes of knowledge adding *na asmi*

एवं तत्त्वेति । यथा प्रागुक्ताः पञ्चविंशतिपदार्थाः । अपरिशेषमभ्यासादिति । षड्[त्यवलोकनेषु] बहुवारमभ्यासाद् अपरिशेषेति । अभ्यास[1-61, c 2] पर्यवसानात् ज्ञानमुत्पद्यते । अनेन ज्ञानेन नास्ति[1]ग्रहः अहंग्रहः ममग्रह एते त्रयो ग्रहा पञ्चविपर्यया. सर्वेऽपि क्षीयन्ते । सर्वाणि कार्याणि शरीराणि च प्रकृतिकृतानि, [2]नाहं न मम । सर्वस्य प्रकृतिसम्बन्धित्वात् । तदभ्यासेन परिशुद्ध केवल ज्ञानमुत्पद्यते । अनेन ज्ञानेन पुरुषो मुच्यते ॥ ६४ ॥

पर आह । अनेन ज्ञानेन पुरुषः कि करोति । आर्ययोत्तरमाह ।

तेन निवृत्तप्रसवामर्थवशात्सप्तरूपविनिवृत्ताम् ।
प्रकृतिं पश्यति पुरुषः प्रेक्षकवदवस्थितः स्वस्थः[3] ॥ ६५ ॥

---

to the 2 above mentioned So this reading is certainly an old one. Nevertheless, it is to be admitted that there were also some Sānkhya philosophers who adhered to the 2 forms of knowledge. For, the author of Carakasamhita, who follows the Sānkhya system closely in the metaphysics, speaks of only the 2 modes of knowledge in the following verse: .... तत्र चोत्पद्यते स्वता । गावश्चोत्पद्यते सत्या बुद्धिर्नैतदह यथा । नैतन्मम च विज्ञाय ज्ञः सर्वमतिवर्तते ॥ Carakasam Sarira, 1, 151.

1 Takakusu remarks, The first false idea, '*wu*' 'not,' 'nothing' is strange The Bombay edition of Wilson's text has *nāsti* in the place of *nasmi* But the act of isolating *nāsti* and making of it the false idea is misconstruction of Para's.

2. So Three eds. Other eds. नास्ति, नाहं, न मम It is interesting to note the Three eds. give only the 2 modes of knowledge in conformity with K. which as stated above, (*v. p .91* note, 2) speaks of 2 modes only This, at least, gives rise to a grave suspicion in our mind regarding the originality and reliability of its previous portion of the commentary which misrepresents the first false idea as *nāsti*.

3. So MV. GB. and Jaya. But STK. reads स्वच्छ । Chinese seems to read सुस्थ., 'seated tranqually.' Takak's text: सुष्ठ :, confirms the Chinese reading.

Ch: ज्ञानेन निवृत्तप्रसवां पुरुषार्थ[वशा]न्निवृत्त॰व्यापाराम् ।
पुरुषः प्रकृतिं पश्यति सुस्थः प्रेक्षक इव ॥

ज्ञानेन निवृत्तप्रसवामिति । एतत्तत्त्वज्ञानेन प्रकृतिर्निवृत्तबुद्ध्यहङ्कारपञ्चतन्मात्रादिप्रसवा । यथोक्तं श्लोके ।

यथा धान्यं सजलक्षेत्रमपि निस्तुष न प्ररोहति ।
तथा प्रकृतिरपि न प्रसूते ज्ञानबलेनाभिभूतत्वात् ॥ इति[1] ।

पुरुषार्थ[वश]ान्निवृत्तव्यापारामिति । पुरुषार्थक्रिया, द्विविधकार्य (१) विषयोपभोगः (२) प्रकृतिपुरुषान्तरदर्शनञ्च परिसमाप्तमित्यत॰ प्रकृतिः सर्वव्यापारान्निवर्तते । पुरुष प्रकृति पश्यति सुस्थ॰ प्रेक्षक इवेति । यथा [कश्चि]न्नर्तकं पुरुषं स्त्रिय वा प्रेक्षते स्वस्थ आसीन॰ । पुरुषोऽप्येव नानाविधव्यापारेषु एनां प्रकृतिं प्रेक्षते । पुरुषो नान्ततश्चलति । इमा मति कुर्वन्निव सर्वजनवन्ध. सर्वजनमोक्षश्च, एतद्वितय[2] तदी[3]यमिति ॥ ६५ ॥

पर आह । ज्ञान प्रकृतिपुरुषयोः कि करोति । आर्ययोत्तरमाह ।

दृष्टा मयेत्युपेक्षक एको दृष्टाहमित्युपरतान्या ।
सति संयोगेऽपि तयोः प्रयोजन नास्ति सर्गस्य ॥ ६६ ॥

Ch मया दृष्टमित्युपेक्षक.[पुरुषः] अह दृष्टा इत्युपरता [प्रकृतिः] ।
प्रकृतिपुरुषयोः सयोगेऽपि प्रयोजनाभावान्न सर्गः ॥

मया दृष्टमित्युपेक्षकः [पुरुष]इति । यथा लोके पुरुषो नानागीतनृत्यां नर्तकी दृष्ट्वा मया दृष्टमिति मति कृत्वा अलम् इति उपेक्षकस्तिष्ठति । नर्तकी मम व्यापारो दृष्ट इति

---

1 Takak. says 'This verse comes without doubt from Pātañjala Yogasūtra. The idea is also given in Alberuni, Indica, 1 p 55,' cp Vyāsabhāsya on II, 13, p. 69 Anandaś ed. 1904.

2. Three eds omit द्वितय

3. Yuan and Ming eds. read '*chu*' for '*chi*' hence द्वितयमियं करोति

चिन्तयन्ती अन्तर्भूय निवर्तते । अत्र पुरुषोऽप्येव प्रकृतिं दृष्ट्वा उदासीनस्तिष्ठति । प्रकृतिरप्येवं दृष्टा[हं] इति निवर्तते । पर आह । पुरुषः सर्वगत॰ । प्रकृतिरपि सर्वगता । अनयो॰ सयोग. सदास्ति । न वियोगः । अस्मात्सयोगात्कथ न पुनः शरीरमुत्पद्यते । उत्तरमाह । प्रकृतिपुरुषयोः संयोगेऽपि प्रयोजनाभावान्न सर्ग इति । भवतोक्तं प्रकृतिपुरुषयो॰ सर्वगतत्वात्सदासंयुक्तत्वमिति । सत्यमेवम् । यद्येवम् । कथं न पुन सर्गः । सर्गस्य प्रयोजनाभावात् । सर्गस्य प्रयोजनं द्विविधम् । आद्यं, पुरुषस्य विषयसयोगः । [1261, c 3] अन्तिमं, पुरुषस्य प्रकृतिभेददर्शनम् । एतदुभय-प्रयोजनस्य दृष्टावसानत्वान्न पुनः सर्गः । पर आह । यद्येवम्, प्रयोजनमनवस्थितम् । संयोगस्य कारणत्वेन सत्वात् । समाधीयते । सम्यग् ज्ञानबलात् । अनेन ज्ञानेन पुरुष॰ प्रकृति दृष्ट्वा पक्कोद्वेगो दर्शनान्निवर्तते । पुनः संयोगेऽपि न सर्गो लभ्यते । यथो[1]त्तमर्णाधमर्णौ पूर्वमृणार्थं संयुक्तौ । प्रत्यर्पितर्णयोः संयोगेऽपि न पुनर्मिथः सम्बन्धः । प्रकृतिपुरुषावप्येवम् ॥ ६६ ॥

पर आह । यदि ज्ञानान्मोक्षो लभ्यते । भवानपि ज्ञानी । अहमपि ज्ञानी । कथमुभौ न युगपन्मुक्तौ । आर्ययोत्तरमाह ।

सम्यग् ज्ञानाधिगमाद्धर्मादीनामकारणप्राप्तौ ।
तिष्ठति संस्कारवशाच्चक्रभ्रमवद्धृतशरीरः ॥ ६७ ॥

Ch सम्यग् ज्ञानाद्धर्मादीनि कारणानि न सिद्ध्यंति ।
ससार उपरत॰ चक्रवत् शरीरं [तु] ध्रियते[2] ॥

सम्यग् ज्ञानाद्धर्मादीनि कारणानि न सिद्ध्यन्ति इति । सम्यगिति । यथा-भूतं पञ्चविंशतितत्त्वज्ञानम् । ज्ञानमिति तत्त्वानि पञ्चविंशति॰ नाधिक न न्यूनम् ।

---

1. MV and GB. have the same ex MV has another also यथा वा क्रुद्धसयोगादपत्य न भवति प्रयोजनाभावान् ।

2. This line may also read : ससारे तिष्ठति चक्रवत् धृतशरीर ।

Three eds. read , निगृह्यते, निलभ्यते, or निगृहीत, निरुद्ध.

Takak reading the character '*shen*', 'body' together with the preceding '*lun*' 'wheel' translates : 'like the body of the wheel,' etc. But it is hardly satisfactory.

अनेन ज्ञानबलेन (१) धर्म (२) अधर्म (३) अज्ञान (४) वैराग्य (५) अवैराग्य (६) ऐश्वर्य (७) अनैश्वर्याणि इमानि सप्त दग्धानि नश्यन्ति। अतो न कारणव्यापारसमर्थानि। [1]यथा धान्यमग्निदग्धं न पुनः प्ररोहति। एवं सप्तविधानि ज्ञानाधिगमात् [कारणानि] न सिद्ध्यन्ति। ईदृ[2]श. पुरुषः गच्छति आगच्छति च ससारे। अतः प्राक्कालीनैर्धर्मादिभिः पूर्वकालनिमित्तैः सप्तसु स्थानेषु ससरति। इदानीं ज्ञानवशात् तानि निमित्तानि नैमित्तिकानि न जनयन्ति। यथातपत्रेऽसति छायापि नानुसरति। एवं पूर्वनिमित्ताभावादिदं शरीरमपि न भवति। एवं ज्ञानी पुरुषः पूर्वकालकृतनिमित्तस्योपरमादुपरमति निगृहीतचक्रवत् ॥ ६७ ॥

पर आह। यदि पुरुषो ज्ञानमधिगच्छति। कदा मोक्षं लभते। आर्योत्तरमाह।

प्राप्ते शरीरभेदे चरितार्थत्वात्प्रधानविनिवृत्तौ।
ऐकान्तिकमात्यन्तिकमुभयं कैवल्यमाप्नोति ॥ ६८ ॥

Ch: शरीरभेदे सति चरितार्थप्रधानविनिवृत्तौ च।
ऐकान्तिकमात्यन्तिकमुभयं कैवल्यं सिद्ध्यति ॥

शरीरभेद इति। पूर्वकृतधर्माधर्मयोर्ध्वंसे[3] एतच्छरीरसंभेदे, अन्तःशरीरं विद्यमानं पार्थिवभूतं बाह्यपृथिवी प्रति निवृत्य सयुज्यते। यावदाभ्यन्तरमाकाशमपि आकाशमहाभूतं प्रति निवर्तते। पञ्चेन्द्रियाणि पञ्चतन्मात्राणि प्रति निवर्तन्ते। यावन्मन इन्द्रियमपि पञ्चतन्मात्राणि प्रति निवर्तते। चरितार्थप्रधानविनिवृत्ताविति। सर्वारम्भस्य

1. This ex. occurs in MV. GB. and Jaya.

2. '*Ju—shih—chih—jen,*' is translated by Takak. as 'We other men.' These characters would literally mean' like–this–man,' 'a man of this sort,' 'such a man' So there is no character for the 1st personal pronoun 'We.' Takak takes obviously the phrase refering to other than the wise. But the text as stands in the printed book is certainly not to that effect. The opinion of Vātsyāyanabhāsya may be contrasted here: सर्वाणि पूर्वकर्माणि ह्यन्ते जन्मनि विपच्यन्ते। Cf वैशेषिकसूत्र V 2, 18 with *Upaskāra* also.

3. Three eds. अध्वंस.

जननमरणकार्यस्य मोक्षकार्यस्य च परिपूरितत्वात्प्रधान पुरुषाद्विनिवर्तते । अस्मिन् समये ऐकान्तिकमात्यन्तिकञ्चोभय कैवल्यं सिद्ध्यति । ऐकान्तिककैवल्यमिति । तत्त्वज्ञानात् [1202] चिकित्साया सर्वमतविभिन्नवादानाञ्च व्यावृत्ति. । आत्यन्तिकमिति । चतुर्वेदफलस्य ज्ञानवैराग्याभ्यामनुत्पन्नस्य फलस्य च व्यावृत्ति· । कैवल्यम्[1], ऐकान्तिकमद्वितीयम् । आत्यन्तिकमपुनरन्तम् । एतदुभयं कैवल्यमुभय[2]कालमध्यकैवल्यम् ॥ ६८ ॥

पर आह । किंप्रयोजनमिदं सम्यग् ज्ञानम् । आर्ययोत्तरमाह ।

पुरुषार्थज्ञानमिद गुह्यं परमर्षिणा समाख्यातम् ।
स्थित्युत्पत्तिप्रलयाश्चिन्त्यन्ते यत्र भूतानाम् ॥ ६९ ॥

Ch इदं ज्ञान पुरुषार्थं गुह्यं परमर्षिणा समाख्यातम् ।
लोकानामुत्पत्तिस्थितिप्रलया अत्र चिन्त्यन्ते ॥

इदं ज्ञानं पुरुषार्थमिति । इदं ज्ञानं पञ्चविंशतितत्त्वाना सम्यग् ज्ञानम् । पुरुषार्थमिति । कैवल्यं मोक्षः । गुह्यं परमर्षिणा समाख्यातमिति उपचारवचनोपगूढं प्रकाशाक्षमं, सदाचार्य विना अलभ्यत्वात् । गुह्यम् पञ्चगुण [युक्त] ब्राह्मणेभ्यो देयम् । नान्येभ्यः । अतो गुह्यं नाम । [3]पञ्चगुणाः (१) साधुजन्मक्षेत्रत्वम् । (२) साधुगोत्रत्वम्, (३) [4]साधुचारित्वम् । (४) शक्तिमत्वम्, (५) लिप्सा, [इतीमे] । एतज्ज्ञान [कारण] सपन्ना धर्मदानार्हाः । अन्ये तु नार्हाः । अतो गुह्यमिति भाष्यते । परमर्षिणा समाख्यातमिति । कपिलमहर्षिणा यथाक्रममाख्यातम् । पर आह । अस्मिन् ज्ञाने किं चिन्त्यते । उत्तरमाह । लोकानां स्थित्युत्पत्तिप्रलया अत्र चिन्त्यन्ते ।

1. ऐकान्तिकमवश्यभावित्वाद् आत्यन्तिकमपुनरावृत्तित्वात्—MV.

2. This portion is not clear. I have translated it literally Takak's translation : 'Isolation takes place in the two cases explained above.

3. MV. has not these details.

4. Three eds. omit साधु

लोका ब्रह्मादि[1]स्तम्बपर्यन्ताः [2]एषामुत्पत्तिस्थितिप्रलयाः । उत्पत्तिरिति । प्रधानाद्बुद्ध्युत्पत्तिः यावत्पञ्चमहाभूतोत्पत्तिः । स्थितिरिति । सूक्ष्मशरीरेण भावैरधिवासितेन त्रिषु लोकेषु संसरणम् । प्रलय इति । अष्टसिद्धिभिरात्यन्तिककैवल्यप्राप्तिः । इमे त्रयोऽर्था ज्ञाने प्रकाश्यन्त इति त्रीन् विहाय नाधिकोऽर्थोऽस्ति । अतः पार्यन्तिकं ज्ञानम् ॥ ६९ ॥

पर आह । एतज्ज्ञानं कुतो लब्धम् । आर्ययोत्तरमाह ।

एतत्पवित्र्यमग्र्यं मुनिरासुरयेऽनुकम्पया प्रददौ ।

आसुरिरपि पञ्चशिखाय तेन च बहुधाकृतं तन्त्रम्[3] ॥ ७० ॥

Ch: एतत् ज्ञानमग्र्यं पवित्र्यं मुनिरनुकम्पया प्राह ।

पूर्वमासुरये ततः पञ्चशिखाय ॥

एतत् ज्ञानमग्र्यं पवित्र्यमिति । इदं ज्ञानं पुरा चतुर्षु वेदेषु अनुदितेषु प्रथमतःसिद्धम् । अस्मात ज्ञानात् चत्वारो वेदाः सर्वाणि च मतानि पश्चात्संसिद्धानि । अत उक्तं सर्वेषामग्र्यमिति । त्रिविधदुःखेभ्यः चतुर्विंशतिमूलदुःखेभ्यः त्रिविध-बन्धेभ्यश्च पुरुषोऽनेन ज्ञानेन प्रतिनिवृत्तः केवलो मुच्यते । अत उक्तमिदं ज्ञानं पवित्र्यमिति । मुनिरनुकम्पया प्राहेति । क आदाविदं ज्ञानमलभत । यदुत कपिलमहर्षिः । यथोक्तं प्राक् । कपिलमहर्षिः प्रथमप्रादुर्भूतः धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्य-[रूप] चतुर्गुणयुक्त एतत् ज्ञानं लब्ध्वा परमानुकम्पया प्रोवाच । [1262, c. 2] अन्यांस्तितीर्षुरिदं ज्ञानं संरक्ष्य परमकारुणिकत्वात् पूर्वमासुरये प्रोवाच । अयमासुरि-महर्षिस्ततः पञ्चशि[4]खाय प्रोवाच । अयं पञ्चशिखः षष्टिसहस्रगाथात्मकं विपुलं तन्त्र-

1. Read '*chu*' (R. 75) for '*chu*' (R. 9)

2. lit. एषु.

3. This and the following two verses are lacking in GB. Beneres ed. 1905.

4. Three eds. read : पञ्चशिखाय विन्ध्यवासाय च प्रोवाच। इमौ पञ्चशिख-विन्ध्यवासौ, etc.

मुक्तवान् । कपिलमहर्षि रासुरये संक्षिप्यैवमुवाच । तम[1] एव खल्विदमग्र आसीत् । तस्मिन् तमसि क्षेत्रज्ञोऽवर्तत । क्षेत्रज्ञः पुरुषः । पुरुष आसीत् न ज्ञानमासीत् । अतः क्षेत्रमिति भाष्यते । ततः परिणामः प्रावर्तत । अयमाद्यः परिणामः प्रावर्तत यावन्मोक्षम् । [इति] । आसुरिमहर्षिरपि पञ्चशिखाय तथावोचत् । अयं पञ्चशिखः षष्टिसहस्रगाथात्मकमिदं ज्ञानं विपुलमवोचत् । क्रमेण यावद्ब्राह्मणाय कौशिकगोत्रायेश्वरकृष्णाय । [यः] सप्ततिकारिका ग्रथयामास ॥ ७० ॥

अत आर्यामाह ।

शिष्यपरम्परयागतमीश्वरकृष्णेन चैतदार्याभिः ।
संक्षिप्तमार्यमतिना सम्यग् विज्ञाय सिद्धान्तम् ॥ ७१ ॥

Ch: शिष्यपरम्परयागतमाचार्योपदिष्टं ज्ञानम् ।
ईश्वरकृष्णः सक्षिप्योक्तवान् सम्यग् विज्ञाय सिद्धान्तम् ॥

शिष्यपरम्परयागतमाचार्योपदिष्टं ज्ञानमिति । इदं ज्ञानं कपिलाद् आसुरेरागतम् । आसुरिणा पञ्चशिखस्योपदिष्टम् । पञ्चशिखेन गार्ग्यस्योपदिष्टम् । गार्ग्येण उलूकस्योपदिष्टम् । उलूकेन वा[2]र्षगणस्य[3] । वार्षगणेन ईश्वरकृष्णस्य । एवं

---

1. This quotation occurs both in MV. and Jaya. MV. has —तम एव खल्विदमग्र आसीत् । तस्मिन् तमसि क्षेत्रज्ञोऽभ्यवर्तत प्रथमम् । तम इत्युच्यते प्रकृति । पुरुष.क्षेत्रज्ञ । Jaya—तम एव खल्विदमासीत्। तस्मिन् तमसि क्षेत्रज्ञ एव प्रथम. । तम प्रधानम् । क्षेत्रज्ञ पुरुष उच्यते ।

2. वार्षगण = वार्षगण्य of the Epic. The term *vārsa* is transliterated into Chinese as '*po-po-li*.' Takak says that '*po-li-so*. may be read for '*po-po li*' He further explains thus: All those who are familiar with the Chinese Buddhist works, know that '*po*' is often written for *so*, or vice versa. Suppose we have here this misplace and also '*so-li*' has been taken for '*li-so*' by such interversion that presents itself frequently. In that case we obtain '*po-li-so*' which may be restored into *vārsa* or *varsa*; *v.* his Introduction pp. 59–60.

3. Three eds. add उपदिष्टम्.

[1]क्रमेण ईश्वरकृष्ण इदं ज्ञानमलभत। महातन्त्रं दुर्ग्रहमपश्यत्। अतः सक्षिप्यार्यासप्ततिं रचयामास। यथोक्त प्राक् दु:खत्रयाभिघातात् जिज्ञासा तदभिघातके हेतौ। इत्यादि। अत उक्तं ईश्वरकृष्णः संक्षिप्योक्तवान् विज्ञाय सिद्धान्तम्[2]। इति ॥ ७१ ॥

इह मेधावी कश्चिदाहार्याम्।

सप्तत्यां किल येऽर्थास्तेऽर्थाः कृत्स्नस्य षष्टितन्त्रस्य।
आख्यायिकाविरहिताः परवादविवर्जिताश्चेति ॥ ७२ ॥

Ch: इदमार्यासप्ततितन्त्रं षष्टिसहस्र[तन्त्र]ार्थन् कृत्स्नान्।
संगृह्णाति, अत्रोक्तः प्रत्ययसर्ग. पञ्चाशत्पदार्थपर्यन्तः ॥

तेऽर्था एतदर्थबहिर्भूताः[3]। यथाह पूर्वमार्या।

एष प्रत्ययसर्गो विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्ध्याख्यः।
गुणवैषम्यविमर्देन तस्य भेदास्तु पञ्चाशत् ॥ इति।

पुनःसन्ति दशार्थाः। यथोक्तं[4] पद्ये।

---

1. MV. has this lineage of teachers कपिलादासुरिणा प्राप्तमिदं ज्ञानम्। तत पञ्चशिखेन। तस्माद्भार्गवोलूकवाल्मीकिहारीतदेवलप्रभृतिनागतम्। तत तेभ्य ईश्वरकृष्णेन प्राप्तम्। Jaya . मुनेरासुरे पञ्चाशिख तथा गर्गगौतमप्रभृति . . . .ईश्वरकृष्ण-नामानं परिव्राजक ..... .

2. MV. interprets this word in a fanciful manner: कार्यकारणसिद्धस्य शरीरस्यान्तोऽपुनर्भव मोक्ष। तस्य तादात्म्यमित्यर्थ। तत्सिद्धस्य शरीरस्य सूक्ष्मस्य तान्मात्रिकस्य सर्गादिभावस्य अन्तो मूर्तिनाश इति वा। According to Chinese it would mean तत्त्वार्थमूल. or मौलस्तत्त्वार्थ.

3 This is the translation of the first quarter of the K.

4. This verse is quoted in MV. Jaya quotes the same verse with these alterations *akartrbhāva* for *atho nivṛtti* and *ca śēsavṛtti* or *viśesavrtti* But STK. quotes some 3 verses to the same effect from the Rājavārtika It is to be noted here that CHC. MV. and Jaya differ from one another in explaining the verse, *astitva*, etc., and STK. agrees with Jaya in distributing 10 items, *astitva*, etc., among Pradhāna and Puruṣa.

अस्तित्वमेकत्वमथार्थवत्त्वं पारार्थ्यमन्यत्वमथो निवृत्तिः ।
योगो वियोगो बहवः पुमांसः स्थितिः शरीरस्य विशेषवृत्तिः ॥ इति ।

Ch. अस्तित्वमेकत्वमथार्थवत्त्वं पञ्चत्वं कैवल्यम् ।
योगो वियोगो बहवः पुमांसः स्थिति शरीरस्य भवन्ति दशार्थाः ॥

अस्तित्वमिति । हेतौ फलास्तित्वम् । एकत्वमिति । एकं प्रधानं बहुपुरुषोपभोगमनुसृत्य परिणमते । अर्थ[वत्त्व]मिति । पुरुषस्य विषयैः संयोजनम्, पश्चाद् अन्तरदर्शनम् । [1]पञ्चत्वमिति । पञ्चयुक्तयः प्रधानं साधयन्ति पञ्चयुक्तयः पुरुषं साधयन्ति, [1262, c. 3] पूर्वोक्तवत् । कैवल्यमिति सम्यग् ज्ञानेनैकान्तिकमात्यन्तिकं कैवल्यं भवति । योगो वियोग इति । सर्वगतत्वाद्योगः । चरितार्थत्वाद्वियोगः । बहवः पुमांस इति । जन्ममरणवैषम्याद् अयमर्थो यथाप्रतिपादितपूर्वम् । स्थितिः शरीरस्येति । सूक्ष्मशरीरत्वेन यावन्न ज्ञानमुत्पद्यते । इमे दशार्थाः पञ्चाशदर्थैर्मिलिताः षष्टिसहस्रगाथासु प्रतिपादिताः । तस्मात्सप्ततिशास्त्रं षष्टिसहस्र[शास्त्र]ार्थसमर्थनम् । पर आह । महातन्त्रस्य सप्ततेश्च को भेदः । समाधीयते । [2]प्राक्कालीनार्योपदेशाः परवादनिरासाश्च तत्र सन्ति, अत्र न सन्ति । एवमर्थभेदः ॥ ७२ ॥

शास्त्रार्थः समाप्तः ॥

[इति] सुवर्णसप्ततिशास्त्रेऽन्तिमखण्डः ॥

---

1. or पञ्चभाव or पञ्चपदार्थ.

2. This is the translation of the 2nd line of the last K. Tākak says . The commentary reproduces then what the text has omitted. It was, perhaps, impossible for the Chinese translator to enclose within the twenty characters of his verse the entire sense of the Sanskrit verse Paramārtha seems to have been often obliged to skip in the translation of the text this or that word, free to take it up again in the commentary.

ADDITIONAL NOTES.

P. 1. line 5. Cp. Rāmāyaṇa, II, 110 ver. 5:
आकाशप्रभवो ब्रह्मा शाश्वतो नित्य अव्ययः ॥

P. 4. l. 5. The verse, षट् शतानि, etc, is also cited in the Yaśastilaka Campū, Vol. II, p. 358 The Rāmāyaṇa mentions three hundred paśus in connection with the Aśvamedha sacrifice performed by Daśaratha, (*v.* Rām. I, 14, 32).

P. 14 l. 5. अनित्यं द्विविधम्, and p. 23 l. 4 जननं द्विविधम्, cp. Sri Śankara's Bhagavad Gītābhāsya. नित्यस्य द्विविधत्वात् लोके नाशस्य च। यथा देहो भस्मीभूतोऽदर्शन गतो नष्ट उच्यते। विद्यमानोऽप्यन्यथा परिणतो व्याध्यादियुक्तो नष्ट उच्यते। (Anandaśram ed. p. 46)

P. 18. Verse, सत्त्वं लघु, etc.; Cf Gītā XIV, verses, 5–17 where the three guṇas are defined with their functions.
P 23, l. 4 *v.* add. note for p. 14 above.

P. 26 l. 10. Original of the verse, त्यज धर्मम्, etc,, may be traced in the Gītābhāsya of Śrī Śankara p. 100 (Anand ed.).

त्यज धर्ममधर्मञ्च उभे सत्यानृते त्यज।

उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तत् त्यज ॥ इति बृहस्पति।

This verse is also cited as Śruti in the Bhagavad Gītārthaprakāsikā (Adyar Library series, 25), p. 452. Note the last pāda of the verse in Chinese reads differently.

P. 62 Ver, धर्मेण गमनमूर्ध्वं, etc. *v.* Bhagavad Gītā, XIV, 18; ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था etc. which describes three grades of destiny (*gati*) according to three guṇas.

P. 72 l. 3. Cf. बृहदारण्यकोपनिषत् I, 5, 2, Sānkara Bhāsya : तस्मात् परमपीडयित्वा ग्रसितुमपि न शक्यते । (Anand. ed p. 207).

P. 74 ll.7-11. These 8 prelıminaries are mentionted by Rāja-śekhara (Kāvyamimāmsā, 3rd ed. p. 10) thus : बुद्धिमान् शुश्रूषते । गृह्णीते । धारयति । विजानाति । ऊहते । अपोहति । तत्त्वञ्चाभिनिविशते ।

They are also mentioned as अष्टाङ्गा बुद्धि in the Cāksusiya ed. M R Kavı (Jour S V. O. Institute III, 1) II, 22 शुश्रूषते । शृणोति गृह्णाति । धारयति । ऊहते अपोहति । यथान्यायमभिनिविशति । जानाति चेति । Rāmāyaṇa also refers to it in the verse : बुद्ध्याष्टाङ्गया युक्तम्, etc, (किष्किन्धा, 2.) Compare Kālidāsa, Ragh. III, 30, धिय समग्रै स गुणै । Mallınātha commenting upon it quotes from Kāmandaka this verse शुश्रूषा श्रवण चैव ग्रहण धारण तथा । ऊहापोहोऽर्थविज्ञान तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणा ॥ This ver is also found in the Cāksusiya with a slightly different reading Kauṭiliya Artha Śāstra has also this: शुश्रूषाश्रवणग्रहण धारणविज्ञानोहापोहतत्त्वाभिनिविष्टबुद्धि विद्या विनयति नेतरम् ॥ (I, 5, p. 10, l. 5, Mysore ed.)

P. 89 l. 11. काल पचति, etc This idea has already been referred to in the Rāmāy. VI, 33, verses 12–13: उद्दिष्ट दीर्घस्यायुस्ते दैवज्ञैरपि राघव। अनृत वचन तेपामल्पायुरसि राघव ॥ अथ वा नश्यति प्रज्ञा प्राज्ञस्यापि सतस्तव ।

पचत्येनं तथा कालो भूताना प्रभवो ह्ययम् ॥

P. 100 l. 1 अस्तित्वमेकत्व, etc This verse is attributed to Pañcaśika, also known as Cūlika in the Haravijaya, VI, 18, of Ratnākara by his commentator, Alaka, p. 85, Kavyam. ed Note also his statement: "भेदाना परिणामात्" etc इति प्रकृतिसाधनायोपन्यस्ता पञ्चहेतवो वीता । तावन्त एव ते पुरुषसाधका अवीता । तद्यथा - सङ्घातपरार्थत्वात्, etc Ibid p 86.

APPENDIX

I

Some extracts on Sāṅkhya philosophy
From the Madhyamakāvatāra, chap. VI (Tibetan Version B.B. ed., pp. 235-239) of Candrakīrti

आत्मा तीर्थ्यैः कल्प्यते नित्यरूपो
ऽकर्ता भोक्ता निर्गुणो निष्क्रियश्च ।
किञ्चित्कञ्चिद् भेदमाश्रित्य तस्य
भेदं याता प्रक्रिया तीर्थिकानाम् ॥ १२१ ॥

तत्र साङ्ख्या वदन्ति ।

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृति र्न विकृतिः पुरुषः ॥ इति ।

तत्र प्रकरणात्प्रधानम् । कस्यामवस्थायां सृजति[1] । पुरुषेच्छादर्शनकाले यदा पुरुषस्य शब्दादिविषयोपभोगाकारेच्छा जायते । तदा परिज्ञातपुरुषेच्छा प्रकृतिः पुरुषेण युज्यते । ततः शब्दादीन् सृजति[2] । तस्यायं क्रमः । प्रकृतेर्महान् । ततोऽहङ्कारः । ततः षोडशगणः । तस्माच्च षोडशकात्पञ्चभूतानि । पञ्चभ्यःशब्दादिभ्यः पञ्चभूतानि जायन्ते । इत्ययं क्रमः । अविकृतिरिति । यस्मात्प्रकृतिरेव । न महदादिवद्विकृतिरपि । ते हि महदाद्याः प्रकृतयो विकृतयश्च । अत उक्तं महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्तेति । महदादयोऽपि स्वविकृतिमपेक्ष्य प्रकृतयः । प्रकृतिमपेक्ष्य विकृतयश्च । बुद्धीन्द्रियादि षोडशकस्तु विकार एव । अत उक्तं षोडशकस्तु विकार इति । तु शब्दो विकार एवेति निर्धारणार्थः ।

---

1. lit. करोति *byed.*
2. cp. *Bodhic. pañjicā* (BI.) p. 454, L. 11 f.

पुरुषस्तु न प्रकृतिर्नापि विकृतिरित्याह । न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष इति । अनेन क्रमेण उत्पन्ने सर्वविकारगणे समुत्पन्नरागः पुरुषो भोक्तेव भवति इत्युच्यते । शब्दादिषु विषयेषु श्रोत्रादिबुद्धीन्द्रियैर्मनसाधिष्ठितैः परिगृहीतेषु बुद्धिरध्यवसायं करोति ततो बुद्ध्यध्यवसितमर्थं पुरुषश्चेतयते । एवं पुरुषः चैतन्यस्वरूपः[1] । अत उच्यते आत्मा विषयानुपभुङ्क्ते इति । एवं रागेण विषयमुपभुञ्जानः यदा अल्परागत्वेन पुरुषो विषयेभ्यो विरक्तः तदा क्रमेण भावितयोगो[2] दिव्यज्ञानसमादानात् दिव्यचक्षुषा प्रकृतिं पश्यति । तेन दृष्टा सा परवधूवत् लज्जिता आत्मन्यकुपिता वियुज्यते । विकारगणः सर्वोऽपि सृष्टिक्रमाद्वैपरीत्येन तत्रैव प्रविलयाद् अनभिव्यक्तरूपो भवति । तदा पुरुष ए[3]काकी तिष्ठति । तस्मान्मुक्त आख्यायते । स विकारे प्रसक्तेऽपि पङ्गुभूतत्वेन सदा उदासीनस्वरूपस्थत्वान्नित्य[4] इति । प्रकृतिरेव कर्त्री । विकृतिष्वपि कासां चित् कर्तृत्वात् । आत्मा तु क्रियायामौदासी[5]न्यविशिष्टत्वाद् अकर्तोच्यते । भोक्तृत्वं पुनर्यथोक्तनीत्या उक्तमेव । रजस्तमःसत्त्वस्वभावाभावेन निर्गुणत्वम् । व्यापित्वेन निष्क्रियत्वम् । एवं पुरुषस्य विशुद्धत्वम् । तत्र प्रकृतिरेव कर्त्री । विकृतिष्वपि कासां चित् कर्तृत्वाद् इति किमुक्तम् । कासां विकृतीना कर्तृत्वं, कासां विकृतीनामकर्तृत्वम् । अत्र विशिष्य वक्तव्यत्वाद् यत्किञ्चिदुच्यते । रजस्तमस्सत्त्वानि त्रयो गुणाः । तत्र रजश्चलं प्रवृत्यात्मकम् । तमो गुरु वरणात्मकम् । सत्त्वं लघु प्रकाशात्मकम् । सुखदुःखमोहा इत्येषामेव पर्यायाः । एषां साम्यावस्था प्रधानम् । अत्र हि गुणाः प्रधानभूताः प्रविलीयन्ते । तेषामविकारावस्था प्रकृतिः । प्रकृतेर्महान् । महानिति बुद्धिपर्यायः । महत अहङ्कारः । स त्रिविधः वैकृतः

---

1 Ibid L. 13 f.

2 Cp. the commentary on k. 51. on p. 73ff.

3. *Zag-gcıg.*

4. *de.ni-rnam. par. hgyur. ba. zar. zin kyan. za. bar. mi. hgyur. ba. ñıd. kyis. rtag. tu. yan. gar. bahi. no. bor. gnas. pahi. phyir. rtag. pa. zes. byaho.*

5. *Sñom. las.*

सात्त्विकः तामस इति । [1]तत्र वैकृताहङ्कारात्पञ्च तन्मात्राणि रूपशब्दगन्धरसस्पर्शा [इति] । तन्मात्रेभ्यो भूतानि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाख्यानि । सात्त्विकाहङ्कारात्पञ्चकर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थानि । पञ्चबुद्धीन्द्रियाणि चक्षुः श्रोत्रघ्राणजिह्वात्वचः, उभयात्मकं मनश्चेत्येवमेकादश । तामसाहङ्कार उभयाहङ्कारस्य [सहकारी] प्रवर्तकः । तत्र महदहङ्कारपञ्चतन्मात्राणि प्रकृतिविकृतयः । दशेन्द्रियाणि मनः महाभूतानि च विकृतय एव । प्रकृतिरविकृतिरेव । इति प्रक्रिया[2] ॥

---

1. Note Sk. 25: 11 organs are products of the *vaikṛta ahaṅkāra*, fine elements of *tāmasa*, and *taijasa* produces both.

2. The second half of the verse आत्मा तीर्थैं etc. refers to the Vedantin's view; so the portion commenting upon it is not translated here.

APPENDIX.

II

Manımekhalaı, Chap. XXVII, ll. 202–240.

The advocate of Sāṅkhya doctrıne spoke thus ; What is stated to be dıfficult to perceıve, endowed wıth a characteristıc of no motıve[1] [of any kind in servıng Purusa], common to all and the substrate of the evolutıon of all things ıs Mūlaprakṛtı.

Out of the Citta (a synonym for Prakṛti) arıses intellect (*buddhı*) which ıs saıd to be Mahat. From that (lit. upon that) arıses ether (*ākāya*), from that arises aır, from that arises fire, from that arıses the nature of water ; from that arises earth, from the aggregate of these arıses mınd ; from the mind endowed wıth dıscrımınatıon (ஆராபுறு) arıses the evolute [called] ındıvıduatıon, from ether arise the evolutes [called] the ear and sound, fıom aır arise the evolutes called the skin and touch, fıom fire arise the evolutes known as the eye and lıght, from the remaınıng (தஙகிய) water arıse the evolutes called the mouth (வாய) *i.e.*, tongue and taste, from the earth arıse the evolutes called the nose and smell ; as the evolutes pertaıning[2] to the above stated (*i.e.*, five gross elements, etc.) arıse

1 Prof S S Sastrı's translatıon of thıs lıne மனாநிகழ்வினறி 'unattaınable by the mınd" ıs meanıngless Some chaıacteııstıcs of Prakṛtı are spoken of ın these lınes as ın Sk 11 Prakṛtı serves Purusa wıthout expectıng anythıng ın return from hım It ıs one of her characterıstıcs, *v.* Sk. 56, 60

2 Thıs lıne has been ınterpreted by S S Sastrı to the effect that the organs of actıon come from the skın on the score of the word ***tokku*** beıng used ın a prevıous lıne ın the sense of skın (*tokhu=tvak*) The ınterpretatıon, though ıngenıous, lacks any support ın the known lıterature on Sankhya doctrıne ancıent and modern But, on the other hand ın the Mahābhārata account of the Sānkhya we find the five organs of actıon derıved along wıth the five organs of cognıtıon and the five sense-ımpressıons from the five gross elements (*v* Jouı Ind Hıst VIII, p 325 n 2) The Suvarnasaptatı agaın derıves them along wıth other organs and five gross elements, from the five fine elements and specıally states that they are constıtuted of five sense-objects (*pañcavısayātmaka v, ad.* K. 34) The Maṇımekhalaı, I thınk

the following [entities] that form the organ of speech, the hands, the feet, the organ of excretion and the organ of generation As products of the gross elements here stated arise hills, forests and others which constitute the world. These return in the same manner as they came out, and are absorbed; [these arise and return] endless and till the universal deluge.

Purusa is one, all-pervasive, eternal, easy to know, devoid of three guṇas, uncommon, causing the senses to cognise, not being the substrate for the evolution of anything, but being the intelligence whereby to cognise all such evolved things, the one, all-pervasive, eternal and stated to be (an embodiment of) intelligence.

There are twenty-five entities to be known[1] . earth, water, fire, air, and ether, body, tongue, eye, nose and ear, related thereto taste, light, touch, sound and smell, organ of speech, feet, hands, organ of excretion and organ of generation, their causes . mind, intellect, individuation, Citta[2] and one soul (*ānma*) known as life (*uyir*).

---

following the tradition current in the Mahābhārata and the Suvarnasaptati has derived them both from the five gross elements and the five sense-objects This is the sense I think, that is intended in the line சொல்லபட்டிவற்றிற்றொகு விகாரமாய.

1 S S Sastri's translation 'cognizable by the senses' is incorrect, for all the 25 entities are not cognizable by senses, *e g*, Prakrti and Purusa So the phrase புலமார பொருள means entities to be known, *prameya-padārthāh*

2 Prakrti is nowhere called *citta* except in the Manimēkhalai Mahān is sometimes so called, (*v* p 32, n 2 above) It is, I think, due to Buddhistic influence, because it is Buddhists who hold Citta the ultimate cause of all Prakṛti being the ultimate cause in the Sānkhya doctrine is given that name.

மணிமேகலை, ௨௭, ௨௦௨,—௨௦௬

இது சாங்கிய மதமெனறெடுத துரைப்போன
றனை யறிவரிதாயத் தான முககுணமாய்
மனநிகழ்வினறி மாண்பமை பொதுவா
யெலலாப் பொருளுந தோன்றுதற கிடமெனச்
சொல்லுதன மூலபபகுதி சிததததது
மானெனறுரைதத புததிவெளிப்பட்
டதன் கணாகாயம வெளிப்பட்டதனகண
வாயுவெளிபபட்டதன் கணஙகி
யானது வெளிபபட்டதன் கணபபின்
றன்மை வெளிபபட்டதின மண்வெளிபபட்
டவற்றின கூட்டத்தின் மனம வெளிப்பட்
டாபுறு மனததாங்கார விகாரமு
மாகாயததிற செவியொலி விகாரமும்
வாயுவிற றொக்கு மூறெனும விகாரமு
மஙகியிற கண்ணுமொளியுமாம் விகாரமுந
தஙகிய வபபில் வாயசுவையெனும விகாரமு
நிலககண் மூககு நாறற விகாரமுஞ்
சொல்லப்பட்டிவற்றிற றொக்கு விகாரமாய்
வாககுப் பாணி பாத பாயுருபத்தமென
வாக்கிய விவை வெளிப்பட டிங்கறைநத
பூதவி காரத்தான மலை மரமுத
லோதிய வெளிபபட் டுலகாய் நிகழ்நது
வநத வழியே யிவை சென்றடஙகி
யநதமில் பிரளய மாயிறு மளவு
மொன்று யெங்கும பாநது நித்தியமா
மறிதற கெளிதாய் முக்குண மன்றிப்
பொறி யுணாவிக்கும பொதுவுமன்றி
யெப்பொருளுநதோன் றுதறகிடமன்றி
யபபொரு ளெல்லா மறிநதிடறகுணர்வா
யொன்று யெஙகும பரந்து நிததியமாய
நின்றுள வுணாவாய் நிகழ்தரும புருடன்
புலமாா பொருளக ளிருபததைந்துள
நில நீர் தீ வளி யாகாயம்மே
மெய் வாய கண மூக்குச் செவிதாமே
யுறு சுவை யொளி யூறோசை நாற்றம்மே
வாககுப்பாத பாணி பாயுருபத்த
மாக்கு மனோ புததி யாங்கார சித்த
முயிரெனுமான மாவொன்றொடு மாமெனச்
செயிர் றறச் செப்பிய திறமுங் கேட்டு.

Karika Index

Figure refers to the serial number of kk.

Quotations in CHC.

Figure refers to pages

Printed at Tirumalai-Tirupati Devasthanams Press, Tirupati and published by the Director, Sri Venkateswara Oriental Institute